

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bilim ve Ütopya

Şubat 2003 Sayı: 104

Aylık bilim, kültür ve politika dergisi

2.500.000 TL (KDV DAHİL)

**Türk adının siyasal ve
devrimsel kökeni**

GÖKTÜRKLER

*Doğu Perinçek,
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl,
Arif Acaloğlu, Dr. İnci Erdoğan*

- Türk adının tarih sahnesine iki çıkışı:
Göktürkler ve Türkiye Cumhuriyeti
- Çin kaynaklarına göre Göktürkler
- Göktürkler'de idari ve sosyal yapı
- İnançlar ve mitolojik görüşler

● Doğunun uygarlık ve bilim yıldızı: Bağdat ● Şans oyunları ve kumarın sosyolojik ve psikolojik boyutları ● Klon dünyasının yeni üyesi insan mı? ● KKTC'nin önemli kültürel projesi: Salamis Kazıları

Türk Toplumunun

Uygarlığa Geçiş Serüveni

Geliştirilmiş 5. Basım

Çıktı!..

Elinizdeki kitap, Orta Asya kavimlerinin tarihsel gelişmesi üzerine Türkiye’de tarihsel materyalist kavrayışla yapılan ilk çalışmadır ve daha sonraki araştırmaların yolunu açmıştır. Çalışmanın birinci amacı, Türk toplumunun uygarlığa geçiş serüvenini açıklamaktır.

Kitap, öncelikle destanlar, yazıtlar gibi ilk kaynaklara dayanarak, Türklerin Orta Asya’da yaşadıkları iki bin yıllık bir sınıflama süreci sonunda, feodal devletler kurmanın eşiğine gelişlerini açıklamaktadır.

Bu çalışma, Türk toplumunun gelişmesinde köleciliğin hiçbir zaman hâkim ilişki haline gelmediğini somut olgularla belirlemektedir.

Kitapta yer alan konulardan bazıları şunlardır:

Orta Asya Kavimlerinin Gelişmesi:
Hunlar...Göktürkler... Uygurlar...
Karluklar ve Karahanlı Devleti...
Sir-i Derya Oğuzları...
Feodal Devlete Sıçrayış.
Toplumsal, Siyasal ve İdelolojik Süreçler:
Kabileden Feodalizme... Kabile
Konfederasyonundan Devlete...
Göktanrı’dan Allah’a...
Bodundan Millete...
Efsaneler ve Gerçekler.

KAYNAK **YAYINLARI**

Bilim ve Ütopya

Şubat 2003 Sayı: 104

S. S. Ütopya Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Yay. ve Üretim Koop. Adına Sahibi ve Sorumlu Yazışları Müdürü
Semih Koray

Yayın Yönetmeni
Ender Helvacıoğlu

Yazışları
Nalân Mahsereci
Ruken Kızılar

Tanıtım ve Halkla İlişkiler
Ruken Kızılar

İdari İşler
Tuğba Güllümak
Metin Salık

Montaj
Mutlu Selçuk

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi
İstiklâl Cad. Deva Çıkmaşı
No: 7 / 5 80070 Beyoğlu/İST

Tel-Faks
(0212) 244 23 61
(0212) 244 23 72

e-posta
utopya@bilimutopya.com.tr
www.bilimutopya.com.tr

Ankara Temsilcisi
Fezaye Özberk
Ankara Büro
Meşrutiyet Cad. Konur 2. Sok.
No: 25/24 Özsoy İşhanı
Kat:8 Kızılay
Tel-Faks: (0312) 425 23 99
e-posta: fozberk@ttnet.net.tr

İzmir Temsilcisi
Levent Gedizlioğlu
Tel: (0232) 463 98 57
Faks: (0232) 464 00 75
İzmir Koordinatörü
Savaş Emek
Tel: (0232) 422 52 40

Adana abone ve elden satış sorumlusu
Hayri Çırak
Tel: (0322) 232 78 64

Almanya Temsilcisi
Hayati Gökdemir
Linden Str. 42
71634 Ludwigsburg / Almanya
Tel: 0049 7141 299 1703
e-posta: Varlık@Freenet.de

İsviçre Temsilcisi
Ali Gülsoy
Rappen str. 22 8307 Effretikon
Tel: 0041 79 702 96 47
e-posta: guelsoy@hotmail.com

ABONE KOŞULLARI
6 Aylık: 14.000.000 TL
Yıllık: 27.000.000 TL
Avrupa ve Ortadoğu yıllık: 50 Euro
Amerika ve Uzakdoğu yıllık: 100 \$

Yurtiçi abone bedelleri için
Ruken Kızılar
Posta Çeki Hes. No: 1051162
Tuğba Güllümak
İş Bankası Beyoğlu Şubesi
Hes. No: 1011 1544292

Yurtdışı abone bedelleri için
Tuğba Güllümak
İş Bankası Beyoğlu Şubesi
Hes. No (Euro): 1011 3255489
(USD): 1011 3255475

YURTDIŞI SATIŞ FİYATI
Avrupa: 4.5 Euro
Organizatör
Uluslararası Yayıncılık Ltd. Şti.
Basıldığı Yer: Serler Matbaası
Dağıtım: BBD Merkez
ISSN 1301-6717

KAPAK

GÖKTÜRKLER

Doğu Perinçek

Hint

Türk adının siyasal ve devrimsel kökeni

10

Dr. İnci Erdoğan

Çin kaynaklarına göre Göktürkler

16

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

Gök-Türkler'de idari ve sosyal yapı

20

Arif Acaloğlu

Göktürkler döneminde inançlar ve mitolojik görüşler

26

Hasan Aydın

Doğunun uygarlık ve bilim yıldızı: Bağdat

32

Doç. Dr. İsmihan Yusubov

Matematikteki örneklerin ışığında genel eğitim dersleri

35

Prof. Dr. Beyazıt Çirakoğlu ile söyleşi

Klon dünyasının yeni üyesi kim olacak?

38

Özge Altan

Şans, kader, kısmet: bahis ve kumarla yoğrulan gençler

40

Metin Özdemir- Sevgi Bayram-Serap Piri

Şans oyunlarını oynama davranışını belirleyen bireysel farklılıklar

42

Serhat Damar

Bahisten kumara

46

Prof. Dr. Aytül Çorapçioğlu

Patolojik kumar oynama

48

A. Ahmet Uhri

Kültür ve uygarlık kavramları üzerine

51

İz Bırakanlar / Ruken Kızılar

1978'de öldürülen bir sanat ve yazın eri: Bedrettin Cömert

56

Bilim Gündemi

62

Kazı Kazı Anadolu/ Nalân Mahsereci

Prof. Dr. Coşkun Özgünel ile söyleşi

KKTC'nin önemli kültürel projesi: Salamis Kazıları

68

Anadolu'nun Özgün Bitkileri / Hasan Torlak

Manisa'nın endemik bitkileri

76

Merak Ettikleriniz / Ruken Kızılar

80

Zorunlu Din Dersi / Hasan Aydın

Neden bir sol Tanrıbilim yok?

82

Yayın Dünyası / Nalân Mahsereci

85

Bunları Biliyor muydunuz? / Hasan Birson

92

Satranç / Ozan Çapan

94

Ödüllü Sözcük Bulmacası / Hikmet Uğurlu

96

Türkiye Kültür ve Uygarlık Heykel Müzesi'ne yeni eserler katılıyor!

Geçtiğimiz ay *Bilim ve Ütopya*'da, bazı aydınlarımızdan çeşitli listeler olarak bir dosya hazırladık. Nedendi bu listeler? V. İ. Lenin'in sanat ve edebiyat alanındaki çalışmalarının derlendiği kitabında bir belgeye rastladık. Ağustos 1918 tarihli *Izvestia*'da yayımlanan belgede, "Moskova'da ve Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'nin diğer kentlerinde anılarına anıt dikilmesi öngörülen kişilerin listesi" sunulmuştu. Bu liste bize esin verdi. Acaba Türkiye'de halkçı, devrimci, Aydınlanmacı bir iktidar oluşturma ve bir "Türkiye Kültür ve Uygarlık Heykel Müzesi" oluşturmaya karar verse, bu müzenin içeriği nasıl doldurulabilir? Ülkemizin önde gelen aydınlarından en fazla 50 maddelik bir liste oluşturmalarını rica ettik. Bu listeleri ve kendi listemizi yayınladığımız dosyamızı okurlarımıza yaptığımız bir çağrıyla bitirdik. Okurlarımızdan kendi listelerini oluşturmalarını, müzemize katkıda bulunmalarını istedik. Aşağıda, bu çağrıya yanıt veren iki okurumuzun, eleştirisi ve önerilerini sunuyoruz.

Anadolu'nun katkısı bitmez

Geçen sayı hazırladığınız kapak dosyasında okurların kendi listelerini göndermelerini belirtiyorsunuz. Listeleri inceledim, ben de kendime bir liste yaptım. Listeyi aşağıda bulabilirsiniz:

Siyasi liderler

- 1) Aristonikos: Roma İmparatorluğu'nun Bergama Krallığı'nı almasına karşı çıkıp direnen Bergama Prensi.
- 2) Hannibal: Roma İmparatorluğu'na karşı ömrü boyunca savaşan ve Gebze'de ölen Kartacalı komutan.
- 3) Hektor: Truva'yı işgalci Aka Orduları'na karşı savunan Truvalı komutan.
- 4) Penthesilea: Truva Savaşı sırasında Truva'ya yardıma gelen, o savaşta şehit olan Termeli Amazon kraliçesi, Anadolu kadını.
- 5) Niobe: Tanrılara kafa tutan ve acı çeken Anadolu kadını.
- 6) Midas: Dokunduğunu altına çeviren şans ve kaderi temsil eden Frikya kralı.
- 7) Kadeş Antlaşması: Hititler'le Mısırlılar arasındaki ilk anlaşma.
- 8) Giges: Sardes'te ilk parayı basıp bankacılık yapan Lidya kralı.
- 9) Krezüs: Kendini dünyanın en zengini sayan Lidya kralı.
- 10) Darius: İstanbul Boğazı'nda gemilerle ilk köprüyü kuran Pers kralı.
- 11) İskender: Anadolu'da Doğu ile Batı'yı kaynaştıran Makedonya kralı.
- 12) Mitridates: Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'yu işgaline direnen Trabzon imparatoru.
- 13) Justinianus: Ayasofya'yı yaptıran Bizans İmparatoru.
- 14) Alpaslan: Romanos Diogenes'i yenersek Anadolu kapılarını Türkmenler'e açan Selçuklu sultanı.
- 15) Çaka Bey: İzmir'de ilk denizci Türk beyliğini kuran Türkmen beyi.
- 16) Osman Bey: Söğüt'te Osmanlı Beyliği'ni kuran Türkmen beyi.
- 17) Fatih Sultan Mehmet: İstanbul'u fetheden Osmanlı sultanı.
- 18) Nene Hatun: Erzurum'u Rus kuvvetlerine karşı savunan Anadolu kadını.
- 19) Köprülü Hamdi Bey: Akbaş baskını nedeniyle hilafetçi Anzavur tarafından şehit

Priamos Akhilleus'a oğlu Hektor'un cesedini almak için yalvarırken (Vittorio Spinazzola, Pompei).

edilen Edremit kaymakamı.

20) Mustafa Kemal Atatürk: Anadolu'yu işgalci kuvvetlere ve işbirlikçilerine karşı savunup TC'yi kuran liderimiz.

Bilim insanları ve halk liderleri

- 21) Herodot: Tarih babası sayılan Bodrumlu tarihçi.
- 22) Homeros: İlyada ve Odiseus Destanları'nı yazan İzmirli kör ozan.
- 23) Tales: Miletli ünlü matematikçi.
- 24) Strabon: Antikçağ Anadolu coğrafyasını yazan Amasyalı coğrafyacı.
- 25) Diogenes: İskender'e kafa tutan Sinoplu Kynik ekolü kurucusu filozof.
- 26) Basileus: Bogomil inancından dönmediği için Bizans İmparatoru Alexios Komnena tarafından yakılan dini lider.
- 27) Kaşgarlı Mahmut: *Divan-ı Lügat-ı Türk*'ün yazarı. Türkçe'yi ilk savunan prens.
- 28) Baba İlyas ve İshak: Babalar İsyanı liderleri, Anadolu Aleviliği'nin kurucuları.
- 29) Hacı Bektaş Veli: Anadolu'yu kültürel yönden Türk'leştiren Alevi lideri.
- 30) Sanı Saltuk: Hristiyanlar ile Müslümanlar'ı birleştiren Türkmen lideri.
- 31) Yunus Emre: Anadolu'yu büyük hümanist ozanımız.
- 32) Ahi Evren: Anadolu'da esnaflar örgütleyerek üretimi artıran lider.
- 33) Karamanoğlu Mehmet Bey: Türkçe'yi Anadolu'da ilk kez resmi dil ilan eden Karaman beyi.
- 34) Nasrettin Hoca: Anadolu'nun mizah ve nükte ustası.
- 35) Şeyh Bedrettin: Eşitlik uğruna isyan eden bilgin.
- 36) Pir Sultan Abdal: Dönen dönsün, ben dönmezem yolumdan diyerek baş veren di-

renişçi Alevi ozanı.

- 37) Köroğlu: 1580'li yıllarda yoksulları korumak için mücadele eden yiğitbaşı, yiğitlik ozanı.
- 38) Dadaloğlu: Ferman padişahın, dağlar bizimdir diye padişaha kafa tutan Anadolu ozanı.
- 39) Aşık Veysel: Sivasslı, en güzel doğa şiirleri yazan kör ozanımız.
- 40) Aşık Mahsuni Şerif: Haksızlığa yiğitçe direnen Anadolu ozanı.
- 41) Nazım Hikmet Ran: En büyük Türk şairi.
- 42) Namık Kemal: Vatan ve hürriyet fikrini işleyen yazar.
- 43) Tevfik Fikret: Akılcılığı ön plana alan şairimiz.
- 44) Ali Suavi: Ulusalılık ve akılcılığın ilk savunucularından, sopa ile öldürülen devrimci.
- 45) İbrahim Müteferrika: Anadolu'da matbaayı kurarak eğitime ve kültüre yaptığı katkı için.
- 46) Mimar Sinan: Selimiye ve Süleymaniye Camileri ile pek çok eser yapan ünlü mimarımız.
- 47) Piri Reis: Dünya haritaları çizerek Türk coğrafyasına katkılar yapan Osmanlı amirali.
- 48) Hazerfan Ahmet Çelebi: Anadolu'da kanatla Galata Kulesi'nden Üsküdar'a uçan bilim adamı, havacı.
- 49) Hasan Ali Yücel: Anadolu'yu aydınlatan Millî Eğitim Bakanı.
- 50) Ekrem Akurgal: Anadolu'yu kazıp eski uygarlıklarını çıkarmaya uğraşmış arkeolog.

Sinan Kahyaoğlu/ Balıkesir

İbrahim peygamber kaynak kişidir

Bir Türkiye Kültür ve Uygarlık Heykel Müzesi" oluştursak başlıklı çalışmamızı okudum. Şimdi; bu öyle bir coğrafya ki, bunu Osman Cemal Kaygılı'ya (Afşar Timuçin'in listesi) kadar uzattınız mı, sonu gelmez. Böyle bir listeye Osman Cemal Kaygılı giriyorsa, o listenin en az bin kişilik (abartmıyorum) bir liste olması gerekir. Osman Cemal Kaygılı'nın *Çingene*ler diye bir romanını okumuştum lise yıllarında. Sonuçta, iyi bir romancımızdır. Ancak bu listeyi sulandırmamak lazım. Sonra, herkes bilgisi ve kültürü dahilinde isim öneriyor. Şimdi sorarım size, Elia Kazan'ın (Toktamış Ateş'in listesi) bu coğrafyaya ne katkısı var? Bu coğrafyada doğmuş olmaktan başka hiçbir özelliği olmayan sıradan bir sinemacıdır Elia Kazan. Dünya sinemasının en önemli yüz yönetmenini sayalım desek, bunun içine Elia Kazan girer mi? Ben de, birçok filmini izledim. Severim de... O ayrı konu. Elia Kazan bu toprakların bu coğrafyanın bu kültürün insanı değildir. Bir sinemacı yazacaksa Yılmaz Güney'i yaz bari! Dünya

sinemasının yüz ismini yazmaya çalışsak bunun içine Elia Kazan girmez ama Yılmaz Güney sanırım girer (Bu kadar cleştiri yeter).

Bu listeye benim eklediğim isim ise, İbrahim peygamberdir.

Birçok peygamber var. Ancak İbrahim peygamber, peygamberler peygamberidir. Kaynak kişidir. İbrahim peygamber bu coğrafyanın insanıdır ve bu coğrafyayı, bana göre İsa'dan daha fazla etkilemiş ve iz bırakmış biridir. Onu ayrı bir kapak konusu yapmanızı öneririm. Bana göre İbrahim peygamber bu coğrafyayı etkileyen 10 adam içine bile girer. Büyük bir devrimcidir o. Nemrut, onu ateşe boşuna atmamıştır. Ateş onu yakamamıştır ve ateşe atılan odunlar balık olmuş; Urfa'da hâlâ yüzmektedir. Halkımız onu efsaneleştirmiştir. Onun asıl adı "Abram" olduğu halde, 99 yaşında iken Allah onun adını "Yüce baba", "Cematinin babası" anlamına gelen "Abraham" olarak değiştirmiştir. Adı bile Allah tarafından değiştirilen adam... Müslümanlar'a, Yahudiler'e ve Hristiyanlar'a tek bir peygamberde birleşin desek, sanırım İbrahim peygamberde birleşirler. O hem Müslümanlar'ın hem Hristiyanlar'ın hem de Yahudiler'in ortak

peygamberidir. Hristiyanlar'ın sünnet olmamasının sebebi İbrahim peygamberdir. Müslümanlar'ın ve Yahudiler'in sünnet olmasının da sebebi yine İbrahim peygamberdir. İbrahim 99 yaşında sünnet olur. Sünnet, şeriat kabul edildiği için Müslümanlar ve Yahudiler sünnet olmaktadır. Ancak, İbrahim peygamber sünnet olmazdan önce iman etmiştir. İman, şeriaten önce geldiği için ve sünnetsizken iman ettiği için Hristiyanlar sünnet olmamaktadırlar.

İslamiyet, aslında "İbrahim'in dini"dir. Onun bir adı da, "Halilullah"tır. Günümüzde bile, hâlâ bazı insanlarımız sofradan; "Halilibrahim bereketi versin" diye kalkmaktadır. Bu iz boşuna değildir. İbrahim'in kavminin Irak'ta yaşayan Keldaniler olduğu söylenmektedir. Mezarı Kudüs civarında Kaddum kasabasında olan İbrahim peygamber, bu toprakların insanıdır. Bu toprakların insanını derinden etkilemiştir. Benim fikrim; onun hazırladığınız listeye rahatlıkla girebilecek biri olduğudur.

Salih Yapıcı / Aydın

Uluslararası Bilim Tarihi ve Felsefesi Birliği İtalya'da toplandı

Uluslararası Bilim Tarihi ve Felsefesi Birliği'nin Başkanlık Divanı ve İcra Kurulu 18-19 Ocak 2003 tarihlerinde İtalya'nın Pavia kentinde Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu başkanlığında toplandı.

Türk Bilim Tarihi Kurumu Kurucusu Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, uluslararası birliğin 21. yüzyıla girerken uygulamaya koyduğu reform plânını açıkladı.

Bilim ve teknolojiye ileri düzeyde ülkelerin üniversitelerinde bilim tarihi dalında eğitimi veren bölümlerin bulunduğunu vurgulayan Prof. Dr. İhsanoğlu, yeni dönemde uluslararası birlik çerçevesinde, "Bu dalın akademik plândaki gelişmesini, daha ileri götürmeye, uluslararası işbirliğini artırmaya, gelişmekte olan üniversitelerde bu sahadaki eğitimi ve araştırmaları daha iyi bir seviyeye getirmek için uluslararası imkânları seferber etmeye ve özellikle bazı tutucu akademisyenlerin bilim tarihi hakkındaki yanlış algılamalarını düzeltmeye yönelik teşebbüslere hız verdiğini" belirtti.

Uluslararası Bilim Tarihi ve Felsefesi Birliği'nin (IUHPS) başkanlık seçimi Mexico City'de düzenlenen 21. Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi sırasında yapılmıştı. 50 ülkeden 900'e yakın bilim tarihçisi-

nin katıldığı kongrede, başkanlığa kurumun eski başkan yardımcılığı görevini yürüten Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu seçilmişti. Prof. Dr. İhsanoğlu, önümüzdeki dönem için de birliğe üye olan Avrupa ülkeleri ve ABD tarafından başkanlık için tek aday olarak gösterilmiştir.

Jinerad toplantısı yapıldı

Ürogenital Radyoloji Derneği tarafından düzenlenen ve kadındağum uzmanları ile radyologları bir araya getiren "Jinerad" toplantısı İstanbul Crowne Plaza Otelinde gerçekleştirildi. Toplantıda görüntüleme yöntemlerinden ultrasonografi başta olmak üzere bilgisayarlı tomografi, manyetik rezonans ve anjiyografi ko-

nularında ülkemizin önde gelen bilim adamları son gelişmeleri anlatılar. İlginç vakalar üzerinde pratik uygulamaların da yapıldığı toplantıda konuşan Ürogenital Radyoloji Derneği Başkanı Prof. Dr. Erkan Sevinç, "Amacımız mezuniyet sonrası eğitime katkıda bulunmaktır" dedi. Önümüzdeki yıllar içinde 15. Avrupa Ürogenital Radyoloji Kongresi'ni düzenleyeceklerini hatırlatan Sevinç, 9-10 Nisan 2003 tarihinde yapılacak Jinerad 2003'ün ana konusunun jinekolojik aciller olduğunu da sözlerine ekledi.

Düzeltilme

- *Bilim ve Ütopya*'nın Ocak 2003 sayısında yer alan "Bütün yönleriyle epilepsi nöbetleri" başlıklı makalede, yazarından kaynaklanan bir hata yapılmıştır: Yazının 1. sayfasındaki 5. paragraftaki 3. cümlede geçen "konuşma merkezi", "görme merkezi" olarak düzeltilcektir. Okurlarımızdan özür dileriz.

- Yine geçtiğimiz sayıda, "Bir Türkiye Kültür ve Uygarlık Müzesi oluştursak..." başlıklı dosyada, Sayın Prof. Dr. Yaman Örs'ün listesi olarak sunduğumuz listenin, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi Sayın Nurtaç Ekşi ve kardeşi lise öğrencisi Sayın Murat Ekşi'nin katkılarıyla hazırlandığı belirtilmemiştir. Dergimizden kaynaklanan bu hatadan dolayı, adı geçen yazarlarımızdan ve okurlarımızdan özür dileriz.

Dilsel çözümleme ile basında Türkiye karşıtlarının dili

Bir birey için olağan davranımlardan biri de günlük basını izlemektir. Ulusal ve evrensel ölçekte olağanüstü dönemlerde okuma oranı, yoğunluğu, okunan gazete sayısı artar; yorumlar, köşe yazarlarının görüşleri özenle okunur; usamlama, yorumlama, olan biteni anlama için. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olarak ben de son bir yılda okuduğum gazete sayısını, gazete okumaya ayırdığım süreyi artırdım. “Avrupa Birliği, Kıbrıs ve Irak ile ilgili Türkiye’nin tutumu ne olmalıdır, nasıl olmalıdır?” düşünce sorularına yanıt aramak amacıyla özellikle yazılı basını yakından izledim. *Cumhuriyet* gazetesini satın alarak, diğerlerini ise örütbağ’dan okuyarak bilgisayarda bir dosya oluşturdum. Gerekçe ise, Türkiye ve Avrupa Birliği ilişkileri konusunda Avrupa Birliği’nden; Türkiye ve Kıbrıs ilişkileri konusunda Yunanistan’dan/Rumlar’dan/(dolayısıyla Annan Planı’ndan); Türkiye, Irak ve ABD ilişkileri konusunda ise ABD’den yana tutum ortaya koyanların (Türkiye karşıtlarının) dillerine ilişkin sezgisel olarak oluşan yargılarımı bilgisel düzeye çıkarmak, yanılıp yanılmadığımı anlamaktır. Dilci olduğum, düşüncenin derin yapısını ancak dilsel çözümleme ile anlamayı olanaklı bulduğum için dilsel çözümlemeyi gerekli gördüm. Özcesi, yazılanlar dilde yüzey yapı olarak adlandırılır. Yazılanlardaki anlamı, anlamlandırıp anlamak için, yazıyı yüzey yapıdan derin yapıya doğru çözümlemek gereklidir. Bu dilbilimsel çözümleme yöntemidir. Bir anlamı aktarmak için seçilen sözcüklerden, sözbirliklerinden, tümceler arası ilişkilerden, özellikle kavramlar ve kavramların oluşturduğu anlam alanlarından ve oluşturulan metinden yola çıkarak, vargılara ulaşmak olanaklıdır. Okuduğum yazılı metinleri doğal olarak dil-anlam-anlatım bağlamlarında da değerlendiriyordum. Bu çoğunlukla kendiliğinden olur ve üzerinde durulmaz. Ancak bu süreçte yeni bir “dil”in ayırdına vardım: anlatmayan dil; anlatmayan, yönlendirici dil. Dilci dürtüsüyle bunun üzerinde durmaya karar verdim Sezgisel olarak, içdeneyim sürecinde oluşan vargılarla kimi yazarların anlatmayan ortak bir dil kullandıkları kanısına vardım. Nesnelliğe ulaşmak, bu kanıyı sınamak amacıyla, ortak dili olan-anlatmayan yazarları saptamaya giriştim. İncelemeye değer bir sayıya ulaştım. Dil ile kollar arasında da bir ilişki saptadım: Kıbrıs, Avrupa Birliği, beklenen Irak Savaşı konularında Türkiye karşıtlığı; ABD, AB, Yunanistan yandaşlığı. Bunlara yazar demekten kaçındım ve yazarı demeyi uygun buldum. Çünkü yazarların bireysel sözleri, özgün dilleri olur. Bireysel sözü, özgün di-

li olanlar yazar olur ve yazar anlatır. Bu yazarların üretken, bireysel dilleri/sözce-leri yoktu. Özellikle birileri tarafından kızıldıldıklarında ya da bekledikleri gerçekleşmeyince ya da tersi gerçekleşince çoğunlukla gündelik, kaba, ölçülü olmayan, argo, sövgü sözcükleri ile dolu metinler çıkıyordu ortaya. Yazımın konusu olan anlatmayan dile gelince; bu yazarlar söylüyor, bildiriyor, öneriyor, güdüyor, diyor ama anlatmıyorlar. Anlatmak, kavramlarla gerçekleşir; kavramlarla anlamı örmeyi, anlam oluşturmaya, anlamlandırmaya zorunlu kılar (ruhsal dilbilim, süreci, dil-düşünce ilişkisi içinde ele alır). Bu süreç ise kavramlarla yazmayı, kavramlarla düşünmeyi, kavramlaştırmayı, kavramlarla anlam ağları kurmayı gerektirir. Anlam ağı kurulmazsa, anlam gerçekleşmez, anlam gerçekleşmezse anlatım olanaksızdır. Gündelik sözcüklerle ancak iletişim kurulur, bir şeyler istenir, söylenir, iletilir, aktarılır ama anlatılmaz. Dilin zorunluluğu ile düşüncenin zorunluluğunun bir bileşkesidir bunlar. Anlatmanın zorunlu bileşkesi, düşündürmektir. Söyleyen, diyen, bildiren, ileten biri ise düşünmez; istemediği için değil, olanaksız olduğu için, düşünemez. Doğal olarak anlatmaz, çünkü anlatamaz. Arda Denkel, *Anlamın Kökenleri* adlı yapıtında doğal anlamlılığı (dil’i) tanımlar: “Yapay anlamlılık dışında kalan anlam türleri, hayvansal iletişim ve doğal imlerdeki anlamlılık, doğal anlamlılıktır. İnsansal iletişim: yalnız insana özgü olan, istençli ve ussalken, hayvansal iletişim kendiliğinden ya da otomatiktir. İnsanın günlük yaşamında gerçekleştirdiği iletişim olaylarının önemli bir bölümü hayvansal iletişimdir.”

Dilsel iletişimin ussal, kavramsal olmayı da doğal dil ile yapılır. Doğal dil ile yapılan, doğal anlamları içeren sözcüklerle örülü tümceler, düşünme gerektirmez. Örneğin, “bu kötüdür, bu iyidir, tuzu bana ver, dışarı çıkma hava soğuktur vb.”. Böyle bir dille hergün köşe yazarlarınca yazılan yazılarla karşılaşan insanlarda bir sanrı oluşur; gerçekte olmayan, anlama, içeriğe, usa uymayan bir yargı oluşur.

Bütün bunların yanında dil, anlatmak, anlamak, anlamlandırmak dışında işlevler de görür: örneğin, bir olgunun, bir anlamın, bir değerlin toplum bilincinden uzaklaşmasını ya da toplum bilincinin derinliklerine anlam ağı kurarak oturmasını da sağlar. Ancak bunu dil, salt “dil” olduğu için yapamaz. Bir amaç için, birileri tarafından, dilin güdüleme gücünden yararlanarak gerçekleştirilir. Sömürgeciler bunun yöntemlerini iyi bilirler ancak, onlar yetmez; aynı dili kullanan, aynı topraklarda

yaşayanlara yazıcı görevi vererek, ya da yazıcılara böyle bir görev vererek ereklere ulaşmaya çalışırlar. Çünkü toplumsal bilinci koşullandırmamanın en etkin yolu, yaygın ve etkin olan toplumsal/kitle iletişim araçlarını dil ile, dili toplumsal iletişim araçları ile kullanmaktır. Bu yöntemlerle özköken, öztarih, özdiil, öztoprak, özinsan, özkültür, öztoplum aşağılanır, suçlanır ve ulusal bilinç biçimlerinin tümü belleklerden, bilinçlerden silinebilir. Sonrası, yönlendirir ve oldukça kolaydır. Dilbilimin (toplumsal dilbilim, ruhsal dilbilim) birçok bulgusu bunları doğrular niteliktedir.

Bütün bu söylenenlerden ve yazarların metinlerinin dilinin incelenmesi sonucu ortaya çıkan bir başka bulgu ise, bu yazarların kullandıkları dil usa uygun değildir. Önermeleri, bir konuda okuyanın çıkarsamalar yapabileceği verileri, yoktur ve tam da bu nedenle usa uygun olmayan dilleri vardır. Bu yazarlar okunduğunda, usamlama ya da mantıksal çıkarımlar ile sonuçlara ulaşmak, sağlam bir görüş oluşturmak, eleştirel bakış açısı edinmek vb. gibi düşünsel süreçler yaratmak olanaksızdır. Çünkü ancak, usamlamanın öne sürülen önerme/öncül/verilerin geçerli/doğruysa; usamlama da çıkarım kurallarına uygunsa, sonuç zorunlu olarak doğrudur. Yazarların yazılarında anlatım olmadığından, usamlama, çıkarım, anlam da doğal ve zorunlu olarak olmayacaktır ve olmamaktadır.

Peki bunlar neden anlatmıyorlar? Çıkan sonuç şu: Anlatmak istemediklerinden değil, düşünmeyi, anlatmayı bilmediklerinden. Gazete köşelerinde yazarlık yapmalarına olanak tanınmasının nedeni de budur zaten. Çünkü gazetelerde düşünenlerin yanı sıra düşünmeyenleri, düşünenlerin düşüncelerinin sonuçlarını aktarma görevi verilenlerin de olması gerekir. Herkesi düşünemez kılamazsınız ya. Düşünenlerin yanı sıra, düşünmeyen, diyen, ileten, aktaran, bildiren birilerine de gereksinim vardır. İnsanın aklı hedef alanların, istemlerini, onların istençleri ve yönetimleri ile yerine getiriyorlar. Değil mi ki, her oluş bir gereksinimden çıkar. Düşünemediklerinden, ama bunun sıkıntısını yaşadıklarından, çok sık, gereksiz ve bağlama uygun olmayan yerlerde Arapça, İngilizce, Latince, Farsça sözcükleri olur olmaz yerde metinlerine serpiştirmektedirler. Dil bilinçleri yok, edinememişler; ulusal dil bilinçleri ise doğal olarak yok.

Bunlardan biri, bir gazete kurmuş; çizgisi, tutucu, bırakınız yapsınlar (muhafazakâr-liberal) olacaktı! Tutucu, bırakınız yapsınlar olabilir mi? Nasıl tutuculuk. Son bir söz, bunların bir kısmının ortak yanı da Karen Fogg ile yazışmalarıdır!

Rıfat Oymak /İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi

Kültür ve aldatmak ilişkisi üzerine

Hayvan dediğimiz varlığı tanımlamada kullanabileceğimiz temel olgu genetik kodların sorumluluğundaki “içgüdüler” olsa gerek. Doğduğu andan itibaren varlığını koruma ve sürdürmede gereksinim duyduğu “bilgi”nin çok büyük bölümünü içgüdülerinden sağlayan, dolayısıyla varlığı güdülerine bağlı olan “hayvan”ın, kuşkusuz fizyolojik özellikleri de doğduğu çevrenin doğal koşullarında yaşamaya uygun niteliktedir. Bazı hayvan türleri kutuplarda -50 derecede, diğer bazı hayvan türleri de ekvator da +50 derecede yaşayabilecek organik/fizyolojik özelliklere ve o koşullarda yaşamda kalmayı sağlayacak bilgiye (güdülere) doğuştan sahiptirler. Hayvanın doğduktan sonra güdülerinin dışında öğrendiklerinin bu temel yapıyı değiştirdiğini söylemek olanaklı görünmemektedir. Kısaca, hayvanı niteleyen temel özelliklerin güdülerini ve çevreye uyum sağlamış biyolojik yapısı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Güdüler hayvanın doğal yapısı anlamına gelmektedir.

Bu durumda, hayvan ile kıyaslandığında sözü edilen “güdüsel” ve çok önemli sayılan “biyolojik” eksikliklerine ve yetersizliklerine karşın varlığını bugüne kadar koruyabilmiş, onun da ötesinde doğayı, diğer canlıları egemenliği altına almış olması “insan”ın bu egemenliğine ilişkin “nasıl?” sorusunu sormamızı zorunlu kılmaktadır. Bu soruya verilecek yanıtlar, insan varlığını tanımlama, aynı anlama gelmek üzere, belirleyici özelliklerini/özelliklerini ortaya koyma çabasında kavramsal önceliklerimiz için çerçeve çizmeye çalışmak anlamına gelmektedir. İnsanı çeşitli varlık alanlarının kesişiminde incelemek ya da varlığını oluşturan her bir alan içinde, o alanı temel sayarak değerlendirmek olanaklıdır ve bunlar zaten yapılagelmektedir. Ancak, insanın diğer canlılara “egemenliğinin kaynağı” bağlamında yapılacak irdeleme, onun, kültürün önce öznesi sonra da ve bir anlamda, nesnesi olarak varlığını oluşturduğu ve geliştirdiği önermelerini içerecektir. Yani, insan, “önce kültürü oluşturan, sonra oluşturduğu kültürün biçimlendirmeye başladığı bir varlık” anlamına gelmektedir. Açıkça söylemek gerekirse, ağaçtan inip, iki ayağının üzerine dikildiğinde ve yaptığı ilk baltayı

eline aldığı anda insanlaşma ve egemenlik sürecinin belki de en önemli kavşağını geçtiğini bilmiyordu. Ancak, insanlaşma sürecinin temel özelliğinin, insanın, ürettiği her şey ile, yani kültürle sağladığı egemenlik olduğu söylenebilir. Ayı, fizyolojisi sayesinde kutupta -50 derecede, insan, kültürü (ısıtıcı, giysi vb.) ile -150 derecede yaşayabilir. İnsanın, varlığını kültür ile koruma, sürdürme ve geliştirme sürecine girmesi, daha doğrusu insanlaşma sürecinin bu gelişme ile başlamış olması, onun, yeni bir tür olarak, hayvani doğasından, yani bir anlamda güdülerinden uzaklaşması sürecine de girmiş olması anlamına gelmektedir. Çünkü, o artık, dünyaya geldikten sonra, hayvandan farklı olarak, güdülerinin öğrettikleri dışında yeni şeyler öğrenmekte, öğrendiklerini saklamakta ve doğan çocuklarına öğretmektedir. Öğrenme ve öğretme, artık, güdülerinin sağladığının çok ötesinde bilgi sağlamakta ve

bu bilgi ile yaptıkları ona egemenlik kazandırmaktadır. Güdülerini giderek daha az kullanmasında, belki de bastırmasında, öğrenme-öğretmenin dışında, yine kendi yarattığı toplumsal nitelikte kuralların da (hukuk, ahlak vb.) etkili olduğu söylenebilir. Hayvandan, “güdüleri ile onun kadar yaşamayan varlık” olarak ayrılan insanın, insanlaşma sürecinin de bu olduğunu, insanın bilgi üreten, toplum yapısı içinde yaşayan, güdülerinden toplumsal ve genetik olarak giderek uzaklaşan varlık olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir başka deyişle, insanlaşma, bir anlamda, insanın başlangıçtaki doğal özelliklerin-

den, bu arada güdülerinde kültür ile, toplumsal kurumlar ile uzaklaşma çabasıdır.

Kuşkusuz, insanın hâlâ birçok içgüdüye sahip olduğu, genetik olarak bunların insanda bulunduğu yadsınamaz. Saldırganlık, şiddet, bencilik, aldatma bunlar arasında sayılabilir. Bu hayvani özelliklerin insanda varlığını hâlâ koruyor olması, insanlaşma sürecinde alacağımız daha epeyce yolun olduğunu göstermesi bir yana, bunların, “insan”ın tanımına doğal birer parça olarak sokulması eğilimini zaman zaman güçlendirmektedir. Oysa, insanlaşma süreci ve hayvanların doğası incelendiğinde “hayvani” olduğu kabul edilmesi gereken bu özelliklerin insanda hâlâ var olması, insanın hayvani yanının, diğer deyişle henüz tam olarak insanlaşmadığının bir göstergesi değil midir? İnsanlaşma süreci, başta antropolojik ancak aynı zamanda toplumsal olarak bu tür hayvani özelliklerden uzaklaşmak anlamına gelir.

Hayvani bir özellik olarak aldatmanın insandaki içgüdüsel varlığı, bu eylemi gerçekleştirmeyi doğal kılabilir, ancak doğru kılmaz. İnsanlaşmayı doğal olandan yukarıda açıklanan bağlamda uzaklaşmak olarak alırsak, saygı, hukuk, nezaket, özgürlük, cinsellik, aşk gibi olgular insani anlamlar kazanabilir. Diğer deyişle, insanın doğasındaki varlığı nedeniyle diğer içgüdüler gibi, aldatmayı da ancak yok etmeye çalışmamız gereken hayvani bir özellik olarak değerlendirebiliriz. Aksi takdirde, savaşı da, şiddeti de, bencilliği de insanın varlık özelliklerinin yansıması oldukları gerekçesiyle eleştiremeyiz. “Yaptığımız her şey doğamızda vardır ve biz ona uygun davranıyoruz, aldatma da bunlardan birisidir” yaklaşımı insani ve toplumsal bir eylemi açıklayan, ona haklılık kazandıran değerlendirmeden çok, hayvanı tanımlayan bir açılım gibi görünmektedir.

Kavramların bu denli ters yüz edildiği zamanlarda insan, hayvan ve en önemlisi “insanlaşma süreci” üzerine düşünmek gerek. Hayvanlar dünyasında öldürme, şiddet, kendini düşünme ve aldatma gibi hiçbir eylemin sorun olarak sorgulanamayacağı, bunların zaten hayvan olmanın temel sonuçları olduğu ortadadır. Ya insanlar dünyası için, insan için?

Sorgulamaya antropoloji ile başladık; “ahlakçılığa” düşmeden, etik ile mi sürdürsek?

Bülent Yılmaz

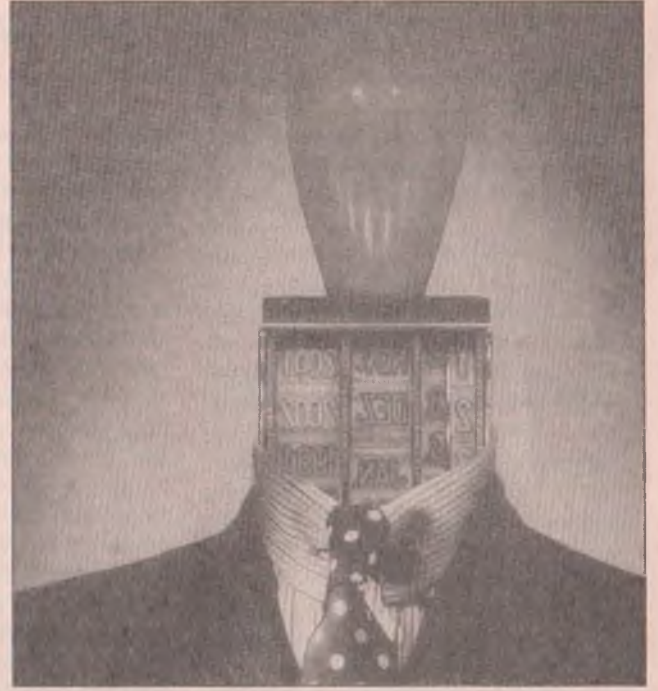
Akademik Takvim

Sözlük anlamı olarak takvim gün bilgisi olarak belirtilmektedir. Bir diğer anlamı ise tarihi bilgiyi sıralamak olarak da ifade edilebileceği gibi, hepimiz takvimi zaman kavramı ile ilgili bir olgu ve araç olarak algılarız. Zaman kavramı tarih bilincini içerdiği için insanın insan olması sürecinde organize olmak, geleceğini planlamak ve zamanında uygulamak için önemli bir araçtır. Mısır'da başlayan takvim oluşturma süreci dünyanın tanınması ve bilimin öneminin anlaşılması sürecinin başlangıcıdır. Nihayet insanlar yaklaşık 7000 yıldır (resmi olarak 2001) kendi tarihlerini kaydederek geleceğe bilgi aktarmayı sistematik bir şekle sokmuşlardır. Aynı zamanda önünü görmek için de bir sonraki yılın planını ve sürecini gün bilgisi sistematigi içerisinde organize etmektedirler. Yakın geçmişte, internet ortamında, yabancıların gözünde Türk toplumu konulu bir yazıda, Türk toplumunun sorunları, 10 başlık halinde işlenmişti. Hatırda kalan en önemlilerinden biri de "Türkler'in organize olmadıkları, günlük tutmadıkları" şeklinde idi. Tabii organize olmak bir kültür ve yaşam biçimi olmakla beraber kişinin organize olması için ke-disine yardımcı bir unsurun olması yararlı olmaktadır. Bu unsurların başında ajanda ve takvim gelmektedir. Tabii takvim, doğal olarak tarih, insan buluşu olup, zaman içinde gelişimi ile önemli bir yer tutmaktadır. İnsanın yaşamı organize etmesi, geleceğe yönelik strateji ve projeksiyon oluşturmada bir mi-heng taşı olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda takvim ve ajanda bugünkü kullanım amacından çok daha fazla bir anlam ifade etmektedir. İçinde bulunduğumuz bilgi toplumunda birim zamanda artan sorumluluklar ve beklentiler, zamanın etkin kullanımı konusunu sıradan insandan başlayarak en yetkili kişilerin gündemine taşımıştır. "Zaman olmadığı için okuyamıyorum, zaman olmadığı için istediğimi yapamıyorum" gibisinden şikayetler hepimizin günlük bahanelerindendir. Büyük şirketler son dönemlerde ele-manlarının zamanı etkin kullanması için seminer ve konferanslar düzenlediğini biliyoruz.

Yukarıda belirttiğim gibi

insanın insan olma süreci, zamanı etkin kullanma süreci ile gelişir. Takvim, ajanda ve günlük kullanımı daha çok zaman sorunu olan sorumlu ve disiplinli çalışan kişiler tarafından uygulanmaktadır. Bu konudaki hafızam ülkemizi bir dönem yöneten ve akademik unvanlı yöneticilerin dönemlerinde randevulara geç geldikleri sık sık gazete manşetlerine konu olmuştu. Aynı şekilde çevremizde belirli mevkilerde birçok insanın önünde birçok takvim, ajanda olduğu halde hiç de kullanmadığına şahit olmuşuzdur. Bu canlı örnekler yabancıların bizi tahlil etmede ne denli haklı olduklarını göstermektedir.

Son yıllarda birçok kuruluşun başta reklam amacı olmak üzere takvim bastırdığı

biliniyor, kimileri çıplak insan resmi, kimileri siyasi mesaj, kimileri doğal güzellikler vererek takvimler kavgasının başladığı ve bazen de polemik konusu olduğu biliniyor. Bunların hepsi doğal, bir de bi-

zim gibi disiplinli çalışması gereken kurumların kendine özgü bir takvimlerinin olması gerekir diye düşünüyorum. Bunun adı bütün dünyada "akademik takvim"dir. Burada kastettiğim takvim, üzerinde günleri belirten renkli ve boyalı art arda sıralanmış sayfalar değil. Tamamen işleyişimizi belirten önemli günlerimizi hatırlatan gün bilgisi güncesidir. Önemli günlerimiz genelde resmi yazı ile iletilir ve öğretim üyeleri olarak arşiv geleneğimiz olmadığı için her gün gelen onlarca yazı arasında akademik takvime ilişkin bilgiler de kaybolur gider. Daha sonra ne zaman dönem sonlanıyor ne zaman dönem başlıyor, ne zaman yarıyıl sonu sınavları ve bütünle-meler, üniversitenin kuruluş yıldönümü, ne zaman öğretim yıl dönümü gibi bizleri ilgilendiren konularda sık sık birbirimize soruyor ve bazen ilgilileri rahatsız da etmiş oluyoruz. Bu tür sorunların ortadan kalkması ve daha çağdaş bir anlayışla üniversitelerin açılış döneminden başlayarak bir sonraki yılın açılışına kadar ki süreci içeren konuların bir bütün olarak el altında olması büyük kolaylık yaratacaktır.

Geçenlerde yurtdışında katıldığım bir konferansta, toplantının yapıldığı üniversitenin cep ajan-

Bilim ve Ütopya Kooperatifi (BİLKOOP) Ankara Bürosu Salı Söyleşileri

25 Şubat 2003

"Yaşam İçin Beslenme"
Prof. Dr. İnci Gökmem

4 Mart 2003

Ulusal Bilim Politikası Panelleri:
"Bilim ve Eğitim"

Prof. Dr. Semih Bilgen-Prof. Dr. Semih Koray;
Prof. Dr. Kadri Yamaç

11 Mart 2003

"Kitlelerin Yönlendirilmesi ve Medya"
Gazeteci Özgen Acar-Doç. Dr. İrfan Erdoğan

18 Mart 2003

"Yaşamın Kökeni"
Doç. Dr. Osman Gürel

25 Mart 2003

"Hikmet Kıvılcımlı, Hayatı Görüşleri"
Turhan İçli

1 Nisan 2003

"Çin Halk Cumhuriyeti İzlenimleri"
Kamil Erdoğan

Söyleşiler, 18:30-20:30 saatleri arasında
TARANTA BABU Kültür Merkezinde Yapılacaktır.
Selanik Cad. 19/ 11 Kızılay Bilgi için: Tel: 425 23 99

dası kayıt ile birlikte dağıtıldı. Ajanda akademik takvim ve bazı önemli günlerin dışında bir bilimci ve öğrenci için gerekli bütün bilgileri içerecek şekilde düzenlenmişti. Ajandada, periyodik cetvel, bütün elementlerin özelliklerini gösteren bir tablo, birimler ve bunların Latince'deki yazılışı ve okunuşu, Latince alfabe ve kullanım alanları ardından bazı temel bilimlerdeki ölçü birimleri ve bunların değişik sistemlere dönüşümleri, logaritma cetveli ve jeolojik zamanları gösteren bir tablo.

Bizler de benzer bir akademik takvim hazırlayabiliriz. Geniş ve temel bilgileri içermesi nedeniyle arandılan birçok bilgiyi el atında tutan takvim, cep takvimi ve ajanda çok büyük yarar sağlayacaktır. Söz konusu ajandaya kendi üniversitelerimize özgü bazı özel bilgiler ve notlar ekleyebiliriz. Örneğin ders geçme notu belirlenirken mevzuat hakkında da bazı temel bilgiler verilebilir, öğretim üyelerine yardımcı olacak pratik bilgiler işlenebilir. İstenirse büyük çaplı önceden planlanmış seminer ve konferanslar ilgili sayfalara gölgelenmiş olarak işlenebilir. Bu tür takvim istenirse birkaç boyutta basılabilir. Öğrencilere dağıtılacağı gibi kurum dışına da verilerek kurum hakkında bilgilendirme çalışması da sağlanmış olabilir. Proje ve rapor dönemleri belirtilebilir. Ayrıca bazı özel günlerde söz konusu takvim de belirtilebilir.

Üniversitede görev başında ölen veya şehit düşen bazı hocalarımız ve diğer öğretim üyelerinin anma günleri belirtilebilir. Şimdilik akla gelmeyen farklı konular da işlenebilir.

Yeni binyılda yeniden yapılanmak, dinamik ve verimli çalışma için akademik takvimin oluşturularak üniversite çalışanlarının organize olması, en azından neyin ne zaman yapılması gerektiği hakkında

önceden bilgi sahibi olması ve kendisini organize, disipline etmesi sağlanabilir. Organize olmuş kişi ve toplumların başarılı oldukları bilinir. Bilgi çağı bilginin sistematik kullanımı ile sağlanmaktadır. Yoksa hafızalardaki hülyalar ve rüyalar çabuk unutuluyor. Batının Doğu toplumundan farkı, sistematik gün bilimi bilgisini kullanabilmesindedir.

Doç. Dr. İbrahim Ortay

Matematik Dünyası dergisi çıktı!

Matematik Dünyası dergisinin yeni sayısında, "Fonksiyonlar" konusu işleniyor. Ali Nesin'in kapak dosyasında işlediği Foksiyonlar yazısının yanı sıra, Çekmece ya da Güvercin Yuvası İlkesi (Haluk Oral), Fonksiyonları Saymak (Hayri Ardal), Topoloji Köşesi -Poincare Sanısı- (Burak Özbağcı), Sayılar Kuramı Köşesi (İlhan İkedä), Hekareçittirace Teoremi (Ahmet Doğan) ve diğer pek çok konu ve yazarıyla okuyucularına sesleniyor.

Abonelik koşulları (2003): 12.000.000 TL. En az 10 kişilik gruplar için kişi başına 10.000.000 TL. Yıllık abone ücretinin Türk Matematik Derneği'nin *Matematik Dünyası* Dergisi adına açtığı 215511 no'lu Posta Çeki hesabına ya da Türkiye İş Bankası Galata (İstanbul) Şubesi 1021.304400.982751 no'lu (ya da 1021 0982751 no'lu) *Matematik Dünyası* Dergisi hesabına yatırılarak, dekontunun bir orneğinin (Ali Nesin İstanbul Bilgi Üniversitesi, Matematik Dünyası, Kuştepe Şişli İstanbul) adresine gönderilmesi yeterlidir.

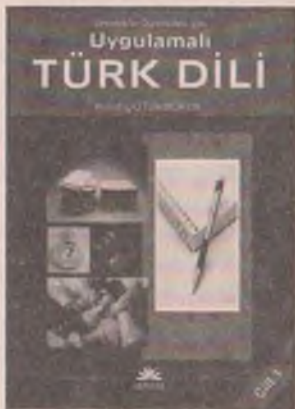
e-posta adresi: md@math.bilgi.edu.tr

Tel: 0212 216 22 22-302, 310

Faks: 0212 216 84 77

her biri birer klasik... Yusuf Çotuksöken Kitapları

Üniversite Öğrencileri için
Uygulamalı Türk Dili
Cilt 1

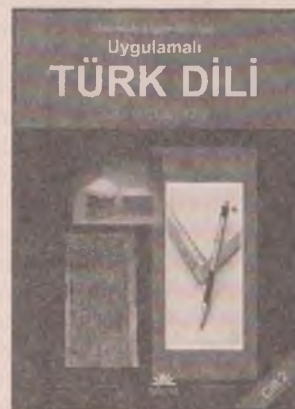
Yusuf Çotuksöken

Türkçe Üzerine
Denemeler ve Eleştiriler
Cilt 1

Yusuf Çotuksöken

Üniversite Öğrencileri için
Uygulamalı Türk Dili
Cilt 2

Yusuf Çotuksöken

Bilimsel ve Teknik Kitaplar Üretim Merkezi; Papatya Yayıncılık Eğitim

www.papatya.gen.tr

www.papatya.info

Tel: (212) 245 37 40

Faks: (212) 245 37 41

Adres: İnönü Cad. Hacıhanım Sok. 10/6 (Taksim) 80090 Gümüşsuyu/İSTANBUL

Bilim ve Ütopya'nın rolü

Bilim ve Ütopya, sosyalistlerin ve Aydınlanmacıların, gericilerin egemenliğine geçmiş bilim ve düşün alanını tekrardan fethetmek için giriştikleri başarılı taarruzun adıdır.

Türkiye aydın hareketinin, dolayısıyla ülkemiz toprağının söküp atılamaz, vazgeçilemez ve göz ardı edilemez bir parçasıdır; kök salmıştır.

Ender Helvacıoğlu

Türkiye gibi ülkelerde, bilim ve sanat gibi alanlarda genellikle Sol'un ve sosyalistlerin etkinliği vardır. Bu durum bir tesadüf değildir, maddi bir zemini bulunur. Bilim ve sanat gibi etkinliklerin hayat bulabilmesi ve serpilebilmesi için, dinsel düşüncenin geriletilmesi, köklü bir Aydınlanma devriminin gerçekleşmesi gerekir. Batı'da 16.-19. yüzyıllar arasında, politik devrimlerin ve sanayi devrimlerinin, bilimsel devrimlerle iç içe yaşanmasının nedeni budur. Batı, bu büyük atılımı burjuvazi önderliğinde gerçekleştirdi. Fakat 20. yüzyıla gelindiğinde, temsil ettiği sistemin iç çelişkileri sonucu, burjuvazinin niteliğinde köklü bir değişim gerçekleşti. Burjuvazi devrimci barutunu tamamen yitirdi ve gericileşti. Dünyaya eşitlik, özgürlük ve adalet dalgaları yayan Batı'yı (burjuvaziyi) artık ara ki bulasın. Dünya kapitalizminin metro-polleri, 150 yıldır tüm dünyaya sömürü, savaş, yıkım ve gericilik ihraç eden birer merkez durumundadır. Dolayısıyla bizim gibi henüz ortaçağ kalıntılarından tam olarak kurtulamamış, demokratik devrimini tamamlayamamış ülkelerde bu görevler, artık burjuvazinin değil, başta işçi sınıfı olmak üzere emekçi sınıfların önderlik gündemine girdi. Ve bu görev ancak, dünya kapitalist sisteminden köklü bir kopuşla başarılabilir. İşte Türkiye gibi ülkelerde bilim ve sanat gibi etkinliklerin sosyalizan karakteri bu maddi temelden kaynaklanır.

Fakat ülkemizde, emperyalizmin dünya çapındaki yeni bir saldırısıyla (küreselleşme) paralel gelişen 12 Eylül darbesi yu-karıda özetlediğimiz bu gelişmeye ters bir süreci gündeme sokmaya girişti. Emperyalizm ve yerli işbirlikçi sınıflar, bilim ve sanat gibi alanlarda da Sol'un etkisini kırmaya ve kendi ideolojik hegemonyalarını kurmaya çalıştılar; bunda önemli ölçüde başarılı da oldular. Her türden gerici burjuva düşüncesi, hatta ortaçağdan kalma eğilimler, bilim ve sanat gibi alanlarda da at koşurmaya başladı. Emekçi sınıfları, sosyalist akımları bu alanların dışına sürmeyi, sindirmeyi amaçladılar. Hatta öyle bir atmosfer yarattılar ki, bilim ve sanat onlardan sorulur gibi oldu. Ellerinde bulundurdıkları kitle iletişim araçlarını bu amaçla bir silah gibi kullandılar.

İşte *Bilim ve Ütopya*, günümüzden yaklaşık 10 yıl önce, bu gerici dalgaya, bilim ve düşün alanında "dur" demek için yaratıldı. *Bilim ve Ütopya*, sosyalistlerin ve Aydınlanmacıların, gericilerin egemenliğine geçmiş bilim ve düşün alanını tekrardan fethetmek için giriştikleri **başarılı taarruzun** adıdır. Ama-cı ve rolü budur; yani 96 sayfalık sıradan bir dergi değildir, bir emekçi aydın hareketidir. Türkiye'deki ulusal-demokratik devrim hareketinin önemli cephelerinden birinin kurmay gü-cüdür.

Türkiye devriminin içinden geçtiği aşamanın **geniş cepheci-liği** gerekli kıldığı kanıtlanmış bir gerçek. Daha ileri ufuklara yönelmeyi göz ardı etmeden günün yakıcı ulusal ve demokratik görevlerini başarıyla kotarabilmek, ancak geniş cephecilikle mümkündür. Bir hedefe varılmak isteniyorsa lokomotif ge-reklidir, vagonlar kendiliğinden hareket etmez; öte yandan lo-

komotif ancak çektiği vagonlar varsa işlevini yerine getirmiş olur. *Bilim ve Ütopya*, ülkemizin gerçeklerine uygun bir geniş cephecilik en başarılı örneklerinden biri olmuştur. Hedef ve çerçeve doğru saptanmış, ortak bir coşku yaratılabilmiş, birlik-te yürümenin koşulu olan güven ortamı özenle korunmuştur. Çerçevesi olabildiğince geniş, öte yandan sınırları da son de-rece kalın çizilmiştir *Bilim ve Ütopya*'nın.

"Yüz çiçek açsın, yüz fikir akımı yarıssın". 20. yüzyıl sos-yalizminin, birçok acı-tatlı olay yaşandıktan sonra edinilen de-neyimlerden süzdüğü ve geleceğe bıraktığı bir sonucun ifade-sidir bu slogan. Ve *Bilim ve Ütopya*'nın da özenle koruduğu sloganlarından biridir.

Somut konuşalım: *Bilim ve Ütopya*, sosyalist ve Aydınlan-macı bilim-düşün insanlarının ortak aracıdır. Bu başarılı cephe çalışmasıyla çok önemli bir olguyu da gün yüzüne çıkarmıştır: Demek ki böyle bir mücadeleci çizginin ülkemizde çok geniş bir tabanı bulunmaktadır. Türkiye için umut verici bir olgudur bu. *Bilim ve Ütopya* bu umudu, bir laf olmaktan çıkarmış, pra-tiğe sokmuştur. Türkiye'nin emekçi aydınları, *Bilim ve Ütop-ya* ile, hem kolektif çalışma yapabilecekleri ortak bir çatıya, hem halk ile iletişim kurabilecekleri sağlam bir köprüye, hem de her türden gericiliğe karşı mücadele edebilmek için güçlü bir silaha kavuşmuşlardır.

Sosyalistler bu hareketin lokomotifidir: Hem düşünsel ön-derliği anlamında, hem de pratik sorunlarını en başta üstlenme anlamında lokomotifi. Bu durumdan ne sosyalistler gocun-maktadır ne de *Bilim ve Ütopya* çerçevesinde kendilerini ta-nımlayan çok farklı düşün akımlarından aydınlarımız.

Bizler, *Bilim ve Ütopya*'yı çıkarma sürecinde, Türkiye sos-yalizm tarihindeki aydınlara yönelik çeşitli pratikleri incele-dik. Dünyadaki örnekleri de ulaşabildiğimiz oranda tanımaya çalıştık. Gerek yayın, gerekse örgütlenme alanındaki pratikler-di bunlar. Bize ışık tutan, örnek alacağımız başarılı deneyler olduğu gibi, başarısız girişimler de vardı. Hem bu örneklerden dersler çıkarmaya çalıştık, hem de hepsini aşan özgün bir ha-reket oluşturmayı hedefledik. Türkiye'ye özgü bir aydın çalış-ması nasıl oluşturulabilir? Ulusal demokratik devrimini ta-mamlamaya, kendi ortaçağını aşmaya çabalarırken aynı zaman-da emperyalizmin tuzağına da düşmemeye çalışan bir ülkenin halkçı aydınları nasıl örgütlenebilir? Bu sorulara yanıt aradık. Doğru yanıtı bulduk mu? *Bilim ve Ütopya* dergisinin başından itibaren yayın yönetmenliğini yapan kişi olarak şunu söyleye-bilirim: Yanlış yolda değiliz, doğru yolda ilerliyoruz. 60 yıl önceye göre, 30 yıl önceye göre ve *Bilim ve Ütopya* fikrinin ilk kez ortaya atıldığı 10 yıl önceye göre çok daha ileri bir nokta-dayız. Bunun bir kanıtı, *Bilim ve Ütopya*'nın gelişerek ve coş-kusunu yitirmeksizin yaşamaya devam etmesidir. Daha önem-li bir kanıtı, *Bilim ve Ütopya*'nın artık bir kulvar haline gelme-sidir, yani akıp gideceği yatağı oluşturmuş olmasıdır. Su az olur, bol olur; yavaş akar, gür akar; bir süreçte bütün bunlar yaşanır. Önemli olan akışın süreceği yatağın oluşmasıdır. *Bi-*

Bilim ve Ütopya, Türkiye aydın hareketinin, dolayısıyla ülkemiz toprağının söktüp atılamaz, vazgeçilemez ve gözardı edilemez bir parçasıdır; kök salmıştır.

Bilim ve Ütopya'nın ilk birkaç yılında yaşayıp yaşamaya-
cağı tartışılmış ve o süreç olumlu yanıtla son bulmuştu. Geç-
tiğimiz 5-6 yılda ise yukarıda özetlediğimiz "yatağın yaratıl-
ması" sorununa olumlu yanıt verilmiştir. Şimdi görev, bu ya-
takta güvenciliğin gerçekleştirilmesidir. Bunu da başaraca-
ğımızdan kimsenin kuşkusu olmasın. Çünkü Türkiye'nin sil-
kinmesinin ve gürlüğünün koşulları oluşmaktadır. Bu zorlu

süreçte, Türkiye emekçilerinin ve emekçi aydınlarının, daha
birçok şeyin yanı sıra, *Bilim ve Ütopya*'ya da ihtiyacı vardır.

Köşemizin yan sütununda, 100. sayımızda yayımladığımız,
ülkemizin önde gelen aydınlarının *Bilim ve Ütopya* için söyle-
diklerinden bazı ifadeleri tekrar ediyoruz. O geniş dosyanın
başlığını "Daha yapacak çok şey var" koymuştuk. Aynı duygu-
larla ve coşkuyla yazımızı bitiriyoruz.

Gelecek ay buluşmak üzere, dostlukla...

Bilim ve Ütopya'yı değerlendirdiler

Ozgen Acar: "Her genç ve her aydın, içinde bulundukları
Aydınlanma sürecinde günceli yakalamak için okumalı."

Prof. Dr. Sina Akşin: "Sekiz yıllık zorunlu eğitimi ancak
beş yıl önce süngü zoruyla kabul etmiş bir ülkede, böyle bir
derginin çıkması yarı-mucizedir. Aydınlarımız, *Bilim ve
Ütopya*'nın üstüne titremeli, sürmesi için ellerinden geleni
yapmalı."

Prof. Dr. Şafak Alpay: "Her sayısının karanlıkların aydın-
latılmasında önemli katkısı olduğu kanısındayım."

Prof. Dr. Ergin Arıoğlu: "Üretim coşkusunu daima artır-
rak sürdüren başarılı bir yayın organı."

Erdal Atabek: "Bilim sadece olayların ve olguların bilin-
mesi değil, bunların kimlerin işlerine yaradığının da bilinme-
sidir. Bilim ve Ütopya bilimin bu önemli sorusuna da ışık
tutmaktadır."

Prof. Dr. Toktamış Ateş: "Bilimin fazla değerli bulunma-
dığı Türkiye'de bir umut ışığı olarak parladı."

Prof. Dr. Can Ayday: "Ayakları Türkiye toprağına basan
ve yürekleri Türkiye için atan bilim insanlarının dergisi."

Doç. Dr. Ali Nahit Babaoğlu: "Bilim ve ütopya sözcükle-
rinin yan yana gelmesi yeterince baştan çıkarıcı."

Hüseyin Batuhan: "İçeriği açısından bu derece zengin bir
dergiye Türkiye'de rastlamak imkansız görülüyor."

Prof. Dr. Semih Bilgen: "Ütopyasız bilim, bilimsiz ütop-
ya olmayacağını gösterdi."

Prof. Dr. Korkut Boratav: "Aydınlatıcı, başarılı ve ileri-
ci bir yayındır."

Prof. Dr. Işık Bökesoy: "İçeriği, yelpazesinin genişliği,
büyük gelişme göstermiş olan, bilim ile toplum arasındaki
köprüleri sağlamlaştıran yapısıyla, hepimizin 'benim de pa-
yım var' diyebileceği bir özellik taşıyor."

Orhan Bursalı: "Bilim kültürü geri olan ülkemizde, sür-
mesi gereken bir yayındır."

Muazzez İlmiye Çığ: "Gerek gençlerimize, gerek vatan-
daşlarımıza yepyeni ufuklar, aydınlanma yolları açtı."

Prof. Dr. Betül Çotuksöken: "Bilgiyi insanın, toplumun
hizmetine sunanların dergisi."

Prof. Dr. Mehmet Dağ: "Ortaçağ bilim anlayışına karşı,
çağdaş bilimi savunuyor."

Oktay Ekinci: "Bilimin yol göstericiliğinden ödün verme-
yen yayın ilkelerine bağlılıkla 200. sayısı da artık ütopya de-
ğil."

Ünal Erdoğan: "Olayların tüm gerçeğini bilimsel olarak
anlatırken, bilimsel konuları toplumdan soyutlamadan veren
tek yayındır."

Prof. Dr. Haluk Ertan: "Bu aşı tuttu, bir üyesi olarak ben
de mutlu ve gururluyum."

Prof. Dr. Hikmet Gökalp: "Onu bazı Avrupa dergileri ile
karşılaştırdım; bizimkini içerik bakımından üstün buldum."

Raşit Gürdilek: "Aydınlanma yolundaki ortağımız."

Prof. Dr. M. Tahir Hatipoğlu: "Okuyanlara engin bir kül-

tür sağlıyor. Daha güzele gitmenin yolunu aramak da bize
düşüyor."

Prof. Dr. Metin Hotinli: "Çöldeki vahada yetişen nadide
bir çiçeğe benziyor. Kıymetini bilelim ve daha nice yüzlerce
sayısının çıkmasına elbirliği ile yardımcı olalım."

Prof. Dr. Ahmet İnam: "Kokuşmuş görüşlere, beylik an-
layışlara meydan okuyan, bu ülkenin düşünme yaşamına can
veren özelliğini sürdürmesini diliyorum."

Prof. Dr. Alpaslan Işıklı: "Gerçekleri aydınlatma ve
gerçeği savunma çabasının artarak sürmesini diliyorum."

Doç. Dr. H. Zafer Kars: "Teknisizm ve Batı taklitçiliği de-
recesine düşürülen yaygın 'bilim' anlayışına darbe indirdi."

Prof. Dr. Aykut Kence: "Popüler bilim dergileri arasında
özel bir yeri var. Ülkemiz okuyucusu için vazgeçilmez bir
dergi."

Prof. Dr. Semih Koray: "Bilimin insanlığın bütün hücre-
lerince özümsemişi, bilimin gizilgücünün üstündeki tüm
baskılardan kurtararak kendisini fışkırtıcısına açığa vurdu-
ğu bir dünya ütopyasına doğru, *Bilim ve Ütopya* etrafında
birleşerek hep birlikte ilerleyelim."

Prof. Dr. Ulug Nutku: "*Bilim ve Ütopya* öncelikle bir genç-
lik dergisi. Zihnini genç tutmak isteyen herkesin dergisi."

Ahmet Oktay: "Bilmenin sınırı olmadığı gibi, hayal kur-
manın da sınırı olmadığını gösterdi."

Prof. Dr. Eren Omay: "Cehenneme çevirdiğimiz bu cen-
net ülkede, yozlaşmış kültür yaşamımızda bir mucize."

Prof. Dr. Leziz Onaran: "*Bilim ve Ütopya*'mız işini yapı-
yor, eylemini sürdürüyor."

Prof. Dr. Yaman Örs: "Bilimselliği ve toplumsal sorum-
luluğu üst düzeyde tutan bir yayındır."

Prof. Dr. Metin Özbek: "İzlediği yayın ilkelerinden ödün
vermeden yoluna devam etmesi çok sevindirici."

Doç. Dr. Alâeddin Şenel: "Bilgi çağını değil, bilim çağını
temsil eden bir yayındır. Türk okuru ona çok şey borçludur ve
ileride değerini anlayacaktır."

Afşar Timuçin: "Kuşaktan kuşağa geçerek yaşamın açık-
lanmasına ve dönüştürülmesine katkıda bulunacak."

Sargun A. Tont: "Bize Marx'ı verdiği gibi İbni Haldun'u
da verdi; Engels'i verdiği gibi Thoreau'yu da verdi. Gazası
mübarek olsun."

Metin Tükenmez: "Ne zaman başım sıkışsa başvuraca-
ğım bir kaynak. Her ayın başını sabırsızlıkla bekliyorum."

Zeki Sarıhan: "Benim için en özgün yanı, Batı merkezli
bilim ve uygarlık anlayışına karşı, Türk, İslam ve Doğu'nun
tarihte yaptığı, bugün yapmakta olduğu, kuşkusuz gelecekte
de yapacağı katkılara önem vermesi."

Prof. Dr. Cemal Yıldırım: "Entelektüel değerlerin yozlaş-
ma süreci içine düştüğü günümüzde, okurlarını bilim ve fel-
sefeye yöneltmeyi bir misyon olarak sürdürüyor."

Dr. Veysel Yıldız: "Ülkemiz bilim ve bilimcilerinin öncü
rolünü ortaya koydu ve koymaya devam edecek."

Türk adının siyasal ve devrimsel kökeni

Türk adı, tarihin gündemine devrimlerle gelmiştir. Tarih sahnesine birinci çıkışında, uygarlaşma, devletleşme, kurumlaşma ve hukuk yaratma süreciyle örtüşmektedir.

Tarih sahnesine ikinci çıkışı ise, milli demokratik devrimin dayatmasıyla olmuştur.

Türk adı, toplam olarak baktığımız zaman, tarih içinde devlet, siyaset ve hukukla bağlantılı bir içerik kazanmıştır.

Doğu Perinçek

1) Türk adının tarih sahnesine çıkması

Tarihte Türk adıyla ortaya çıkan ilk topluluk, bilindiği üzere Göktürkler'dir (1). Göktürk adı, *Orhun Yazıtları*'nın yalnız iki yerinde geçiyor. Bu topluluk, *Yazıtlar*'da genel olarak **Türk** diye anılmaktadır. Ancak biz, 552 yılında Orta Asya'da hâkimiyeti ele geçiren Türk adlı boylar ittifakını, daha sonra Türk adıyla tarih sahnesinde yer alacak diğer Türk kavimlerinden ayırabilmek için, onları özel olarak Göktürkler diye adlandırmayı yeğliyoruz.

Göktürkler, 552 tarihinde Avar (Juan Juan) hâkimiyetine son verdiler ve Orta Asya'da yeni ve büyük bir kabileler konfederasyonu kurdular. **Türk**, başlangıçta bu konfederasyona hâkim olan boyun veya boyların adıydı (2).

Konfederasyonda hiyerarşinin en üstünde, kağanın boyu ve ondan sonra da diğer en soylu Türk boyları (Türk Sir bodunu) yer alıyordu. Bilge Kağan "Som altınıni, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, sincabını Türküme, bodunuma kazanıverdim, düzenleyiverdim" diyor.

"Türküm" ve "bodunum" diye ayrı ayrı sayılması, Türk adının "Türk Sir bodunu" denen boylar içinde en soylu olana ait olduğu kanısını kuvvetlendiriyor. Bilge Kağan'ın adının Türk Bilge Kağan olarak geçmesi de bu fikri doğrulamaktadır. Çünkü göçebe aristokrasisinin adlarının başına mensup oldukları boyun adı konmaktaydı. Göktürk kağanlarının boyunu ifade eden **Türk** adı, zamanla "Türk bodunu" ifadesinde olduğu gibi, diğer Göktürk boylarını, daha sonra Göktürkler'e akraba olan diğer kavimleri de kapsadı. Göktürk konfederasyonunun denetlediği coğrafyaya ve kavimlere dışardan bakan yabancıların, zamanla konfederasyon içindeki Türkçe

konuşan bütün kavimleri **Türk** diye isimlendirdiği biliniyor.

Bununla birlikte, konfederasyonda yer alan Dokuz Oğuzlar, Türgişler, Karluklar, Kırgızlar vb. kendilerini hiçbir zaman **Türk** adıyla çağırıyorlardı. Aynı şekilde, Türk Bilge Kağan da onlardan **Türk** adıyla söz etmiyor, onları **Türk** bodunu'ndan ayırıyordu.

Orhun Yazıtları'ndaki Oğuzlar veya

Dokuz Oğuz ile Uygurlar'ın aynı kavim olduğunu tereddütsüz saptayan Gumiliev, dokuz boyun oluşturduğu ittifak içinde en güçlüsünün Uygurlar olduğunu belirtir (3). Çin kaynakları, Uygur kağanından "dokuz soyun [boyun olsa gerek] kağanı" diye söz etmektedirler (4). Radlov da, Uygur, On Uygur, Dokuz Uygur, Oğuz, Dokuz Oğuz adlandırmalarının hepsinin Uygur'ları ifade ettiğini belirtir (5).

Bu isim karışıklığı, Oğuz sözcüğünün zamanın Türkçesi'ndeki anlamından gelmektedir. **Oğuz** sözcüğü, tıpkı **bodun** sözcüğü gibi boylar ve boylar ittifakı anlamına geliyordu. **Og** boy demektir, **-uz** ise, çoğul ekiydi. Oğuz sözcüğü, g harfinin yumuşamasıyla oğuz'a dönüştü. Örneğin *Orhun Yazıtları*'ndaki Dokuz Oğuz, Dokuz Boy anlamını taşıyordu. Karluklar'ı anmak için söylenen Üç Oğuz, üç boy anlamındaydı. Yine *Yazıtlar*'da Türgiş bodunu yerine zaman zaman kullanılan On Ok bodunu, on boydan oluşuyordu ve bizim bugün Oğuzlar diye bildiğimiz, Maverainnehir Bölgesi'nden Anadolu'ya gelen Sir-i Derya Oğuzları'nın kökeni bu On Oklar'dı. On boyun daha sonra batıya göç ederken başka boyları da içine alarak 24 boy halinde örgütlendiği anlaşılıyor.

Başlangıçta tıpkı bodun gibi boylar ittifakı anlamına gelen oğuz sözcüğü, Sir-i Derya Oğuzları'nda bir etnik grubun özel adına dönüştü. Bu yönden oğuz sözcüğü, boylar topluluğundan etnik gruba geçiş sürecinin serüvenini izlemiş oldu. Eskiden her boylar ittifakından içindeki boy sayısına göre, Üç-Oğuz, Sekiz-Oğuz, Dokuz Oğuz diye söz edilirken, oğuz sözcüğü, zamanla Sir-i Derya Oğuzları'nın özel adı oldu. Destanlarda geçen Oğuz Kağan'ın da bir özel isim olmaktan önce Boyların Kağanı anlamını taşıdığı ve daha sonra destan kah-

Kül Tigin Yazıtı. Yazıt eskiden kaplumbağa şeklindeki bir kaidenin üzerindeydi.

Dokuz Oğuzlar, 9. yüzyılın sonlarında Oğuz Yabgu konfederasyonunu örgütleyecek ve sonra Anadolu'ya akacak olan Sir-i Derya Oğuzları değildir. *Orhun Yazıtları*'nda dokuz boydan oluştuğu için zaman zaman Dokuz Oğuzlar diye de anılan Oğuzlar, daha sonra Uygurlar adıyla konfederasyonun başına geçeceklerdir.

ramanı olan belli bir kağanın özel ismi-
ne dönüştüğü düşünülebilir (6).

Peki **oğuz** kavramı ile yine boylar itti-
fakı anlamına gelen **bodun** kavramı ara-
sındaki fark neydi? *Orhun Yazıtları*'nda
Oğuz veya bazen Dokuz Oğuz diye anı-
lan boyların diğer tabi olan boy toplu-
luklarından ayrı bir statüsü olduğu anla-
şılıyor. Gumiliev, Bilge Kağan'ın "To-
kuz Oğuz benim bodunum idi" demesi-
ni, şöyle açıklıyor: "Yani Dokuz
Oğuz'lar ona şad-tarduş-bağlı budun idi;
başka deyişle doğrudan ona itaat arz et-
mişlerdi." (7)

Bilge Kağan, *Yazıtlar*'da, "Türk Oğuz
beyleri bodunu iştin" diye seslenmekte-
dir. Buradan, Dokuz Oğuz beylerinin
Türk beylerine yakın bir konumda ol-
dukları, diğer bodunlar kadar özerk ol-
madıkları, doğrudan Türk Kağanına
bağlı oldukları anlaşılıyor.

2) *Orhun Yazıtları*'nın anlattığı devrim

Türk adının ortaya çıkışı aynı zaman-
da tarihsel devrime de denk düşüyor.
Türk adıyla anılan kabilenin beyleri, za-
manla diğer kabile ve kabile toplulukla-
rını itaat altına alarak, kendisine tabi kı-
lmaktadır. Kabileler arasındaki yağma
savaşlarının ve baskınların yerini, yeni
tabiyet ilişkilerinin biçimlendirdiği bir
kurallar sistemi (törü veya töre) almak-
tadır.

Zenginlik ve özel mülkiyetin gelişme-
sine paralel olarak kan bağlarının çözü-
lüşünü, Bilge Kağan çok açık bir şekilde
anlatmaktadır. Birçok kavmin tabiyet al-
tına alınması ve savaşlarla kazanılan ga-
nimet sonunda ortaya çıkan manzara şu-
dur:

"O zamanda kul kullu olmuştu, cariyе

cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük
kardeşi bilmezdi, oğul babasını bilmez-
di. Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş
ilimiz, töremiz vardı."

Gelişen özel mülkiyet sonucu, kan
bağları, "küçük kardeş büyük kardeşi
bilmeyecek" kadar çözülmüştür. Toplum
artık, klan (soy) esasına göre değil, yeni
filizlenmekte olan özel mülkiyet ilişki-
lerine göre biçimlenmektedir. Klanlar da-
ğılmakta, aynı klandan insanlar farklı
yerlere kondurulmakta, farklı kabilelerin
savaşçılarından oluşan askeri birlikler
oluşturulmaktadır. Kanbağına dayanan
toplumun çözülmesiyle ilin ve törenin
düzene sokulmasının birbiri peşi sıra
ifade edilmesi bir raslantı değildir. Kısa-
cası, toplum bir devrim dönemini yaşı-
maktadır. *Orhun Yazıtları*, baştan sona
bu toplumsal gelişmeyi, bu devrimi an-
latıyor (8).

Eski kanbağına dayanan kabile örgüt-
lenmesini dağıtmakta olan yeni unsurlar
nelerdi? Bu unsurların başını özel mül-
kiyet çekiyordu. Klanın kolektif mülki-
yeti, özel mülkiyet karşısında geriliyor
ve yok oluyordu. Toplum içindeki sınıf-
laşma, kanbağına dayanan eşitlikçi kabi-
le örgütlenmesini dağıtıyordu. Belli bir
kabilenin üyesi olmanın yerini, belli bir
aristokrata bağımlılık alıyordu. İşte Orta
Asya'nın yüzyıllardan beri yaşadığı ve
Orhun Yazıtları'na da yansıyan devrim-
sel süreç buydu. Göktürk konfederasyo-
nunun kurulması, Orta Asya'da MÖ
1000 yıllarından beri, her konfederasyo-
nunun kuruluşunda dalgalar halinde yaşı-
nan bu gelişme içinde, ileriye doğru ye-
ni bir dalgalanmayı ifade ediyordu.

Bu devrim sürecinde Kağan, "ili tu-
tup, töreyi düzenlemektedir". Burada **il**
belli bir toprak parçası ve o toprak üye-

rindeki halk anlamına gelirken, zamanla
onun üzerinde kurulan siyasal örgütlen-
meyi de ifade edecektir. "İlin kaybedil-
mesi" ve "kazanılması", "ilin karışması"
deyimlerinden bunlar anlaşılıyor. **Il**, tabi
olan belli bir halk topluluğudur ve bazen
"karışmaktadır". Öte yandan **il**, bir top-
rak parçası, bir mülktür. Ve **il**, bir siyasal
kuruluşur; devletin çekirdeğidir.

Göktürk aristokrasisi, *Orhun Yazıtları*
'nda, Çin hâkimiyetine girildiği sırada,
kara kemikli bodunu (sömürülen halk
kitleleri) şöyle konuşturuyor:

"İlli bodun idim, ilim şimdi hani? Ki-
me il kazandırıyorum? Kağanlı bodun
idim, kağanım hani, hangi kağana işi gü-
cü veriyorum?" der imiş. Öyle deyip Çin
kağanına düşman olmuş. Kendisini dü-
zene sokmadığından yine teslim olmuş."

Buradan da anlaşılıyor ki, **il**, hâkim
olunan toprak parçası ve onun üzerinde
kurulan düzen ve örgütlenme idi. *Orhun
Yazıtları* sık sık "kazanılmış" ve "düze-
ne sokulmuş" ilden söz etmektedir.

Bir toprak parçası üzerindeki halk ile
göçebe konfederasyonu arasındaki ba-
ğımlılık ilişkileri, devlet ile uyruğu ara-
sındaki ilişkiye dönüşme yönünde geli-
şmektedir. Bu sebeple **il** sözcüğü, zaman-
la devletin eşiğinde bulunan bir toplu-
mun siyasal örgütlenmesi anlamını da
yüklenmiştir. Yalnız Türkçe'de değil,
başka dillerde de devlet kelimesinin kö-
ken olarak "mülk" anlamına gelmesi
dikkat çekicidir (9).

Gumiliev, Göktürkler'in bozkırda bel-
li bir barış ve düzen kurmada gösterdik-
leri başarıyı değerlendirerek, 8. yüzyılda
devlet düzenine geçtiklerini kabul et-
mektedir (10).

Bütün bunlara rağmen, Göktürk kon-
federasyonu, devlete geçiş sürecinin he-

Bilge Kağan Mezar Külliyesi, Orhun Vadisi'nde Khoso Tsaydam mevkiinde bulunuyor.

Külliye'nin yakınındaki Bilge Kağan heykeli.

nüz tamamlanmadığı dönemin örgütlenmesidir; henüz halktan ayrı bir ordu örgütlenmemiştir. Çünkü meta ekonomisi yeterince gelişmemiştir ve Göktürk kağanları kendi adlarına madeni para kesmiyorlardı.

Göktürk kağanları, yağmacı savaş şefliğinden emekçinin sömürülmesi sistemine, başka deyişle uygarlığa geçiş girişimine önderlik ediyorlardı. Tarihsel gelişme, toplumun ilkel komünizmden çıkması, özel mülkiyetin gelişmesi, sınıfların ve devletin doğması yönündeydi. Göktürk kağanları bu tarihsel sıçramaya önderlik ettiler. Bu devrim sırasında Ortadoğu'nun Allah inancıyla aynı toplumsal gelişme aşamasını ifade eden Gök-tanrı da keşfedilmiş ve diğer uygarlık inançlarına yönelik başlamıştı. Çin kaynakları, Bilge Kağan'ın tebaasını şehir hayatına ve Buda dininin ayinlerine alıştırmak düşüncesinde olduğunu belirtirler (11).

3) Kanbağı yerine siyasal bağ

Göktürk konfederasyonu içinde yaşayan kavimlerin binlerce yıllık bir geçmişten geldiği, tartışılmaz bir gerçektir. Ancak onların hepsine daha önce Türk denmiyordu.

İkincisi, Türk bodunu da Türk milleti anlamına gelmiyordu. Millet, Orta Asya'nın göçebe toplulukları için meçhuldü. Kabile döneminde, insan topluluklarını birleştiren etken, kanbağıydı; belli bir klanın ve kabilenin üyesi olmaktı. Özel mülkiyetin gelişmesiyle kabileler içinde toplumsal farklılaşma ortaya çıkınca, insan topluluklarını oluşturan harç, artık belli bir aristokrata bağımlılıktı. Böylece kabile toplulukları, etnik gruplar olmaktan çıkıyor, siyasal topluluklara dönüşüyorlar.

O çağların "siyasal" örgütlenmesi olan kağanlıkların insan unsurunu, millet değildi. Konfederasyonun başına bazen Cücenler (Avarlar), bazen Göktürkler, arkasından Uygurlar, sonra Oğuzlar, derken Moğollar geçiyordu. Konfederasyonun başındaki kağana tabi kılınan, "diz çöktürülen" kabile ve kavimler ise değişik dilleri konuşuyorlardı. Aralarında bırakalım millet bağı, dil birliği bile yoktu.

Bozkır kabileleri, çeşitli ittifak ve düzenlemelerle baştaki kabileyi (aslında o kabilenin aristokrasisini) alt edip konfederasyonun başına geçmek, böylece zenginlikleri ele geçirmek, diğer kabile ve kavimleri basıp yağmalamak, hayvan

sürülerini ve kadınlarını çevirip getirmek tutkusu içinde yaşıyorlardı. Bu savaşlarda, hanların kendi kavmine veya akraba kavimlere karşı, çevredeki uygar imparatorluklarla ve farklı kavimlerle sık sık işbirliği yapmaları, bu nedenle doğal sayılıyordu.

Milliyetçi tarihçiler, milletin tarihselliğini unutarak, *Göktürk Yazıtları*'ndaki **bodun** kavramını bugünkü Türkçeye millet diye çevirmişlerdir. Oysa **bodun**, millet değildir, bir bağımlılık ilişkisini belirtir. **Bodun**, belli bir aristokrasiye "işini gücünü veren", onlara mal ve hizmet sunan kabileler ittifakıdır. Türkçe konuşmayan bazı kabile toplulukları da, Göktürk hakanına bağımlı hale gelmiş ve Bilge Kağan'ın **bodunu** olmuşlardır.

Eski Moğollar'da ise, **boduna** denk düşen kavram, **ulustu**. **Haan**, **noyan**, **tayşı**, **baatur** gibi kabile aristokratlarına tâbi olan soy, oymak, kabile birliklerine **ulus** deniyordu. Burada **ulus**, "mülk-halk", "tebaa" demekti (12).

Üzerinde Kağan damgası, üç kişi ve Şahin kabartma resimleri bulunan bir taş.

4) Türk adının temelindeki siyasal zemin

Orhun Yazıtları'ndaki **Türk** kavramı, görüldüğü gibi başlangıçta bir milletin adı değildi. **Türk** kavramı, **Türgişler**, **Dokuz Oğuzlar**, **On Uygurlar**, **Karluklar** gibi çeşitli boy birliklerine (bodunlar) "diz çöktüren" hâkim kabile grubunu, hatta Bilge Kağan'ın soyunu (klanını) ifade ediyordu. Nasıl "Selçuklu" ve "Osmanlı", önceleri bir sülalenin

adı iken, zamanla o sülalenin egemenliği altındaki bütün halkı kapsamışsa, Türk adı da başlangıçta öyleydi.

Bu gerçekler ışığında, Türk adını, **bir kavmin adı olarak**, binlerce yıl öncele-re götürmek, bilimsel bir tutum gibi gözükmüyor. MS 1. yüzyılda Azak Denizi'nin kuzeyindeki bölgeye Tucae denmesi veya aynı bölgedeki halkların listesi verilirken Tyrcae'den söz edilmesi, bu açıdan tartışmalı gözüküyor (13).

Bununla birlikte bugün Türkçe diye andığımız dili konuşan halkların geçmişinin binlerce yıl öncesine uzandığı kesin bir gerçektir. Örneğin bir kısım Hun boylarının Türkçe konuştuğu bilinmektedir. Türkçe konuşan boylar elbette daha önceleri de yaşadılar. Ancak o çağlarda o halklardan hiçbiri Türk diye anılmıyordu. Türkçe konuşan o halkları ifade etmek için, Ön-Türk (Proto-Türk) kavramını kullanma ihtiyacı buradan çıkmış bulunuyor.

Orta Asya kavimlerine Güney'den veya Batı'dan bakanlar, Türk adını, Göktürk konfederasyonu içindeki bütün kavimleri içeren bir anlamda kullandılar. Çinliler'in **Tucyu**, Araplar'ın **Türk** adlandırmaları, Türk Kağanı'nın hâkimiyeti altındaki bütün kavimleri kapsar. Bu kavimlerden bazıları farklı diller konuşuyor, fakat **Türk** kavramı içinde anılıyorlardı. O kadar ki, bazı Arap yazarları, Ruslar'ı ve Slavlar'ı bile Türk olarak anmaktadır (14). Yine **Moğol**, **Tatar** gibi genel adlar, belli bir konfederasyona bağlı farklı dillerden, farklı kavimlerden halkların toplamını ifade ediyordu.

Görülüyor ki, Türk adı, tarih sahnesine çıkarken, ırksal bir zemine değil, siyasal bir zemine oturmuştur. Başlangıçta bir hanedanın ve boy topluluğunun adı iken, o topluluğun hâkimiyeti altındaki bütün kavimleri içerdi. Göktürk konfederasyonuna bağlılığı ifade eden siyasal bağ, Türk kavramını belirlemiş oldu.

5) Tarihsel içeriğe denk düşen kökenbilimsel yorumlar

Ziya Gökalp, Türk sözcüğünün kökenini **töre** veya **törü** sözcüğüne bağlayarak, aslında Türk kavramının kazandığı siyasal içeriği doğrulamaktadır (15).

Thomsen, *Orhun Yazıtları*'ndaki **törü** sözcüğünü, kanun ve kurum diye çevirir. *Yazıtlar*'da "Türk bodun ilinin, törünün kim arttı" (Türk bodununun siyasal teşkilatlanmasını ve kurumlarını kim yıkar-dı) diye sorulmaktadır (16). Yine *Orhun Yazıtları*'nda **törü** kavramı

mı ile iktidar, yönetme, hukuk arasında-
ki ilişkiyi gösteren çeşitli açıklamalar
bulunmaktadır. Örneğin: “Olurupan,
Türk bodunung ilin, törüsün tuta birmiş,
iti birmiş.”

Bugünün Türkçesi'yle: “Tahta otura-
rak Türk bodunun töresini yönetivermiş,
düzenleyivermiş” (17).

Kaşgarlı Mahmud, törü sözcüğünün
görenek, adet anlamına geldiğini belirt-
tikten sonra şu atasözüne yer verir: “İl
kalır törü kalmaz”, yani “İl bırakılır, tö-
rü bırakılmaz” (18).

Töre sözcüğü, kabile toplumundaki
görenek anlamından devlet yaptırımıyla,
yani zor gücüyle uygulanan hukuka dö-
nüştürken, Türk sözcüğü de tarih sahne-
sinde beliriyor.

Hukuk, devletin koyduğu ve silahlı
güçle uygulanan kurallar bütünüdür. Bu
nedenle töre, hukuk anlamını kazanır-
ken, ordu teşkilatlanması da belirmiştir.
Bodun kavramı, tarihsel olarak, o döne-
min askerî teşkilatı olan **orda** kavramıyla
da bağlantılıydı. Beylere bağlı olan
bodunun askerî teşkilatı orda idi. Boy-
lardan oluşan orda, zamanla orduya ve
devlete dönüşmüştü (19).

Türk sözcüğünün Törükten kaynak-
landığını ve töreli anlamına geldiğini
öne süren tarihçi ve sosyalbilimciler, kö-
kenbilimsel açıdan doğru veya yanlış,
fakat tarihsel açıdan doğru bir tez ileri
sürmüşlerdir. Bu tez, eğri olsa bile, doğ-
rusuna denk düşmüştür.

Türk kavramı, Orta Asya kavimlerinin
devletleşme sürecinde, dolayısıyla hu-
kuka ve siyasal kurumlara kavuştukları
aşamada ortaya çıkmıştır. Türk, gerçek-
ten de törelidir; devlet halinde örgütlen-
mekte olan bir kavmin adı olmuştur. Bir
sülale veya boy lar topluluğunun adıy-
ken, hukuku olan bir feodal toplumun,
siyasal bir topluluğun, devlet kurmuş bir
kavmin adı olmuştur.

Türk sözcüğünün ortaya çıkışı, bir
devrimle birlikte gerçekleşti; Orta Asya
kavimlerinin büyük tarihsel sıçramaları-
nı yaptıkları, devlete ve uygarlığa sıçra-
dıkları süreçle örtüşmektedir. Sözcüğün
kökenbilimsel kaynağından daha önemli
olan bu tarihsel gerçekliktir.

Türk adının 1500 yıl öncesinden gelen
siyasal bir anlam taşıması, bugün için
çok önemli bir mirastır. Çünkü milleti
oluşturan etken, ırk değil, siyasal bağlıdır.

6) Atatürk'ün devrimle oluşan millet tanımı

Türk adı, tarihin gündemine Göktürk-
ler'den sonra ikinci kez Türk devrimiyle
geldi.

Göktürkler'le birlikte siyasal bağlı ifa-
de eden bir içerikle tarih sahnesine çıkan
Türk adının, Türkiye Cumhuriyeti'nin
kuruluşuyla birlikte yeniden tarihsel kö-

kenindeki siyasal bağlı öne çıkaran bir
içerik kazanması çok anlamlıdır.

Atatürk, *Medenî Bilgiler* kitabında
“Türkiye Cumhuriyeti”ni kuran Türkiye
halkı” diye tanımladığı Türk milletinin
oluşumunu, cumhuriyetin kuruluşuna
bağlamıştır (20). Atatürk'ün kendi eliyle
yazdığı bu tanım, Yurttaşlık Bilgisi ders-
lerinde okutulduğu için, o zamanki res-
mî görüşü yansıtmaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün yukarda
belirtilen millet tanımında, üç unsur gö-
ze çarpmaktadır: Türkiye (vatan), Türki-
ye halkı ve Cumhuriyet Devrimi.

Birinci unsur, Türkiye'dir; bağımsız
bir cumhuriyet kurularak yaratılan va-
tandır. Millet, bu vatanın üzerinde yaşa-
maktadır.

İkinci unsur, Türkiye halkıdır. Mille-
tin maddesi, yani hamuru halktır. Ata-
türk'ün, 1930 yılında, milleti oluşturan
insan unsurunu “Türk halkı” olarak de-
ğil, **Türkiye halkı** olarak, yani belli bir
coğrafya üzerinde yaşayan bütün halk
olarak tanımlaması anlamlıdır. Burada
millet, etnik kökene göre değil, ortak va-
tana, ortak kültüre ve ortak devrime gö-
re tanımlanmaktadır.

Bizim milletimiz de, bütün büyük mil-
letler gibi farklı kavimlerin (ırkların) ka-
rışmasından ve özümlemesinden oluş-
muştur.

Bugün Kürtlerimiz, Türkiye Cumhuri-
yeti vatandaşı olmak yanında, farklı bir
etnik kökenden geldiklerini de biliyor-
lar. Bu farklı köken, zorla değiştirileme-
yecek, ancak doğal kaynaşma sürecinde
gittikçe önemini kaybedecektir. Kökleri
ne olursa olsun, Türkler ve Kürtler, yüz-
yıllar, hatta bin yıllar boyunca birbirleri-
ne karışmışlardır. Bu kaynaşma, ortak
vatanları ve birlikte kurdukları cumhuri-
yet temelinde devam etmektedir (21).

Üçüncü unsur, o halkı millet haline
getiren devrimdir.

Bu üçüncü unsur, milletin oluşumun-
da belirleyicidir. Çünkü ülke unsuru ve o

topraklar üzerinde yaşayan halk, zaten
vardı. Türkiye halkı, Cumhuriyet Devri-
mi'ni gerçekleştirirken, kendisini de
millet haline getirmiştir. Halkın cumhu-
riyeti kurma pratiği, milletin ortak yaşa-
ma bilincinin temelini oluşturmaktadır.

“Türkiye cumhuriyetini kurma” eyle-
mi bir devrimdir. İşte bu Cumhuriyet ku-
ruculuğu, milletin siyasal unsurudur.

Atatürk, devrimle yaratılan millet ta-
nımıyla, milletin oluşmasında siyasal
bağın belirleyici olduğunu vurgulamış-
tır. 1926 yılında “Millet ve Milliyetler
Prensibi” üzerine yazdığı notlarda, “mil-
let” kelimesi ile “kavim” kelimesinin
karıştırıldığını saptadıktan sonra şöyle
der:

“Millet kelimesiyle siyasî kuruluş an-
laşılır. Kavim ‘peuple’ kelimesi ise her
şeyden önce kök bağı ve ırkı hatırlatır”
(22).

Atatürk, bu notlarının devamında,
milleti devletin yarattığını, milletin ta-
rihsel bir kategori olduğunu, milliyetler
prensibinin Fransız Devrimi'yle ortaya
çıktığını, milletlerin farklı kavimleri
özümleyerek oluştuğunu da belirler.

Milleti siyasal bağla tanımlayan anla-
yış, CHP 1931 yılı Programının 2. mad-
desine de konmuştur:

“Millet, dil, kültür ve mefkûre (ülkü)
birliği ile birbirine bağlı vatandaşların
teşkil ettiği bir siyasî ve toplumsal he-
yettir” (23).

Türk milletini yaratan Cumhuriyet
Devrimi, aynı zamanda Ortaçağ'dan ko-
puştur: siyasal düzlemde padişahlıktan,
ideolojik düzlemde Şeriattan, toplumsal
düzlemde ağadan ve şeyhten kurtulmak-
tır. Artık devletin tebası, “şeyhlerden,
dervişlerden, çelebilerden, müritlerden,
mensuplardan oluşan” ümmet değil, fa-
kat millettir.

Nitekim Atatürk, *Medenî Bilgiler* kita-
bının Millet başlıklı bölümünü kendi
eliyle yazarken, kendi Devrimci Millet
tanımını açar. “Türk milletinin oluşu-

mundaki etkenler” başlığı altında, Türk milleti tablosunu iki maddede anlatır:

“1. Türk milleti, halk idaresi olan cumhuriyetle idare olunur bir devlettir.

“2. Türk Devleti laikdir. Her reşit, dini seçmekte serbesttir.” (24)

Burada Atatürk, aslında bir milletleşme programı olan Altı Ok ile millet arasındaki bağı açıklamaktadır. Türk Devrimi’nin programını özetleyen Altı Ok, 20. yüzyılın ezilen dünya ülkelerindeki demokratik devrimlerin programını özetler (25).

7) Irk efsanesi ve siyasal bağ gerçeği

Görüldüğü gibi, Göktürkler Dönemi’nde olsun, Cumhuriyet Devrimi’nde olsun, Türk adı, birbirine kanbağıyla bağlı insanları değil, belli bir devlete bağlı insanları ifade etti.

Türk, Göktürkler’de Bilge Kağan’ın bağımlılığıydı.

Türk, Cumhuriyet Dönemi’nde, devlete yurttaşlık bağıyla bağlı olanlardır.

Türk’ü oluşturan bağ, her ikisinde de siyasal bağdır.

Türk kavramı, bu nedenle tarihsel olarak bir ırkı değil, ortak siyasal bağa sahip olan bir tebaayı veya milleti ifade eder.

Bu tarihsel gerçek, Türk adı verilen insanların ırksal bir harman oluşturmalarıyla da örtüşür. Saf bir Türk ırkı, Orta Asya’nın bilinen geçmişinin ilk zamanlarında bile yoktu. Çeşitli kavimleri

bir araya getiren konfederasyonlar, farklı kavimlerin arasındaki ilişkiler, göçler, savaşlar vb. sebebiyle, Orta Asya’da yaşayan kavimler, çeşitli ırkların bir karışımını oluşturmuşlardır. Hatta denebilir ki, Orta Asya dünyada ırksal karışımın en yoğun yaşandığı coğrafyalardan biridir. Ve ciddi tarihçilerin saptadığı gibi Türkler, bu ırksal karışımını örgütlemeye yetenekleriyle kendilerini göstermiş ve uygarlaşmışlardır.

Örneğin Hunlar’ı alalım. Bugün Hun mezarlarından çıkan insan iskeletlerinin incelenmesi, Hun adı verilen konfederasyonun yöneticisi durumundaki Hun aristokratlarının birçoğunun Moğol soyundan geldiklerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, daha sonra Türk adıyla tarih sahnesinde görülecek kavimlerin ataları da Hun konfederasyonu içinde bulunuyorlardı ve her iki kavim sürekli

olarak birbirine karışıyordu.

Türkçe konuşan kavimler, yalnız Moğollar’la değil, Ari ırktan sarışın mavi gözlü kavimlerle, gene Ari ırktan İranlı kavimlerle, Slavlar’la, Ural-Altay kavimlerinden Samoyedler ve Tunguzlar’la ve diğer çeşitli kavimlerle sürekli olarak karışmış ve kültür alışverişinde bulunmuştur. Örneğin Türk kavimlerinden olan Kırğızlar, Ari ırktan gelen daha çok sarışın ve mavi gözlü kavimlerle karışmıştır. Bunların Türk dilini sonradan konuşmaya başladıkları bilinmektedir. Örneğin Özbekler, batıya göç eden Moğollar’ın bir kısmının Batı Türkleri ile karışması ve Türk dilini benimseleriyle ortaya çıktılar.

Türklük içinde özümlenen halklar olduğu gibi, başka kavimler içinde eriyen eski Türk kavimleri de bulunmaktadır. Örneğin Bulgarlar, yerli Slavlar’la karışmış ve dilini bile kaybederek, Bulgarca diye anılan Slav dilini konuşmaya başlamıştır. Musevi dinini benimseyen Hazarlar’ın da zamanla eridiği görülmüyor. Bugünkü Doğu Avrupa Yahudile-

çileri gibi Gumiliev de, Türkler’in çeşitli kavimlere mensup boylardan oluştuğunu saptar (27). Türkler, Gumiliev’e göre, farklı kavimleri bir konfederasyon halinde birleştirebildikleri için ve savaş düzenleri sayesinde, diğer Orta Asya kavimlerine önderlik edebildiler ve 6. yüzyılın en gelişmiş sosyo-politik sistemini kurdular (28). Yine Gumiliev, Türkler’in yaşadığı coğrafyayı, “etnik kaynaşma bölgesi” diye adlandırmış ve *Hazar Çevresinde Bin Yıl* adlı eserinin dördüncü bölümüne bu başlığı vermiştir (29).

Bütün bunlar, Türkler’in akrabalık bağlarını aşan, dolayısıyla ırka dayanan birleşmelerin ötesine geçen toplumsal sistem kurmada gösterdikleri yeteneğe ilişkin gerçeklerdir. Bu tarihsel olgulara dayanan Gumiliev, ırkçılığın “kadim Türkler’in kültürüne yabancı” olduğunu saptamıştır. Doğrudur ve çok önemlidir (30). Türk, devlet halinde örgütlediği etnik gruplar harmanına kendi siyasal ve kültürel damgasını vurmuştur.

Hal böyleyken kanbağlarına sarılma gayretleri, Türk tarihinin Orta Asya’da

gelişme süreçlerinden beri, her zaman gerici bir rol oynamıştır. Orta Asya’nın uygarlaşma tarihi, özel mülkiyetin gelişmesi ve zenginleşme temelinde kanbağından kurtulma, siyaset bağına dayanan örgütlenmelere yönelme tarihidir.

Türkler’in Asya’da başlayan kavimler harmanlanması, do-

ğal olarak Anadolu’da devam eder. Daha Asya’da iken siyasal bağ temelinde feodal toplum kuran Türk aristokrasisinin hele Anadolu’ya geldikten sonra kanbağını esas alan bir topluma dönmesi, hatta bu bağların çözülmesini yavaşlatması mümkün değildi. Feodal bir toplumu, başka deyişle uygarlığa sığırayan bir toplumu, kanbağı esasına dayanan kabileler içinde örgütleyemezsiniz. Bu nedenle Selçuklu ve Osmanlılar’ın, daha Orta Asya’da bile kanbağına dayanmayan kabile örgütlenmesini dağıttıklarını ve Anadolu’da ve fethettikleri diğer coğrafyalarda yaşayan halkları kendi sistemleri içine alan siyasal örgütlenmelerini daha da geliştirdiklerini görüyoruz. Kanbağına dayanan kabile örgütlenmesini geride bırakarak devlet kuran Türk aristokrasisi, farklı kavimleri kendi feodal sistemlerinin içine alarak uygarlaşabilirdi ve öyle yaptı. Bu nedenle bütün ka-

Bark Mabeti kalıntıları.

ri’nin, geniş ölçüde Hazar kökenli olduğu iddiaları bile vardır (26).

Uzatmayalım, Türkçe konuşan halkların daha Orta Asya’da iken, başka dilleri konuşan çeşitli halklarla karıştıkları konusunda, tarihçiler arasında görüş birliği vardır. Türklerde boy, belli bir toplumsal gelişme düzeyinden sonra, artık kanbağına dayanmaz, beyin hâkimiyetinde ifadesini bulan siyasal bağa dayanır. Akrabalık ilişkilerini çözen sınıflaşma sürecinde, çeşitli kavimlerden gelen insanlar, aynı boyda bir araya gelirler. Boy, bu andan itibaren artık bir beye bağlılık temelinde varolur. Böylece kanbağına dayanan boy, bir kabuk haline gelir. İçeriği, beylere olan tabiyet bağı belirler. Bu gelişme nedeniyle boy topluluklarına akraba olmayan yeni boyların eklendiği veya akraba olan boyların topluluktan ayrılarak başka topluluklara katıldığı görülür. Bütün Orta Asya tarih-

vimler için olduğu gibi, Türkler için de uygarlaşma süreci veya başka deyişle kabile toplumundan feodal topluma ilerleme olayı, aynı zamanda diğer kavimlerle kaynaşma süreciydi.

8) Büyük kültürleri yaratan kavimler harmanı

Hoğazköy kazılarını da yönetmiş olan ünlü Alman arkeoloğu Hugo Winckler'in de belirttiği gibi, kültür yaratmış milletler, ırk bakımından asla saf değildir, aksine kültür her çağda hep çeşitli ırkların şu veya bu ölçüde karışmalarının ürünü olmuştur (31). (Kuşkusuz burada "kültür yaratma"yı, köklü ve zengin kültür olarak anlıyoruz. Çünkü kültürü olmayan bir toplum yoktur.) Dolayısıyla Türk ırkçılığı, Türkler'in zengin ve etkili kültür yaratan bir millet olmadığı iddiasını da kendiliğinden içermektedir. Bu tezin Batımerkezli olduğunu biliyoruz. Avrupa kendi ırkçılığını, aslında ırkçılığa Asya gerçekleri nedeniyle yabancı olan Türkler'e de dayatmıştır. Oysa tarihsel gerçekler öyle değildir.

9) Sonuç: Türk adının iki devrim dalgasındaki ortak içeriği

Türk tarihi, iki büyük devrim dalgasını içerir.

Birinci devrim dalgası, kabile toplumundan devlete ve uygarlığa geçiştir. Türk adı, MÖ 1000 yıllarından MS 1000'lere kadar dalgalar halinde yaşanan bu devrim sürecinde, siyasal bağı vurgulayan bir içerikle ortaya çıkmıştır.

İkinci büyük devrim, 19. yüzyılın ortalarında başlayan ve hâlâ devam eden millî demokratik devrimdir. Feodal toplumdan millî ve demokratik bir topluma geçişi ifade eden bu sürecin en önemli atılımı, Kemalist Devrim'dir. Türk adı, Kemalist Devrim'de bir kavmin adı olmaktan bir milletin adı olmaya dönüşürken, bir kez daha siyasal bağı vurgulayan bir içerik kazanmıştır.

Türk adı, tarihin gündemine devrimlerle gelmiştir.

Türk adı, tarih sahnesine birinci çıkışında, uygarlaşma, devletleşme, kurumlaşma ve hukuk yaratma süreciyle örtüşmektedir.

Türk adının tarih sahnesine ikinci çıkışı ise, millî demokratik devrimin dayatmasıyla olmuştur.

Türk adı, toplam olarak baktığımız zaman, tarih içinde devlet, siyaset ve hukukla bağlantılı bir içerik kazanmıştır.

DİPNOTLAR

1) Göktürkler konusunda, Çin kaynaklarına dayandığı için, Türk tarihçileri arasında eski çalışmaların ötesine geçen Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın araştırmaları özellikle incelenmelidir. Bkz. Göktürkler, I, II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995, 1999.

2) Türk sözcüğünün 11. yüzyıldaki açıklaması için bkz. Divan-ı Lügat-it Türk Tercümesi, c.I, s.350 vd.

3) Gumiliev, Eski Türkler, Rusçadan çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, Genişletilmiş İkinci Basım, İstanbul 2002, s.85, 397.

4) Collin Mackerras, "Uygurlar", çev. Prof. Dr. Şinasi Tekin. Denis Sinor'un derlediği Erken İç Asya Tarihi içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.429.

5) Aktaran: Seyfeddin Aziz, Türklerin Müslümanlığa Geçişi/ Satuk Buğra Han, Kaynak Yayınları, Şubat 2000, s.16.

6) Gumiliev, Abul Gazi'ye gönderme yaparak bu konuda şöyle diyor: "Zamanla 'oğuz' kelimesi (bunun anlamındaki) asıl manasını kaybederek Türkmenler'in efsanevi atası, Müslümanların peygamberleri arasında gösterdikleri Oğuz Kağan'ın ismi haline gelmiştir (Eski Türkler, s.86).

7) Gumiliev, Eski Türkler, s.85.

8) Aynı süreci Batı toplumlarındaki örneğiyle karşılaştırmak için bkz. Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s.232.

9) Talat Tekin, il sözcüğünü bugünkü Türkçeye hep devlet diye çevirmiş (örneğin Talat Tekin, Orhun Yazıtları, Simurg Yayınları, İstanbul 1995, s.37, 39, 41 ve daha birçok yerde). Oysa Göktürkler, henüz devlet aşamasına ulaşmamışlardı. Dikkatle incelenirse, devlet sözcüğünün metnin ilgili yerlerinde yabancı durduğu görülecektir. Bizce Orhun Yazıtları'ndaki il sözcüğü olduğu gibi bırakılmalıdır. O zamanki il kavramını bugünkü dilde karşılayacak bir sözcük bulunamaz. Çünkü il, o çağa özgü tarihsel bir kategoridir ve zaman içinde içeriği değişmiştir.

10) Gumiliev, Eski Türkler. Rusça'dan Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, Genişletilmiş İkinci Basım, İstanbul 2002, s. 396.

11) Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1976, s.8.

12) Vladmirstov, Moğolların İctimaî Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944.

13) Bkz. Denis Sinor, "[Köktürk] İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı", çev. Prof. Dr. Talat Tekin, aynı yazarın derlediği Erken İç Asya Tarihi içinde, s.385.

14) İbn Fazlan, Seyahatnâme, Yayımlayan Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, 2. basım, İstanbul 1995.

15) Ziya Gökalp, Türk Töresi, İstanbul 1339, s.4'ten aktaran Hikmet Kırılcımlı, "Dinin Türk Toplumuna Etkileri", Aydınlik Sosyalist Dergi, sayı 17, Mart 1970, s.10.

16) Thomsen, Çözölmüş Orhun Yazıtları, çev. Vedat Köken, AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.104-105. Törtü kavramı için bkz. Ümit Hassan, Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.25 vd., 71 vd.

17) Bkz. Talat Tekin, Orhun Yazıtları, s.62-63.

18) Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügat-it Türk, III, s.221.

19) Gumiliev, Eski Türkler, s.83 vd.

20) Afetinan, Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.351 ve s.18. Ne yazık ki, Atatürk'ün bu millet tanımını, bugün bazı resmî yayınlarda değiştirilerek aktarılmaktadır. Örneğin TC Kültür Bakanlığı'nın Ekim 1999'da yayımladığı "Kurtuluş Kuruluş Cumhuriyet" adlı kitabında, "Türkiye halkı" kavramı, "Türk halkı" diye değiştirilmiştir.

21) Konuyla ilgili açıklamalar için bkz. Doğu Perinçek'in Kemalist Devrim-4/ Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası, s.251 vd, s.253 vd.

22) Sadi Borak, Atatürk'ün Resmî Yayınları Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri, Kaynak Yayınları, Şubat 1997, s.377.

23) Doğu Perinçek, Kemalist Devrim-3/Altı Ok, Kaynak Yayınları, İstanbul, Haziran 1999, s.31.

24) Afetinan, Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, s.18.

25) Altı Ok konusunda bkz. Doğu Perinçek, Kemalist Devrim-3/Altı Ok, Kaynak Yayınları, 1. Basım, İstanbul, Haziran 1999.

26) Arthur Koestler, bu tezi kanıtlamak amacıyla tartışmaya değer tezler öne sürmüştür. En önemli kanıt: Batı Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya bir Yahudi göçünün izlerine tarihte rastlanmıyor. Buna karşılık Hazarlar'ın Rusya ve Doğu Avrupa'ya yayıldıkları saptanabiliyor. Bkz. Onüçüncü Kabile, Ada Yayınları, İstanbul 1977.

27) Gumiliev, Eski Türkler, s.105. Aynı şekilde Dennis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, s.388 vd.

28) Gumiliev, aynı eser, s.87.

29) Gumiliev, Hazar Çevresinde Bin Yıl, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.132-189.

30) Gumiliev, Eski Türkler, s.209.

31) Aktaran A. Ahmet Uhri, "Bir Kitap Adının Anatomisi: Kara Atena", Bilim ve Ütopya, Sayı 99, Aralık 1999, s.83.

Çin kaynaklarına göre Göktürkler

Türk tarihi açısından Çin kaynaklarının önemi büyüktür.

'24 Tarih' diye adlandırılan kitaplar, Çin tarihinin klasikleridir.

Çin tarihi ve milliyetler tarihi ile önemli şahsiyetler hakkında ayrıntılı bilgiler içerirler.

'24 Tarih' içerisinde, Türkler ve diğer Türk boyları hakkında önemli notlar bulunur.

Dr. İnci Erdoğan

(AÜ-DTCF Sinoloji Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi)

Çince metinlerde "Tujue" olarak geçmekte olan Göktürkler, Eski Moğolca'da "Türk" kelimesinin çoğulu "Türküt" olarak geçmektedir. Anlam olarak "Güçlü" anlamına gelmektedir (1).

Türk adı çeşitli kaynaklarda farklı biçimlerde yer almaktadır. Örneğin; Arapça'da "Turk", Rumca'da "Turkoi", Sanskritçe'de "Turuška", Soğdça'da "Twrk", Tibetçe'de "Drug" olarak geçmektedir.

Birçok Çinli bilim adamının görüşlerine göre, Çin'deki tarihi belgelerde geçmekte olan "Tiele", "Chile", "Dingling" ve "Dili", Türk adının değişik dönemlerdeki seslerinin yazılışdır (2).

Türkler'in ortaya çıkışlarına ilişkin efsaneler

Çin kaynaklarında, Türk adı ilk kez Zhou Shu'da geçmektedir. Zhou Shu'nun Türk Biyografisi'nde, Türkler'in ortaya çıkışları hakkında iki efsane kaydedilmiştir. Bunlardan biri, Tiele ve diğer birkaç boyla aynı kökene dayanan efsanedir.

Bu efsaneye göre, eskiden totemleri kurt olan boylar arasında, Yizhi Nishidou adında bir kişi bulunmaktaydı. Bu kişinin gizli güçleri vardı, rüzgâr ve yağmura bile hükmedebiliyordu. Eşi, dördüz doğurdu. Bir oğlu, beyaz bir güvercine dönüştü. Daha sonraları totemleri beyaz güvercin olan boyların atası olduğuna inanılıyor.

Diğer bir oğlunun ülkesi ise, Afushui'de (Sibiry'a'daki Abakan nehridir) ile Jianshui (Qian nehri, bugünkü Yenisey nehrinin üst bölümü) arasında bulunmaktaydı. Burada yaşayanlar, 'Qigular' olarak adlandırılmaktaydı.

Qigular, Han ve Wei dönemlerinde güçlüydüler ve günümüzdeki Kırgız milliyetinin atalarıdır.

Üçüncü oğlun oturduğu bölge Chuzheshui'dir. Boy adlarından söz edilmemiştir.

Büyük oğul Nai Douliu, başlangıçtaki boyların seçmiş olduğu bir liderdi ve 'Tujue' olarak adlandırılmıştı. Nai Douliu'nun, on tane eşi bulunmaktaydı. Bu hanımların doğurduğu oğulların hepsi, annelerinin soyundan kabul edildiler. Nai

Douliu öldükten sonra, en genç eşinin doğurduğu oğul Ashina (Asana), liderliği devam ettirdi. Bu efsane, Tujueiler ile Tieleler arasındaki Qigu gibi diğer birkaç boyun da, ortak atadan geldiğini kanıtlamaktadır.

Diğer bir efsane ise, Tujueiler'in. Ashina soyundan geldiğine dair efsanedir. Efsaneye göre, eskiden totemleri kurt olan bir boy vardı. Komşu devlet tarafından yıkıldı. Kocası tarafından öldürülmek istenen kadın kaçarak Gaochang'ın (Bugünkü Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Turfan Gaochang Gucheng) kuzeyindeki Shanzhong'a geldi. Bu bölgenin dört tarafı dağlıktır, ortada otlaklar bulunmaktadır. Bu kadın, on erkek çocuk dünyaya getirir. Çocuklar büyüdüktan sonra evlenirler ve onların da erkek çocukları olur. Her birinin kendi soyu vardır. Bunlardan biri, daha sonraki Göktürk Kaganlığı'nın Ashina soyudur. Torunlar gitgide çoğaldı ve sayıları yüz aileye ulaştı. Ancak birkaç nesil geçtikten sonra, dışa açılabilirdiler ve Rouranlar'ın yönetimine girdiler (3).

Bu efsane işaret etmektedir ki, Tujueiler'in Ashina soyunun atası, Gaochang'ın kuzeyinde Tanrı Dağı'nın doğusundaki uzantı olan Bogda shan'da dünyaya gelmiştir. Wei Shu'ya göre, o dönemde, adı geçen dağın kuzeyinde Tieleler oturmak-

taydı (4).

MS 5. yüzyılın ortalarında, Çin'in kuzeyindeki Rouranlar, Batı bölgesinde bulunan Gaochang bölgesine girdiler. Ashina soyundan olan boy, Gaochang'ın kuzeyindeki dağlardan Altun dağlarının güney eteklerine göç ettiler. Rouranlar'ın demir işçisi oldular ve Tujue olarak adlandırılmaya başladılar. Tujueiler, Gaochang'ın yakınlarında demir işleme sanatını öğrendiler. O dönemde Tanrı Dağları'nda demir işlemeciliği yapılmaktaydı. Bu durum, Doğu Jin döneminde (MS 317 - 420), "Shi Shi Xi Yu Ji"de şöyle kaydedilmiştir:

"Chuci (Bugünkü Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Kuqa)'nın kuzeyine 200 li (1 li: 0.5 km) uzaklıktaki Tanrı Dağları'nın üzerinde, akşamları ateş ışığı, gündüz ise duman gözükmekteydi. İnsanlar, bu dağ hakkında fikir yürütmeye başladılar. Buradan elde edilen demir sık sık Batı bölgesindeki 36 devlet tarafından kullanılmaktaydı." (5)

Göktürk kaganlığının kuruluşu

Çinli ünlü tarihçi Bai Shouyi'ye göre, Tujue Kaganları kendilerini "Dokuz Uygur"la aynı milliyetten kabul ediyorlardı. Huihelar, Tieleler'in devamıdır. Tiele adı, Savaşan Beylikler döneminde verilmişti.

Kül Tigin'in Mezar Külliyesi'nden parçalar.

Qin-Han döneminde, “Dingling” olarak adlandırılmaktaydılar. Halk geleneklerine göre yüksek tekerlekli arabalara binmekten hoşlandığı için Kuzey Wei döneminde Gaoche (Yüksek Arabalılar) olarak veya Chiele olarak adlandırıldılar. “Tiele” olarak adlandırılmaları yalııştır. Tujueler ile Huihe’ler aynı kökten geldikleri için ortak kökenlerinin adı “Tiele”dir. Tujueler’in ilk faaliyet gösterdikleri bölge bugünkü Yenisey ırmağının üst bölgesidir. Daha sonraları Gaochang’ın kuzeyine göç etmişlerdir. MS 5. yüzyılın ortalarında Rouranlar, Gaochang’ı zaptedince, Tujueler Rouranlar tarafından köle olarak kullanıldılar ve Jinshan’ın (Bugünkü Altaishan) güney eteklerine göç ettirildiler. Rouranlar için demir işlemeye başladılar. Jinshan (Altay Dağları) bir miğfere benzemektedir. Miğfer, Türk (Tujue) anlamına gelmektedir. Bu nedenle Jinshan’da oturan Tiele boyuna da, Tujue (Türk) adı verilmiştir (6).

5. yüzyılın son bölümünde, Rouranlar’ın gücü esir boyların aralıksız başkaldırılarıyla gitgide zayıflamaya başladı. Tujueler de, gitgide güçlenmeye başladılar. MS 546 yılında, Tujueler’in lideri Ashina soyundan olan Tuman, boyuna önderlik ederek Tiele’lerin her boyunu yendi ve kendi egemenliğine kattı. Bunlar, toplam 50 binden fazla ailedir. Tuman, asker göndererek Rouranlar’ı yenilgiye uğrattı. Tuman, Çin’in kuzeyinde, çölün kuzeyi merkez olmak üzere, bir Tujue egemenliği kurdu. Bu egemenliğin adı, Tujue (Göktürk) İmparatorluğu’dur. Kendini Ilig Kagan olarak adlandırdı. Muhan Kagan döneminde (MS 553-572 yılları arasında hüküm sürdü. Batı Wei’in sonu, Kuzey Zhou’nun ilk yılları) Tujueler’in gücü daha da arttı ve Rouranlar’ı yendiler. Doğuda Qidan ile Xilere, kuzeyde ise Qigular’ın üzerine yürüdü. Çin Seddi’nin kuzeyindeki tüm milliyetleri himayeleri altına aldılar. Bu dönem, Tujue gücünün sınırlarının genişlediği yıllardır. Doğuda Liaoshui’den batıda Lihai’a, güneyde Amuhe’ya, kuzeyde ise Baykal Gölü’ne kadar genişlediler. Kagan’ın otağı Jinshan’daydı (Bugünkü Orhun nehrinin üst bölümündeki Hangaishan’ın kuzeyindeki dağıdır).

Sosyo-ekonomik yapı

Tujueler, hayvancılıkla uğraşırlardı. Nerede su ve otlak varsa oradaydılar. Göçebe bir yaşam tarzına sahiptiler. Bu yönleri, Hunlar’ın yaşam tarzına benzemektedir. Tujueler’de hayvancılık çok gelişmişti, Tujue ekonomisinin temelini oluşturuyordu. Avcılık da, ekonomilerinde önemli yer tutmaktaydı. El sanatlarından demir ve bakır işlemeciliği, oldukça gelişmiştir. Tahta işlemeciliği, özellikle de tekerlek imalatı çok eski bir tarihe sahiptir. Tujueler, aynı zamanda at yetiştirirlerdi.

Tang dönemi zamanında, pamuklu ve ipekli kumaşlarla, Tujueler’in soylu savaş

Kül Tigin Yazıtı’nın tepelik kısmı.

atları değiş tokuş edilirdi. Bu nedenle, Çin’de yetişen at kalitesi büyük ölçüde yükselmiştir.

Tujueler’in sosyal sistemi, kölelik sistemine dayanmaktadır. Kölelerin önemli bölümü, savaşlardan elde edilirdi. Köleler arasında, her milliyetten insan bulunmaktaydı. Tujueler’in kölelerinin, toplumda bir değeri yoktu, sıradan bir aile bile sayılmamaktaydı. Sadece sahiplerinin mallarıydılar ve hediye edilebilirlerdi. Köle, köle olarak anıldıktan sonra bu görevinden kolay kolay ayrılamazdı. Bu sıfattan ayrılmak isteyen, mutlaka altın ve ipek ödeyerek tekrar özgürlüğüne kavuşabilirdi. Tujueler’de, normal halktan olan kişiler de köle edinebilirdi. Fakat onlar, soylu köle sahiplerinden farklıydılar, kendileri de üretim işlerine katılırlardı. Çünkü Tujueler’in sosyal hayatı, Hunlar’daki gibi üretim grupları ve askeri işlerle uğraşan gruplardan meydana gelmişti. Çobanlar, barış zamanında üretim yapan işçilerdi, savaşta ise savaşçı atlılardı.

Tujueler’in yönetim sisteminde, en üstte yer alan kişi, Kagan’dır. Tujueler’in politik yönetim sistemi üç bölümden oluşmaktaydı. Kagan’ın idare ettiği politik merkez dışında kalan diğer bölgeler, doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Doğü bölümünün idare edildiği otağ, Youzhou’da (bugünkü Pekin’in kuzeyi) bulunuyordu. Batı bölümünün idare edildiği otağ ise, Wuyuan’ın (bugünkü Moğolistan’ın Wuyuan ilçesi) kuzeyinde bulunmaktaydı. Doğü ve batı arasındaki bölümde, yani bugünkü Orhun Nehri’nin üst bölümünde ise, Kagan’ın oturduğu bölge bulunmaktaydı. Kagan ve soylulardan oluşan soylular kurulu vardı. Bu kurulun barış, savaş ve kimin Kagan olacağı gibi önemli kararları alma yetkisi bulunmaktaydı. Tujueler’in siyasi gücü, kölelik sistemine dayandığından, öncelikle kölelerin başkaldırılarını bastırarak, köle sahiplerinin mallarını korudular. Sosyal düzeninin yanı sıra, himaye ettikleri boyları dış güçlerin etkilerinden

korudular.

Kısa siyasi tarihleri

Tujueler’in siyasi gücünün kurulmasından (MS 552) hemen sonra, Tuman’ın erkek kardeşi İstami Kagan, on büyük lidere başkanlık ederek 100 bin askerle birlikte Batı Bölgesi’ndeki her bölgeyi ele geçirdi. Kendini Kagan ilan etti (562-576) ve “On Boy” olarak anılmaya başlandı. Bugünkü Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi’nin Kuqa ilçesinin kuzeyinde otağ kurdu. Kışın merkezleri, Güney Otağı idi. Daha sonra bugünkü Orta Asya’daki Chu Nehri’nin batı kıyısında da, bir otağ kurdular. Burası ise, yazlık yönetim yerleri yani Kuzey Otağlarıydı. Böylece Tujueler’in batı bölümü yarı özerk bir şekle dönüşmüş oluyordu. Tujueler’in doğu bölümü, Muhan Kagan (553-572) ve erkek kardeşi Taspar Kagan’ın (572- 581) zamanlarında en güçlü dönemlerini yaşadı.

MS 583 yılında Tujueler, gerçek anlamda doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Doğü Tujueler, Sui Hanedanı ile birleşmek istediler. Sui Hanedanı’nın imparatoru Wendi zamanında (585), İxbara Kagan liderliğindeki boylar, güneyde, çölün güneyini aşarak Baidaochuan’a (günümüzde İç Moğolistan’ın merkezi olan Hohhot şehrinin kuzeybatısı) yerleştiler ve Sui Hanedanı’nın merkezi hükümetinin denetimini kabul ettiler. Sui Hanedanı’nın sonu ve Tang Hanedanı’nın başında Doğü Tujueler, İxbar Kagan’ın (609-619) yönetiminde güçlendiler. 100 bin atıyla Sui İmparatoru Yandi’yi Yanmen’de (bugünkü Shanxi eyaletindeki Dai ilçesi) kuşattılar.

Tang Hanedanı kurulduktan sonra, Tujueler’in köle sahibi soyluları sık sık Tang Hanedanı’na ait bölgelere saldırdılar.

Ilig Kagan (620-630) başa geçtikten sonra, Doğü Tujueleri’nde sosyal içerikli birçok sorun ortaya çıktı. Sınıf çatışmaları da, bunlardan biridir. MS 628 yılında Yinsan’ın kuzeyinde Tujueler’den olan Xueyantuo milliyeti, çölün kuzeyinde Xu-

eyantuo gücünü kurdular ve Tujueler'den ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Tang Hanedanı, İliğ Kagan yönetiminin-deki karışıklıklardan faydalanarak kuzeyde Xueyantular'la birleşti. Tang orduları, 630 yılında İliğ Kagan'ı ele geçirdi. Böylece, Doğu Tujue Kaganlığı sona ermiş oldu. Halk, batı bölgesinden ayrıldı veya Xueyantular'a sığındı. Yaklaşık 100 bine yakın insan Tang Hanedanı'nın yönetimi altına girdi. Bundan sonra yaklaşık 50 yıl kadar, Doğu Tujueler, Tang Hanedanı'nın merkezi himayesi altında bulundular.

Tang Hanedanı, esir aldığı Tujueler'e büyük değer verdi ve onları Hetao bölgesinin güneyindeki Youzhou'dan Lingzhou'ya kadar olan bölgeye (Bugünkü Pekin şehrinin Ningxia'daki Lingwu ilçesine kadar olan bölge) yerleştirdiler. Öncele-ri İliğ Kagan'ın yönetiminde olan bölge (çölün güneyi), altı eyalete bölündü. Buralara Tujue soylularından Dudu (Yetkili) atandı ve tamamen onların yaşam tarzları ile alışkanlıklarına göre buraları idare ettiler.

Tang döneminde, Tujueler üzerinde uygulanan yumuşak politika nedeniyle o dönemde Chang-an'da (Bugünkü Shanxi eyaletindeki Xian şehri) yerleşen Tujueler'in sayısı yaklaşık 10 bin aile civarındaydı. MS 682 yılında, güneye, Çölün güneyine göç eden Doğu Tujueler, Kutluk'un önderliğinde baş kaldırdı ve yeniden bir Tujue gücü kurdular. Genelde bu güce, "Son Tujue Dönemi" adı verilir.

Son Tujue Gücü, Tujueler'in köle sahibi soylularının kaybettikleri mallarını tekrar ele geçirdikleri dönemdir. Sui Hanedanı sonu, Tang Hanedanı başı, Batı Tujue Gücü'nün Yabgu Kagan (611-619) ve Tuluk

Yabgu Kagan (619-628) dönemi gücün dorukta olduğu dönemlerdir. Orta Asya Bölgesi ve Çin'in Batı Bölgesi, Tujueler'in denetimindeydi ve Tujueler'e vergi ödemek teydiler.

Batı Tujueleri'nin, 10 boyu vardı. Bu 10 boy, 10 Ok olarak da anılmaktaydı. 10 boy arasındaki ilişki gitgide birbirinden uzaklaştı. MS 638 yılında, İxbara Terix Kagan, yeniden bu 10 boyu bir araya getirdi. Fakat, Terix Kagan halkın sevgisini kaybetmişti. Kendi veziri Tongyedun ve batıdaki boylar, İlik Bag Duluk'u kagan yapmak istediler. İki kagan savaştı. Her iki taraf, yavaş yavaş askerlerini geri çekti.

Bugünkü İli nehrinin doğusu İlik Bag Duluk Kagan'ın, batısı ise Terix'in sayılmaktaydı. Doğal olarak Batı Tujueler, ikine ayrılmış ve güçleri de zayıflamıştı.

Son Tujue Hanlığı, Büyük Çöl'ün kuzey ve güneyini kontrol altında bulunduruyordu. Batıda ise Orta Asya'yı kontrolleri altında bulunduruyorlardı. MS 745 yılında Huihelar (Tielelar'ın bir boyudur) tarafından ortadan kaldırıldı.

Tujueler, kuzey otlaklarını 150 yıldan fazla denetimleri altında tuttular. Ekonomileri hayvancılığa dayanmakla birlikte, tarımla da uğraşıtlar. Demir işlemeciliği, hayli gelişmişti. Ticarete de ileriydiler. Kuzey Zhou döneminde yazıyı kullandılar. Alfabeleri 38-40 harften oluşmaktaydı. Çin'in kuzey otlaklarında yaşamış eski milliyetler içinde kendi yazısı olan ilk milliyettir (7).

Çinli Türkologların çalışmaları

En erken ortaya çıkarılan anıtlar, 1889 yılında, Rus arkeolog H. M. Yadrintsev ta-

rafından Orhun Irmağı yakınında bulunmuştur. Bu anıtlardan biri, 732 yılında Kül Tigin adına dikilmiştir. Diğeri ise, 735 yılında Bilge Kagan adına dikilmiştir (8).

Türkler tarafından yazılan en eski yazıtlar, Orhun Abideleri'dir. Bu nedenle, Orhun Abideleri, Türk Dil Bilimi ve Türk tarihi açısından çok önemlidir. Kültigin ve Bilge Kagan adına dikilen abideler, Tang sülalesi tarafından gönderilen mimarların, bu iki abide ile ilgili olarak yapmış oldukları çalışmalar 1000 yıl önce yazılmış olan *Tang Sülalesi Tarihi* ve *Yeni Tang Sülalesi Tarihi* adlı kitaplarda ayrıntılı olarak yer alır.

Daha sonraları, Moğolistan, Sibirya ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Gansu eyaleti, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi gibi birçok yerde Tujueler'le ilgili Türk Dil ve Tarihi'ne ışık tutacak belgeler ortaya çıkarılmıştır.

Çin'de Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Salarlar ve Sarı Uygurlar olmak üzere 7 milliyet Türk dillerini konuşmaktadır.

Bunlar genelde, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi ile Gansu, Qinghai ve Heilongjiang eyaletlerindeki birkaç ilçede yaşamaktadır. Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Altay bölgesinde Tuvas dilini konuşan bazı yerliler ile Heilongjiang eyaletinin Fuyu ilçesindeki Kırgızlar, Xinjiang'daki Kırgızlar'dan farklı bir dil kullanmaktadırlar. Bunlarla birlikte, Çin'de toplam 9 çeşit Türk dili bulunmaktadır. (9)

Çin Türkologları, son 30 yılda Eski Türk yazısı, abideleri ve metinleri üzerinde birçok önemli çalışma yapmışlardır. Bunlar arasından şunları sayabiliriz:

- 1960 yılında Turfan'da bulunan Eski Türkçe Metinler, Feng Jia Sheng, 1963.
- Xinjiang'da Eski Diller ve Metinlerin Bulunması ve İncelenmesi, Geng Shi-men, 1979.

- Tonyukuk Abidesi'nin Çeviri ve Yorumu, Abdurkerim Hoca-Tursun Eyüp, 1981.

- Kül Tigin Abidesi'nin Çeviri ve Yorumu, Hacı Yakup-Tursun Huşu, 1982.

- Eski Türkçe Abideler Üzerine Notlar, Lin Gan, 1983. (10)

Çinli Türkologlar, Eski Türkçe'nin araştırılmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır ve dolayısıyla Türk tarihinin aydınlanmasına büyük yardımları olmuştur.

Çin tarih yazımında Türkler'e ilişkin bilgi veren kitaplar

Çin'de tarih yazımına büyük önem verilir. Edebiyat denilince, nasıl Fransız edebiyatı aklımıza geliyorsa, tarih yazımı denince de Çinliler aklımıza gelir.

Çinliler, olayları günün gününe kaydetmişlerdir. Bu bakımdan, Türk tarihi açısından da Çin kaynaklarının önemi büyüktür. 24 Tarih (Bazı kaynaklarda, 25 Tarih ve 26 Tarih olarak geçer) diye adlandırılan kitap-

lar, Çin tarihinin klasikleridir. Çin tarihi ve milliyetler tarihi ile önemli şahsiyetler hakkında ayrıntılı bilgiler içerirler.

24 Tarih içerisinde, Türkler ve diğer Türk boyları hakkında önemli notlar bulunmaktadır. Bu kitaplarda, özellikle, Tujueler'le (Türkler) ilgili bölümlerin bulunduğu kitaplar şunlardır:

1) *Zhou Shu*: Tang Dönemi'nde, Ling Hudefen tarafından yazılmıştır. Toplam 50 bölümden oluşmaktadır. MS 535-581 yılları arasında geçen olayları içerir, 50. bölümde "Türk Biyografisi" yer almaktadır.

Bu biyografide şöyle denilmektedir:

"Tujueler, Hunlar'ın başka bir türüdür. Ashina sülalesinin diğer bir boyundandır."

Aynı kitapta, Tujueler'in atalarının Hunlar'ın kuzeyinde oturduklarından da söz edilir.

2) *Wei Shu*: Bei Qi döneminde, Wei Shou tarafından yazılmıştır. Toplam 130 bölümden oluşur. MS 386-550 yılları arasındaki olayları içerir. 103. bölümde "Gaoche Biyografisi" bulunmaktadır.

3) *Sui Shu*: Tang döneminde, Wei Zheng tarafından yazılmıştır. Toplam 85 bölümden oluşur. MS 581-618 yılları arasındaki olayları içerir. 84. bölümde "Türk Biyografisi" bulunmaktadır.

Bu bölümde, Tujueler'in atalarının Hu-

lar (bazı metinler Hunlar için, "barbar" anlamına gelen Hu kelimesi kullanılır) olduklarından ve Ashina sülalesinden geldikleri kaydedilir.

4) *Jui Tang Shu*: Hou Jin döneminde, Liu Xu tarafından yazılmıştır. Toplam 200 bölümdür. MS 618-907 arasındaki olayları içerir. 194. bölümde "Türk Biyografisi" bulunmaktadır.

5) *Xin Tang Shu*: Song döneminde, Song Qi tarafından yazılmıştır. 225 bölümden oluşur. MS 618-907 arasındaki olayları içerir. 215. bölümde "Türk Biyografisi" bulunmaktadır (11).

215. bölümde şöyle denilmektedir:

"Tujueler, Asana soyundandır ve eskiden Hunlar'ın kuzeyinde otururlardı."

Yukarıdaki kitaplarda belirtildiği üzere, Zhou Shu'da geçen, "Tujueler, Hunlar'ın bir başka türüdür" açıklaması dışında varılan ortak nokta, Tujueler'in, Hun milliyeti dışında tutulamayacağıdır (12).

Ülkemizde ise, Atatürk tarafından, Çin kaynaklarının Türk tarihi açısından önemi görülmüş ve 1935 yılında kurulan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin ilk 16 bölümü arasında Sinoloji Bölümü kurulmuştur. Sinoloji Bölümü'nün kuruluş amacı, Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarından faydalanarak Türk tarihine ışık tutmaktır.

DİPNOTLAR

- 1) Rene Grousset, "Caoyuan Digu", Qinghai Renmin Chubanshe, 1996, s.102.
- 2) Geng Shimin, "Xinjiang wenshi Lunji", Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe, 2001, s.239.
- 3) Zhou Shu, "Beijing Zhonghua Shuju", 1971, Bölüm 50, s.907.
- 4) Wei Shu, "Beijing Zhonghua Shuju", 1974, Bölüm 10, s.2243.
- 5) Wang Zhonghan, "Zhongguo Minzu Shi", Zhongguo Shihui Kexue Chubanshe, 1994, s.318.
- 6) Bai Shouyi, "Zhongguo Tongshi", Shanghai Renmin Chubanshi, 2000, s.277.
- 7) Lin Gan, "Tujueshi", Nei meng gu renmin chubanshe, 1988, s.2.
- 8) Zhongguo Da Bai Ke Quan Shu (Minzu), Zhongguo Da Bai Ke Quan Shu Chubanshe, 1986, s.424.
- 9) Wang Yuanxin, "Tujue Lishi Yuyanxue Yanjiu", Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe, 1995, s.3.
- 10) Yard. Doç. Dr. Wang Yuanxin, "Çin'deki Türk Dialektleri Araştırmaları Tarihi", Türk Dil Kurumu, 1994
- 11) Wen Xuande, "Zhonghua Ershiliu Shi Jian Shuo", Hunan Chubanshe, 1997, s.267.
- 12) Xue Zongzheng, "Tujue Shi", Zhongguo Shihui Kexue chubanshe, 1992, s.8.

her biri birer klasik... Dr. Rifat Çölkesen Kitapları

Bilgisayar
Haberleşmesi ve Ağ
Teknolojileri

Dr. Rifat Çölkesen &
Prof. Dr. Bülent
Örencik

Lojik Devre Tasarımı

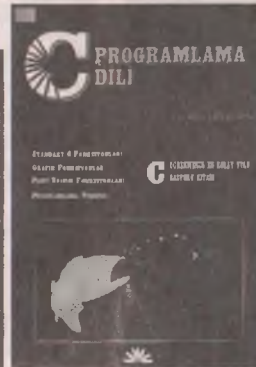
Dr. Taner Arsan &
Dr. Rifat Çölkesen

Network TCP/IP Unix
El Kitabı

Dr. Rifat Çölkesen

C Programlama Dili

Dr. Rifat Çölkesen

Veri Yapıları ve
Algoritmalar

Dr. Rifat Çölkesen

Bilimsel ve Teknik Kitaplar Üretim Merkezi; Papatya Yayıncılık Eğitim

www.papatya.gen.tr

www.papatya.info

Tel: (212) 245 37 40

Faks: (212) 245 37 41

Adres: İnönü Cad. Hacıhanım Sok. 10/6 (Taksim) 80090 Gümüşsuyu/İSTANBUL

Gök-Türkler'de idari ve sosyal yapı

Gök-Türkler'de sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturunuyordu. Aileler birliğine urug denirdi. Bir sonraki halka boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dahil olmuş boylara ok, boyların da birliğine bodun denirdi.

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

(Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bölümü)

Gök-Türkler'de en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları, Çin yıllıkları ve Türkçe Orhun Abideleri sayesinde açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, "aile"den (oguş) başlayıp, sırasıyla aileler birliği (urug), boy (kabileler) birliğinden geçerek halklarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirmektedir.

Gök-Türk tarihinin başlangıcında, devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynaktaki (Chou Shu 50. bölüm) devletin kaganı Bumın, o sırada tabi olduğu Juan-juanlar'ı (Moğollar) bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan "il" ile hükümdarlık unvanı "kagan"ı birlikte zikretmiştir (İl Kagan-devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile artık bağımsız hale gelmiş, yani il (devlet) olunmuştur. 552 yılında vuku bulan bu olaydan sonra ortada bir Gök-Türk Devleti söz konusudur (1). Devlet mevcut olduğuna göre onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri, hukuku da olmalıdır.

İslamiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk dev-

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın Türk Tarih Kurumu tarafından çıkarılan üç ciltlik *Gök-Türkler* adlı bir çalışması vardır. Taşağıl çalışmasını, eski Türkler'e ilişkin eşsiz bilgileri içeren Çince kaynakları okuyarak hazırlamıştır; bu nedenle emek değeri büyüktür. Ahmet Taşağıl'ın dergimize gönderdiği, bütün bir Göktürk tarihini anlatan kitap boyutundaki makalesinin "Gök-Türkler'de idari ve sosyal yapı" başlıklı bölümünü okurlarımıza sunuyoruz. Taşağıl, "Gök-Türk" biçimindeki yazılımı tercih etmektedir. Sayın Ahmet Taşağıl'a dosyamıza yaptığı katkılardan dolayı teşekkür ediyoruz.

letlerinde olduğu gibi, Gök-Türk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti (2). Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturunuyordu. Aileler birliğine **urug** denilmesine rağmen henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dahil olmuş boylara **ok** denirdi. Boyların da birliğine **bodun** denirdi ki; başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.

Bilindiği gibi bir devletin (yani il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur (3).

Gök Türkler'in, Moğol asıllı Juan-juanlar'ı hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce Çin seddininin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine vb. ticarete başlayan Bumın Kagan, Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei İmparatoru, 545 yılında bir elçiye Gök-Türk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök-Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir" demişlerdi (4). Gök Türkler'in bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarındır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Gök-Türkler'in istiklallerini kazanışları, kaybedişleri, Orhun Abideleri'nde oldukça önem verilerek anlatılmış, istiklalin kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm, kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin

bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir (5). 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan kıvılcımı, 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kaganlar, Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök-Türk devletinde istiklale verilen önemi gösteren en önemli vesikalardandır (6).

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak, eski Türk ilinde bu coğrafi mekân, yani ülke toprağı, diğer çağdaş devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigarı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abideleri'nde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (İduk Ötüken). Aslında Orhun Kitabeleri (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillere unutulmaması için taş yazdırılıp dikilmesi), ancak, o toprakların ilelebed Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesi idi. Çin kaynakları Gök-Türk sınırlarını doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla), güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir (7). Ülke, hükümdarın şahsi malı gibi bir domainium olarak değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.

Gök-Türk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök Türk Devleti zamanında 698 yılında Kapgan, Çin'den bir sürü istekle bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin

Kül Tigin Yazıtı

ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan Bizans kaynağı *Tactica* da Gök Türkler'in hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Gök-Türkler'de hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Kölelik yoktu

Eski çağlarda ve diğer Gök-Türk çağdaşı kültürlerde, insanlar, yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Gök Türk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adale gücüne sahip at olmak üzere hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hakimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir siyasi ve mülki hak tanımadıkları mahkûm küteleri (Moğollar'da çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle küteleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan'da Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler), sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler, zamanla töre (anayasa) hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı (8).

Gök-Türkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollar'da kölelerin yanında, fakat onlardan ayrı olarak esirler (özellikle savaş esirleri) de vardı. Öte taraftan köle kelimesi hiçbir Gök-Türkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

- 1) Geniş araziye sahip olmak (ekonomik).
- 2) Askerliği meslek edinmek (idari-askeri).
- 3) Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak.

Bu durum göz önüne alınarak, Gök Türk

Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce Gök-Türkler'de ziraatin çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda, askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten, Gök-Türkler'i anlatan Çin kaynakları Gök-Türk ordusundan bahsederken, çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü, herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Gök Türk Devleti de siyasi ve askeri karakter taşıyor, dini karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen **Kara-bodun** deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani büyük halk küteleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir (9).

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsi olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını, Gök-Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası Gök-Türkler'de sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur (10).

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki; devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: "Türk bodun, illedik ilin... kaganladuk kaganın yitirü idmiş = Türk milleti il yaptığı ilini ... kagan yaptığı kaganını kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: "babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ova-dakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kaganlığı atalarının törelerinde kurdular" (11).

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sistemi

de olması gerekmektedir. Orhun Kitabeleri'nde bildirdiği üzere, Gök-Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe **töre** deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiy-le birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Gök-Türk Devleti'nin töreye (kanun) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: "Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...", "ey Türk bodunu devletini töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "devletin töresini terk etmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Töre gereğince amucam tahta oturdu..." (12)

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök-Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümlerinin karizmatik oluşu, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta, Gök-Türk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özelliğin kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan Gök-Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi halinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kagandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök-Türk yazıtlarında il (devlet) sözü kagandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök-Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu.

Devlet Tanrı tarafından verilir, kaganın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: il berigme tengri (il veren Tanrı)”. Kötü kaganlar ile yolundan çıkmış Türk milletini, Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve elinden alıyordu (13).

Hükümdar

Gök-Türkler’de hükümdarlık, yani devlet başkanlığı kaganlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kagan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbrüğe) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök-Türkler’de de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök-Türk Devleti’ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök-Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kagan unvanının yanında sadece Tonyukuk yazıtında bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kaganı, konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizma ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kaganın vazifesi millete bakıp, gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: “Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lütfettiği için ve talih ve kismetim olduğu için ölecek milleti diriltip, kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kaganlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçir-

dim.” (14)

Gök-Türkler’de siyasi iktidar **kut** tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kagan, millete karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kutunun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel’in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.

Hükümlerlik (erklik) karizmatik idi. Kaganlık, kişiye Tanrı tarafından verilir. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar, fakat kanun yapamazdı. Kısacası başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi (15). Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kaganın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kagan’ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök-Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm’in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kaganı meş-

rulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pi-en’i annesi Türk olmadığı için kagan olarak tanımamış, yerine amcası İşbara’yı cesur ve kahraman olduğu için kaganlığa layık görerek, onu seçmişti (16).

Kaganların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök-Türk kaganı Kapgan’ın halka kötü davranması yüzünden, Gök-Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716) (17). Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kaganı karşı Gök-Türk halkının tepkisi idi.

Gök-Türk kaganları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar da almışlardı. Bunlar: “Büyük Kagan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kagan,

Gök-Türkler’in kökenleri

Gök-Türkler’in kökeni, kaynaklarda efsanelerle karışık anlatıldığı için kesin bir neticeye varmak zordur. Ancak, yine de efsanevi metinlerin içinden bazı noktalar tespit etmek mümkündür. Arkeolojik ve bazı kesin tarihi bilgiler buna ilave edildiği zaman ortaya çıkan sonuç, Gök-Türkler’in 542 yılı öncesinde Altay Dağları’nın güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve Hunlar’ın kuzey boylarından gelmeleridir (1).

Genel olarak kökenle ilgili bilgilere baktığımızda Hunlar’dan geldikleri ifadesi dikkat çekerken, mevki olarak Turfan’ın kuzeybatısı, Altaylar’ın güney etekleri kayıtları bulunmaktadır. Diğer taraftan ilk çıktıkları yer olarak atalarının Ötüken’in yaklaşık 250 km. batısının gösterilmesi dikkat çekmektedir.

Netice olarak, Hunlar’ın bir kolu olan Gök-Türkler, önce Altay Dağları’nın kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerinde yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin doğu sınırı Turfan ve Etsin Göl Bataklıkları’dır. Bir başka ifade ile Yenisey Nehri’nin doğduğu kaynakların havzası Gök-Türkler’in ilk yurdu idi (2).

Kaynak metinlerinde Gök Türkler’in kökeni hakkında iki efsane kaydedilmiştir. Gerçek dışı olaylarla bezenmiş olsalar dahi söz konusu metinler büyük tarihi önem taşımaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi Hunlar’ın kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir.

Gök Türkler’in kökenine dair başka bir rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra Çin’in kuzeyine giden Hunlar’ın kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang Devleti’yle ilgilidir. Buna göre, 439 yılında Tabgaç hükümdarı T’ai-wu tarafından yıkılan adı geçen devletin reisi A-shih-na, beş yüz aile ile Juan-juanlar’a sığınmıştı. Daha sonra bu beş yüz aile Altay Dağları’nda oturarak Gök-Türkler’i meydana getirdiler (3).

Gök-Türkler’in tarih sahnesine çıktığı sırada onların da vassal olarak bağlı bulundukları Moğol asıllı Juan-juanlar, Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere Orta Asya’nın doğusuna hakimdiler. Çin’de ise 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti, zamanla Budizmin etkisiyle Çinlileşip Wei adını alarak varlığını devam ettirdi. Nihayet, 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılıp yerini Kuzey Ch’i hanedanına bıraktı. Batı Wei Devleti

Gökte Doğmuş, Gök-Türkler'in ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi (18).

Gök-Türk devletinde kaganın millete karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre tören sırasında kaganın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kaganlık yapacağı sorulur (19). Kagan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kagan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendine toplaması gerekiyordu. Bunlar **yarlıg**, **kut** ve **kısmet** (ülüg) idi. Yarlıg, Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlanması anlamına gelmekte idi: "Tanrı yarlıg verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üye-

rine şad olarak oturdum. Amcam kagan ile birlikte Gök İrmak'a ve Şan-tung Ovası'na kadar akın yaptık." İl (devlet) gibi, kaganlık da millete ait bir kurum idi: "Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kaganladığı kaganını kaybedivermiş..." "İllileri ilsiz kılmış; kaganlıları kagansız kılmış." Diğer taraftan Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök-Türk kaganları universal (cihanşumul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır (20).

Gök-Türk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Gök-Türk kaganının millete karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

- 1) Ordusunun başında olmak.
- 2) Halkı doyurup giydirmek.
- 3) Halkı kondurup iskân ettirmek.
- 4) Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.

Öte yandan kagan olacak kişinin taşıma-

sı gereken en önemli özellikler; bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

Meclis

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu, onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

Gök-Türk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtları'ndan çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis, aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdur. Gök-Türkler'de meclis kelimesinin karşılığı **toy** idi. Bütün diğer Türk lehçelerine ve Tükçe'den geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine **Toygun** (Çince Targuan) denirdi (21).

Gök-Türk kaganları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kagan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki; çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök-Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök-Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı *Chou Shu*'nun 50. bölümünde, Gök-Türkler'in henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihi kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Gök-Türkler, kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece mec-

ise 557 yılında Chou Hanedanı'na dönüştü. Batı Türkistan'da ise 350'li yıllarda Juan-juanlar'dan bağımsızlığını kazanarak Maveraünnehir ve Semerkand merkezli devlet kuran Akhunlar, İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlet kurmuşlardır. İran'da ise Sasani Devleti vardı. Yukarıda menşeyleriyle ilgili bilgilerinden bahsettiğimiz Gök-Türkler'in tarih sahnesinde kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır. Bu tarihle ilgili verilen bilgiye göre senelerdir kışın Wei Nehri'nin buzlarla kaplanmasından istifade eden Gök-Türkler, Çin'in Sui-yüan eyaletini yağmalıyorlardı. Yü Wen-tse adlı generali gönderen Batı Wei devleti Gök-Türkler'e geldiğinde ateşler yakarak, büyük ordu görüntüsü verdi. Neticede Gök-Türkler geri çekildiler (4).

Bu kayıt bize 542 yılında onların Çin'e akın yapacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Nitekim, daha sonra kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlayacaklardır. Artık, askeri gücünün arttığı, nüfusunun kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla reisleri Bumin, resmi dış ilişki yolunda faaliyetlerine girişti. Bir başka ifade ile bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmak istiyordu. Bunun için harekete geçtiğinde Çin'deki Batı Wei Devleti'nden hemen cevap geldi, Adı geçen devletin başba-

kanı Türkler'i yakından tanıyan bir Soğdu'yu (5) Gök-Türkler'e elçi olarak gönderdi (545) (6). Çinli başbakan ülkesinin geleceğine yatırım yapmış, kendisi 557'de tahtı ele geçirip Chou Hanedanı'nı kurunca Gök-Türkler'den çok yardım alarak karşılığını görmüştür. İlk defa bir devlet tarafından resmi bir elçinin kendilerine gönderilmesine çok memnun olan Gök-Türkler olayı sevinçle karşılayıp adeta bayram yapmışlardı. Ertesi yıl (546) karşı elçi gönderen Bumin, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunmuş, milletler arası münasebetlerde önemli adımlar atmıştır (7).

DİPNOTLAR

- 1) CS 19, s.454.
- 2) CS 50, s.909; PS 99, s.3285; TT 197, 1067 c; TFCYK 958, 23a; TC 636, 1c; WHTK 343, 2687 a; HTS 215 a, s.6028.
- 3) SS 84, s.1863; TT 197, 1067. c; TFCYK 956, 30a; WHTK 343, 1a.
- 4) CS 27, s.454.
- 5) Chiou-Ch'üan'li An-nuo-p'an-t'uo'yu.
- 6) CS 50, s.908; TC TC 159, s.4926 ayrıca s.1643.
- 7) CS 50 s.908.

lis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo, Gök-Türk merkezine vardığında, Gök-Türkler, reisleri Bumin (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, "şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile Gök-Türkler'in henüz devlet haline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz (22).

Meclisin kagan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Tabo) Kagan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kagan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kagan olarak tanınmadı ve İşbara daha layık görülerek kagan seçildi (23). Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kagan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan (Dolan) Kagan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui Hanedanı'na karşı bazı Çinliler'le ve Soğdlar'la irtibat kurarak, birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui Hanedanı durumu kagana bildirdi. Kagan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi Gök-Türk toygunlarından (ta-guan) birine rüşvet vererek, kaganın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kaganla alay ettiler. Zor durumda kalan kagan, bunun üzerine Çinliler'i (asi olanları) ve Soğdlar'ı cezalandırdı (24). Bilge Kagan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök-Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti (25).

Diğer taraftan halkın tahta çıkma töreninde kaganı bir keçe üzerine koyarak, havaya kaldırması, kaganın seçimine halkın iştiraki olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar, tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dini-millî törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Hükümet

Orhun Kitabeleri'nde geçtiği üzere, Gök-Türkler'de hükümetin karşılığı **ayukı** tabiri idi (26). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayukı (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler,

o an için ayukıda konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök-Türk hükümeti 9 bakanandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise **buyruk** idi.

Hükümet üyelerinin taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet

Tonyukuk'un 2. anıtının batı tarafındaki yazıtın Radloff tarafından yapılmış olan rötüşlü kalıbının fotokopyası.

önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askeri vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak, vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir

(27).

Hükümetin başında ise hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar, katip ve mühürdar, bitigçiler ise habermelerden sorumlu katip idiler.

Görüldüğü gibi Gök-Türk devlet teşkilatında, devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kagan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunduruyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök-Türkler'de de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan askeri karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynakların ifadesi ile sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Gök-Türk devlet sisteminde Çin kaynaklarının ifadesi ile 28'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Gök-Türk yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kagan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri vb. Çin kaynakları ise kagan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak Yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.

Yargı ve hukuki cezalandırma

Gök-Türk devletinde yüksek devlet mahkemesine **yargu** denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında Gök-Türk devletinde bir adliye (köni'lik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamak idi. Ünlü Gök-Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı (28).

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök-Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

- Zina yapan evlilerin cezası: idam.
- Adam öldürme: idam.
- Soygun yapan, bağlı at çalan: idam.
- Genç kızları aldatanların, ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi.
- Adam yaralayanlar, yaranın derecesine

göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.

• At ve koyun çalanlar, on katından fazlasını ödemeye mahkûm edilirdi.

• Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırıldı.

• Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkûm edilirdi (29).

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Özel hukuk

Gök-Türk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsi hürdü. Kadınların da

toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında kaganın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesine ve 615 yılında Yen-men'da Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi (şi-bi) Kaganın kaldırmasında yalan söyleyerek kaganı etkilemesinde çok önemli menfi rol oynamışlardı (30). Yine kitabelerde mevcut olan, Bilge Kagan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir Tanrıçaya benzetmiş olması, kadına Gök-Türkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın carieye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve carieye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Gök-Türkler'in

verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten yazıtlardaki carieye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çince'dir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (leviratüs) vardı. Bu yolla, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı (31).

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök-Türkler'in hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın ulçu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan Gök-Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boylarının bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Gök-Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

Ceza hükümlerinin

kesin hükme bağlanması kan gütmeyi ön-lüyordu. Selamlama ise Gök-Türk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifade-sini bulmuştur.

ÇİN KAYNAKLARI

CS: Chou Shu, CTS: Chiou T'ang Shu, HTS: Hsin T'ang Shu, PS: Pei Shih, SS: Sui Shu, TCTC: Tsu-chih T'ung-chien, TFYK: Ts'e-fu Yüan-kuei, PCS: Pei Ch'i Shu, TC: T'ung Chih, TT: T'ung Tien, WHTK: Wen-hsien T'ung-k'ao.

DİPNOTLAR

1) Çin kaynakları: CS 50, s. 908-909; SS 84, s. 1864; PS 87, s.3286-3287; HTS 215 A, s.6028.

2) Bk. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1984, s.215 vd.

3) age, s.220, 235.

4) CS 50, s.908; ayrıca bk. Liu Mau-tsai, Die Chinesischen Nahrichten zur Geshichte der Ost Türken (T'u-küe), Wiesbaden, 1958, I, s.6; A. Taşağıl, Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk - Çin ilişkileri (630-680), İÜ Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s.43, 119.

5) Orhun Abidelerindeki İstiklal ile ilgili satırlar; Kül Tigin, Doğu Cephesi 7, 9, 10, 22; güney cephesi 6; kuzey cephesi 2, 4, 6. Bilge Kagan, doğu cephesi 9, 18, 19; Tonyukuk, 3, 10 vb. (M. Ergin, "Orhun Abideleri", İstanbul, 1980).

6) CTS 194 A, s.5169-5170; HTS 215A, s.6045-6046; ayrıca bk. A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri," Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 65, 1990, s.309-312.

7) CS 50, s.909; PS 87, s.3287.

8) Kafesoğlu, s.233-235; B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988, s.452.

9) Halk için bk. Orhun Yazıtları: Kül Tigin, doğu cephesi 6, 7, 8, 11, 13. Bilge Kagan, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22, Tonyukuk, 51.

10) CS 50. bölüm; SS 84. bölüm; PS 87. bölüm; CTS 194. bölüm (A kısmı); HTS 215. bölüm (A kısmı).

11) Ögel, aynı eser, s.436.

12) Orhun Yazıtlarında Töre için bk. Kül Tigin, doğu cephesi 2, 3, 26-27 vb. Bilge Kagan, doğu cephesi 4, 21, 22 vb.

13) Bk. Ögel, s.570-580.

14) Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 27-30.

15) Orhun Yazıtları'nda hükümlerlik için bk. Kül Tigin, doğu cephesi 25, 27; güney cephesi 1, 9, 10. Bilge Kagan, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22. Tonyukuk 51.

16) SS 84, s.1865; PS 87, s.3290; TCTC 175, s.5449 vd.

17) CTS194 A, s.5173; HTS 215 A, s.6049. Ayrıca bk. Liu, aynı eser, I, s.171 vd.; R. Giraud, L'Empire des Turcs Celestes, Paris, 1962, s.52.

18) Ögel, s.593-594.

19) CS 50, s.909; TFYK 961, s.11311.

20) Ögel, s.571.

21) Kafesoğlu, s.250.

22) CS 50, s.908.

23) SS 84, s.1865; Liu, s.45-52.

24) SS 51, s.1332-1333; Taşağıl, Gök-Türk ülkesine gelen..., s.21.

25) CTS 194 A, s. 5174-5175; HTS 215 A, s.6045.

26) Orhun Abideleri'nde hükümet için bk. Kül Tigin, batı cephesi I; doğu cephesi 3, 5, 1, Bilge Kagan, doğu cephesi 4, 6, 2, 3. 141 Kafesoğlu, s.283.

27) Kafesoğlu, s.283.

28) Bu konu için tafsilen bk. Kafesoğlu, s.280.

29) CS 50, s.909; SS 84, s.1863 vd.; TFYK 961, s.11311.

30) SS 84, s.1876.

31) W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942, s.76 vd.; Ögel, s.241-248; Kafesoğlu, s.216.

Göktürkler döneminde inançlar ve mitolojik görüşler

Göktürkler çağı kaynaklarında dini inançlar ve Türk mitolojisi ile ilgili geniş bir bilgi birikimi olduğunu görüyoruz. Bu bilgiler, söz konusu dönem Türkler'i arasında birçok inanç ve kültlerin yaşamakta olduğunu, bunların üstünde ise Tanrıcılık veya Göktanrıcılık diye adlandırılan tektanrıci bir dinin var olduğunu göstermektedir.

Arif Acaloğlu

(İstanbul Bilgi Üniversitesi Öğretim Görevlisi)

Türk Mitolojisi ilk düzenli verilerin tespit edilebildiği çağlardan günümüze kadar içerik ve yapılanma açısından fazla bir değişiklik sergilemez. Yerli ve yabancı kaynaklardan, kaya resimlerinden, arkeolojik bulgulardan tespit edilebilen bu veriler, Türk mitolojisinin temel inanç ve törenlerinin daha milattan uzunca bir süre önce biçimlenmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Daha sonraki dönemlerde Türkler arasında yayılmış olduğu bilinen birçok inanç, kült, ayin ve törenlerin, keza doğa ve evrenle ilgili mitolojik görüşlerin izleri Eski Taş (Paleolit) Dönemi'ne kadar sürülebilmektedir. Son 50-60 yıl zarfında Avrasya bozkırlarında ve Güney Sibirya'da yapılmış olan arkeolojik kazılar bu yönde büyük aşama kaydedilmesini sağlamıştır. Bu kazılarda ortaya çıkarılan Eskiçağ eserlerinde, ayrıca Avrasya bozkırları genelinde sıkça görülen kaya resimlerinde karşımıza çıkan inanç izleri (defin gelenekleri, mezar yapısı, ölüyle beraber gömülen diğer varlıklar ve eşyalar vs.), değişik ayin veya törenleri yansıtan sahneler, söz konusu eserlerin Türk kültür alanına ait olduğunu kanıtlamakla beraber, Türk mitolojisinin eski çağlardaki içeriği ve tarihi gelişimi konusunda da sağlıklı ipuçları vermektedir. Çok eski çağlara ait olan bu bilgilerin, yazılı kaynaklarla tespit edilebilen tarihi dönemlerde ve günümüzde aynı bölgelerde yaşayan Türk topluluklarının geleneksel halk kültürü ve inançları ile karşılaştırılması, Türk halk inançları ile ilgili temel öğelerin ve Türk Mitolojisi sistematığının yaklaşık 32-35 bin yıl önceye dayandığını ve bu uzun süre boyunca hem iç yapısını hem de dış etkilere karşı bütünlüğünü korumuş olduğunu göstermektedir. Bu uzun ve keşmekeşli tarih boyunca Türkler'in farklı köken, uygarlık ve inanç çevrelerine mensup çok sayıda kavimle sürekli ilişkiler içinde olduğu dikkate alınır, söz konusu istikrarlılık, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.

Türk mitolojisi ve inanç dünyasının bu ve diğer önemli hususlarının tüm mevcut kay-

naklar değerlendirilerek, yapısal ve karşılaştırmalı bir inceleme ne yazık ki henüz yapılmış değildir. Bu yüzdendir ki, Türk Mitolojisinin bir bütün olarak senkronik (eşzamanlılık) düzlemde yapısal tasviri ortaya konulmadığı gibi, Avrasya tarihinin Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, İlhanlılar vs. gibi önemli aşamalarında sergilediği yapı ve işleyiş mekanizması da (yerli ve yabancı kaynakların görece bolluğuna rağmen) inceleme konusu olmamıştır.

Oysa her iki yönde (yapısal ve tarihsel) yapılacak araştırmaların Türk etno-kültürel varlığı ve tarihi konusunda yeni bir çıkış açabileceği kesindir.

Bu araştırmada söz konusu kapsamlı konulara girmeden, Türk Mitolojisi'nin Göktürkler döneminde izi sürülebilen bazı öğeleri ele alınacak ve bu öğelerin daha önceki ve sonraki evrelerle bağlantısı kurulmaya çalışılacaktır. Fakat bu araştırma herhangi bir teorik model geliştirmek iddiasında olmayıp, esasen farklı bir yaklaşım ve tanıtım denemesi niteliğinde olacaktır.

Kaynak eserler

Göktürkler'in inanç ve mitolojik görüşleriyle ilgili kaynakları değerlendirirken bunların birkaç farklı grup oluşturduğunu görüyoruz:

1) Türkçe yazılı kaynaklar (esasen Orhun Havzası yazılı anıtları).

2) Çin tarihçi ve gezginlerinin eserleri.

3) Batı kaynakları: Değişik tarihlerde Göktürk sarayına gönderilmiş olan Bizans elçilerinin eserleri ile Göktürk tarihinin esasen son dönemlerini yansıtan Arapça, Farsça ve bazı diğer dillerde yazılmış olan

Mezar dikilitaşının kaidesi olan taş kaplumbağa.

eserler.

4) Son 100-120 yıl zarfında (esasen Rus arkeologlar tarafından) ortaya çıkarılmış olan muazzam arkeolojik malzeme de zengin ve güvenilir bir kaynaktır.

5) Çağdaş Türk boyları arasında yapılan etnografik çalışmalarda elde edilmiş olan materyaller.

Hiç kuşkusuz bu kaynaklar arasında eski Türk yazıtlarının özel bir yeri vardır. Bu metinlerde Türk mitolojisi birinci elden (bu mitoloji ve inanç dünyası içinde yaşayan, hatta ulusal denilebilecek bu inançları korumak için çetin savaşlar vermiş olan kişiler tarafından) anlatılmaktadır. Yalnız burada "anlatmak" sözcüğü tam da yerinde olmayabilir. Zira söz konusu yazılı metinlerde Türk Mitolojisi bir bütün olarak anlatılmamakta, yalnız bazı olaylar dolayısıyla ilgili mitolojik öğelere gayet kısa göndermeler yapılmaktadır. Fakat bu göndermelerin mitolojik içeriği, diğer kaynaklardan temin edilebilen verilerin de yardımıyla tespit edilebilir durumdadır.

Çin kaynaklarında karşılaştığımız bilgiler de ayrıntılı olmayıp, Göktürkler'in temel inanç öğeleri ile ilgili gayet kısa notlardan oluşmaktadır. Bunlarla Orhun Anıt-

larındaki bilgilerin karşılaştırılması, iki değişik kaynak arasında önemli çelişkiler olmadığını göstermektedir. Ayrıca Çin kaynaklarının en önemli özellikleri, tüm bilgilerin genellikle ilk elden temin edilmesi ve kesinleştirildikten sonra kayıtlara geçirilmesidir. Dolayısıyla bu kaynaklarda etnik, dini, kültürel konularda verilen bilgilerin sağlıklı olduğu kabul edilmektedir.

Bizans kaynakları, bazı hususları doğru bir biçimde yansıtmakla beraber (herhalde yazarların Avrasya inanç geleneklerine yabancı olmalarından dolayı) bazı yanlış yorumlara da sebep olmuştur.

Nispeten sonraki dönemlere ait Arap, Fars ve benzeri kaynaklar, ilk üç kaynak grubundan elde edilen bilgileri esasen doğrulamakla beraber, bazen daha ayrıntılı bilgilere de yer vermiş, bazen ise üçüncü şahıslara veya kaynaklara dayanan uydurmalara ve hikâyeleri de içine almıştır. Dolayısıyla bu kaynakların birçoğu esasen yardımcı malzeme olarak kullanılabilir.

Arkeolojik kazılardan elde edilen materyaller, Göktürkler'in defin gelenekleri, öteki dünya tasavvurları ile ilgili zengin ve sağlıklı bir bilgi kaynağıdır. Muazzam Avrasya coğrafyasının değişik bölgelerinde sıkça karşılaştığımız kaya resimleri, dönemin Türk inançları, kozmolojik görüşleri ve inanç objeleri ile zengin bilgiler vermektedir.

Çağdaş Türk boyları arasında yapılan etnografik çalışmalarda elde edilmiş olan materyaller, bir taraftan tarihi kaynaklardan elde edilen malzemenin doğru bir şekilde yorumlanmasına yardımcı olurken, diğer taraftan da Türk Mitolojisi'nin ve temel inanç öğelerinin gayet uzun bir zaman kesitinde geçirmiş olduğu süreçlerin teorik açıdan incelenebilmesi için sağlıklı bir zemin temin etmektedir.

Kaynaklara yansıyanlar:

Orhun Yazıtları (1)

"Tenri teg tenride bolmış Tütk Bilge Kağan..." (s.2) [Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı...] (s.3)

"Tengri yarlıkadukın için özüm kutum bar için kagan olurtum..." (s.6) [Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum...] (s.7)

"Üze kök tengri asra yazız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlu üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş..." (s.8) [Üstte mavi gök, alta yazız yer kılındukta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlu üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş...] (s.9)

"Üze Türk Tengrisi Türk ıduk yiri subı ança itmiş..." (s.10-11) [Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş...] (s.13)

"Tengri küç birtik için kangım kagan süsi böri teg ermiş, yazısı konu teg ermiş..." (s.12) [Tanrı güç verdiği için babam

kağanın askeri kurt gibi imiş, düşman kopyun gibi imiş...] (s.13)

"Tengri yarlıkaduk için illig ilsi retmiş, kaganlığı kagansıratmış..." (s.12) [Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlığı kagansızlatmış...] (s.13)

"Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser..." (s.16) [Üstte gök basmasa, alta yer delinmeser...] (s.17)

"İdik Ötüken yış..." (s.16) [Mukaddes Ötüken ormanı...] (s.17)

"... kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri Türk budun adı küsi yok bolmazun tiyin özümni ol tengri kagan olurtıdı erinç..." (s.16-18) [... babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu...] (s.17-19)

"Umay teg ögüm katun..." (s.20) [Umay gibi annem hatun...] (s.21)

"Öd Tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümüş..." (s.26) [Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu ölmek için türemiş...] (s.27)

Uça bardız. Tengride tirigdekiçe..." (s.30) [Uçup gittiniz. Gökte hayattaki gibi...] (s.31)

"Türk tengrisi ıduk yiri subı itmiş erinç..." (s.36) [Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir...] (s.37)

Orhun yazılarında Türk Mitolojisi ve günlük inanç hayatı ile ilgili bu ve benzeri ad, terim ve tanımlamalar sık sık geçmektedir. Bunlardan bazıları (yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere) defalarca tekrar edilmiştir. Bu yüzden örneklerin sayısını çoğaltmadan, bazı tespitler yapabiliriz:

a) Göktürkler döneminde, daha önceki ve sonraki dönemlerde de olduğu gibi, Tanrı (Gök Tanrı) inancı temel ve merkez konumundadır. Her şey onun iradesiyle olmakta, her şey ona bağlanmaktadır.

b) Yer ve Su kavramlarına (Yer-Su) kut-sallık atfedilmektedir.

c) Umay Ana inancı son derece belirgin biçimde ifade edilmekte olup, sık sık tekrar edilmesi, söz konusu dönemde gayet gündel olduğunu kanıtlamaktadır.

d) Zamanın ezeli bir kavram olduğu ve evrensel zamanın insan tarafından algılanamayacağı vurgulanmaktadır (zira ölümlü insan bu zamanın sadece kısa bir kesitini yaşayabilmektedir).

e) İnsan öldüğünde ruhunun bir kuş kılığında öteki dünyaya uçtuğu inancı birçok yerde geçmektedir.

f) Yurt (Ötüken Yış) kutsal sıfatıyla sunulmaktadır, ki bir taraftan "mitolojik vatan" kavramı, diğer taraftan da dağ kültürü ile bağlantılıdır.

g) Dünyanın yaratılışı, birçok diğer mitolojide görüldüğü gibi yerle göğün ayrışması olarak sunulmaktadır.

h) Eskatoloji ile ilgili bazı ipuçları verilmiştir; dünyanın sonu göğün çökmesi, yerin delinmesi olarak algılanmaktadır.

Çin Kaynakları (2)

Tung-Tien:

"Bir dişi kurt vardı, her uçuşunda eve dönüp bu oğulu besledi..." (s.95).

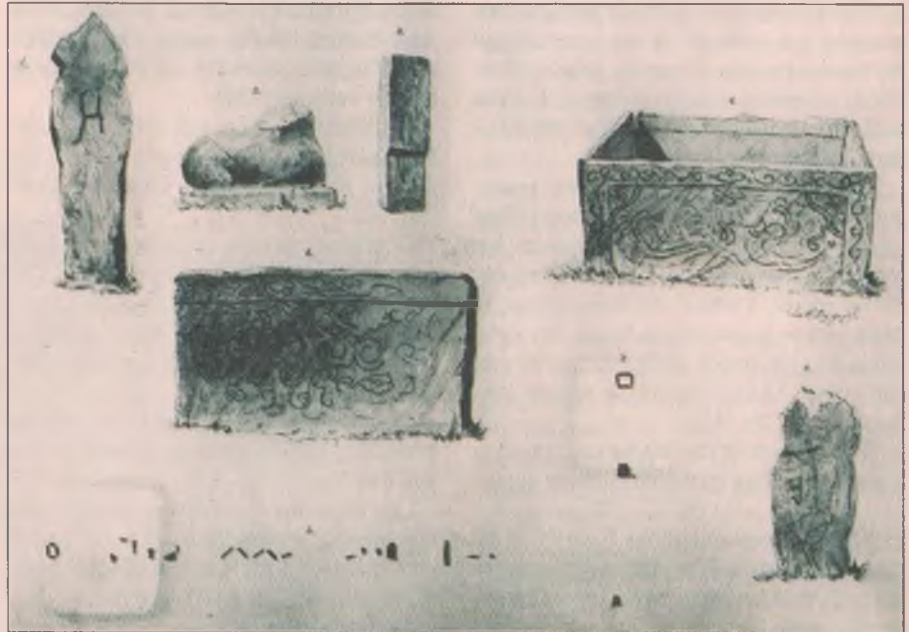
"Birisine İ-ssu-ni-shih-tou derlerdi. Kurttan doğma idi." (s.96)

"Je-han kurban merasimlerini idare eder, kötü ruhlarla karşı gelmemeyi sağlardı" (s.97).

"Mukan Kagan... Onun geleneği, tıpkı eski Hsiung-nu'lar gibi idi" (s.97).

"Sancaklarının başına altından kurt başı takarlar. Muhafızlarına savaşçılarına Fu-li (börü) derler..." (s.97).

"Aynı zamanda beşinci ayın ortasındaki on günlük devrede (10-20'inci günler arası) bütün diğer insanlar toplanır, sel halinde Gök-Tanrıya (ruhuna) kurban sunup

Bir mezarlıktan kalıntılar.

ibadet ederlerdi" (s.98).

"Yine Tou-chin (Ötüken)'den batıya beş yüz li gidildiğinde yüksek bir dağ vardır. Dönülerek çıkılmaktadır. Dağın zirvesinde ot va ağaç olmayan Pe-teng-ning-li denen yer vardır ki, Çin dilinde yer (ruhu) anlamına gelmektedir" (s.98).

"Bundan sonra imparatora elçi gönderecek dedi ki: "... Göktürkler gökte tesis edildiğinden bu yana elliden fazla yıl oldu..." (s.99).

Ts'e-Fu Yüan-Kui:

"O komşu ülkenin adamları tekrar adam gönderip, onu öldürmek istediler. Sonra kurt, oğulun yanında bulunduğu sırada tam yaklaşıp öldürecek iken, bu kurt kuvvetlenerek, tabiat üstü bir şekilde uçarak denizin doğusunda bulunan dağda durdu. Bu dağ Kao-ch'ang'ın kuzeybatısında idi. Dağın içinde mağaraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi. 2 yüz li'den fazla bir alandaki düzlükte bol otlu yerle karşılaştı. Bundan sonra kurt 10 tane erkek çocuk doğurdu. Onlardan birinin adı A-shi-na idi. En saygın insanları kabile reisi olur. Bu sebeple otağının kapısına kurt başlı sancak dikilirdi. Bu aslını unutmadığını göstermekte idi" (s.110).

"Ni-shi-tou farklı bir karaktere sahipti. Rüzgâra ve yağmura hükmedebilirdi. İki kadınla evlendi, biri yaz tanrıçası, diğer kış tanrıçası idi... Neticede hepsi kurt soyundandır" (s.111).

"Göktürkler Hunlar'ın başka bir kolu olup, Altay Dağları'nın kuzey taraflarında otururlar" (s.111).

"Ölen birisi olduğunda cesedini otağının içine koyarlar, oğulları torunları ve bütün akrabaları kadın erkek hepsi at, koyun kesme suretiyle otağın önünde kurban ederlerdi. Otağının etrafını yedi defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi defa yaparlardı" (s.111).

"Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Sonra yere dikilen bütün taşların sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların miktarı kadardı. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikilitaşların üstüne asılırdı" (s.112).

"... büyük kağan genelde Ötüken'de oturur, otağının ağzı doğuya doğru açılır. Yani günün doğduğu yere saygı gösterilir, her yaz bütün ileri gelen devlet adamlarına önderlik ederek, kurban sunmaya giderler. O önce gizlice yapar. Sonra beşinci ay ortasında on gün süreyle bütün halkını sel gibi toplayarak, Ötüken'de Göğün ruhuna kurban sunarlar" (s.113).

"Hep birlikte şeytanlara ve tanrıya saygı gösterirler; sihirbazlara, büyücülere inanırlar" (s.113).

"Onların geleneğinde her 5. ay ve 8. ay tanrıya kurban kesilir. Yaz sonuna doğru önemli vezirlerinden birini soyunun ilk ikamet ettiği mağaraya gönderip, kurban sunarlar" (s.113).

"Kuzey Gök-Türkleri Hunlar'ın başka bir koludur" (s.115).

Çin kaynaklarında sadece Göktürkler değil, diğer Türk boylarının da inançlarıyla ilgili önemli bilgiler vardır. Örneğin Hakaslar'la (Kırgızlar) ilgili bir bölümde şu bilgiler verilmektedir:

"Ruhlara kurbanlar açık alanlarda sunulur. Kurban için belli bir gün yoktur. Şamanları gan [kam] olarak adlandırırlar" (3).

Göktürkler ve onların çağdaşı olan diğer Türk boylarıyla ilgili bu bilgilerin yine Çin kaynaklarının Hun İmparatorluğu dönemindeki Türk boylarıyla ilgili verdikleri bilgilerle karşılaştırabilmek için birkaç örneğe göz atalım:

"Şan-Yu Çin sarayına böyle bir mektup gönderdi: 'Göğün tavin etmiş olduğu Büyük Şan-Yu...' (4).

Çin imparatorunun cevap mektubunda, Hun imparatorunun "Gök ve Yerin doğmuş olduğu, Güneş ve Ay tarafından tavin edilen Büyük Hun Şan-Yu" unvanını taşıma hakkına sahip olduğunu teyit ediyordu (5).

Hun imparatorunun 89. yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta, aynen Göktürk hakanları gibi kendisinin Gök Oğlu olduğunu vurgulamaktadır: "Güneyde Büyük Han hükümdardır, kuzeyde ise güçlü Hu hükümdarlık etmektedir. Hu, Göğün mağrur oğludur..." (6).

Ve kurban törenleri: "Hunlar'ın yılda üç kere -birinci, beşinci ve dokuzuncu ayların süiy adlandırılan gününde- Lun-Sı'da toplanmak geleneği var; burada Gök ruhuna kurbanlar sunulur" (7).

Çin kaynaklarındaki bilgiler konusunda son olarak şunu da belirtmek gerekir ki; Büyük Han Hanedanı tarihinde Hun imparatoru "Lü-An-Di olarak adlandırılmakta ve Çenli-Hutu unvanıyla anılmaktaydı. Hunlar'ın dilinde Çenli "gök" anlamındadır. Hutu ise oğul demektir" (8).

Diğer kaynaklar

Göktürkler döneminde Tanrı/Tengri ve bazı diğer inançlar F. Simokatta, Zemark, M. Kalankatuyklu, Firdevsi vs. gibi Bizans, Alban (Kafkas), Fars kaynaklarında da yer almıştır. Yukarıda örneklerini verdim.

gimiz bilgilere destek mahiyetinde bu kaynaklardan bir alıntıya göz atalım. 682 yılında Kafkas Alban Devleti'nden piskopos İsmail başkanlığında bir heyet Hazar İmparatorluğu'nun (kaynakta Hun ülkesi olarak anılmaktadır) güney bölgelerine gönderildi. Bu misyonerin gezisini ve faaliyetlerini aktaran Hristiyan yazar, Türkler'in inançları konusunda şunları yazmaktadır:

"Gürültü eşliğinde fezayı yakan yıldırım bir insana veya hayvana çarptığında, bunu Kuvar adlı ilahlarına kurban olarak algılıyor ve bu nedenle ona tapardılar. Bundan başka onlar sitayiş ettikleri devasa ve iğrenç -Farslar'ın Aspandiat adlandırdıkları- Tanrı-Han adında tanrılarına at keserek kurban veriyorlardı. Onlar, hiçbir sağlıklı fikirleri olmaksızın, muhtelif günahlar işliyorlardı. Cenazeler üstünde davul ve zurna çalıyor, bıçak veya hançerle yanaklarını, el ve ayaklarını çenterek kan akıtıyorlar. Kimileri ağlayarak uluyor, kimileri de şeytanlar gibi kendilerinden geçiyorlar. Onlar oynuyor, dans ediyor ve iğrenç işlerle meşgul olarak günaha giriyorlardı; çünkü Yaratıcının nurundan mahrumdular. Onlar ateşe ve suya kurbanlar adıyor, bilinmeyen yollar tanrısına, aya ve gözlerine garip görünen tüm mahlûklara sitayiş ediyorlar" (9).

Ve bu misyoner söz konusu gelenekleri kendi açısından eleştirirken, bazı diğer bilgileri de aktarmaktadır: "Cadılara, büyücülere, falcılara ve vahşi devasa Aspandiat adlı birisine kanarak, onlar için atlarınıza kurban olarak kesiyorsunuz... Bundan başka siz göklerde çakan yıldırımı tanrı bilecek kurtarıcı adlandırıyorsunuz..." (10).

"... Piskoposun emriyle murdar Aspandiat'ın adıyla bağlı yüksek, bol yapraklı meşe ağaçlarının en büyüğünü kestiler. Bu ağaca onlar at kurban kesiyor, onun kanını yapraklara serpiştirir, kafatasını ve derisini de dallarına asıyorlardı. Bu meşe ağacı tüm diğer ağaçların anası sayılıyordu; bu ağaca Hun ülkesinde çok insanlar ve bu arada (ağacı kurtarıcı, hayat kaynağı ve tüm nimetleri verici olarak gören) Bey'in kendisi

ve tüm ileri gelenleri tapıyorlardı" (11).

Yukarıda büyük kısmını sunduğumuz orijinal kaynaklarda, keza ikincil diye nitelendirebileceğimiz diğer kaynaklarda Türk Mitolojisi ile ilgili bilgileri özetlersek, Göktürkler döneminde yaygın inançları, ilgili mit ve törenleri aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz:

1) **Gök Tanrı inancı:** Tanrı adı kaynaklarda Çenli, Tengri, Tanrı-Han vs. biçimlerde sık sık geçmekte ve bu kaynakların tümü hem Hun Türkleri, hem de onların devamı olarak kabul ettikleri Göktürkler için Tanrı inancının yaygın ve önemli bir inanç olduğunu vurgulamaktadır.

2) **Atalar kültü:** Hem yazılı kaynaklar, hem de arkeolojik ve etnografik materyaller Türk tarihinin her aşamasında ve bu arada Göktürkler döneminde atalar kültürünün yaygın olduğunu, yılın belli günlerinde ataları anma amacıyla törenler düzenlendiğini ortaya koymaktadır.

3) **Bozkurt miti:** Bozkurtun kurtarıcı ve ya ecdat olarak Türkler arasında saygı gördüğü genel olarak bilinmekle beraber, bu konuda bilgiler özellikle Göktürk dönemi kaynaklarında yoğun bir şekilde yer almaktadır.

4) **Yer-Su kültü:** Geniş anlamda doğa kültürünün, dar anlamda ise yurt/ vatan kültürünün bir yansıması olan bu kültürle ilgili en eski kaynaklar Orhun Yazıtları'dır. Yer-Su imgesi Türk inançlarının temel öğelerinden olup, çağımızda özellikle Güney Sibiryaya ve İdil Türkleri arasında (çoğu zaman aynı ad altında) yaşamaktadır.

5) **Dağ kültü:** Dağ kültü ile ilgili bilgiler daha Hun döneminden beri bilinmektedir. Göktürk dönemi kaynaklarında ise bunun sade bir inanç öğesi olmadığı, gelişmiş bir kültür olarak yaşatıldığı ifade edilmektedir.

6) **Umay Ana kültü:** sonraki dönemlerde loğusaların ve çocukların koruyucusu olarak bilinen Umay Ana adı Orhun Yazıtları'nda birkaç kere geçmektedir. Özellikle Tanrı ile beraber ve büyük saygıyla anılması bu kültürün Göktürkler döneminde yay-

gın olarak bilindiğini göstermektedir.

7) **Şamanizm:** Çin ve Batı kaynaklarında geçen büyücü, sihirbaz, rüzgâra ve yağmura hükmedebilen kişiler, şeytanlar gibi kendinden geçenler vs. gibi tanımlamalarla hiç kuşkusuz Şamanlar (Türkçe: kam) kastedilmektedir.

Göktürkler döneminde Türkler arasında yaygın olan ve yukarıda kısa bir özetini sunmaya çalıştığımız bu inanç ve kültürlerin günümüzde az bilinen veya tartışmalı olan bazı yönleri üzerinde durmamız gerekir. Çok farklı alanlarla ilgili olduğu görülen bu inançlar ve kültürler kendi aralarında birçok bağlarla bağlı olup, aslında yekpare bir mitolojik sistemin değişik yönlerini yansıtmaktadır. Yani bazı araştırmacıların sandığı gibi, değişik kabile kültürleri veya başka inanç çevrelerinden alınmış yerel inançlar değildir. Özellikle Göktürk devlet büyüklerinin mezar taşlarına yansımış olmaları, bunların kabile veya boy sınırlarını çoktan aşmış bir ulusal din, bütüncül bir mitolojik sistem olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu inanç ve kültürlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi makale sınırlarını aşan bir çalışma gerektirdiğinden, burada sadece Gök Tanrı inancı ve bu inancın diğer kültürler ve Şamanizm'le ilişkileri ele alınacaktır.

Gök-Tanrı inancı ve Türkler'de tektanrıcılık

Gök Tanrı inancı, Türk Mitolojisi'nin en çok vurgulanan ve en çok tartışılan temel öğesi olarak tanımlanabilir. Tanrı görünen ve görünmeyen dünyanın yaratıcısı ve bu dünyada düzeni sağlayan tek güçtür. Orhun Yazıtları'nda görüldüğü gibi dünyadaki tüm olaylar temelde onun onayıyla gerçekleşmektedir. Göktürkler'in düşüncesine göre, Tanrı güç, iktidar, bilgelik ve adalet kaynağıdır, koruyucu ve esirgeyicidir.

İster daha eski ve sonraki dönemlerde, isterse de Göktürk döneminde Tanrı kavramı gökle bağlantılıdır. Yalnız hiçbir zaman "göklerde oturan bir tanrı" olarak düşünülmeyişi gibi, müşahhas (antropomorf) bir varlık da değildir. Yani bazı araştırmacıların yaptığı gibi eski Türkler'in birçok tanrıya ve bu arada Gök-Tanrı'na tapmış olduklarını düşünmek doğru bir yaklaşım değildir. (Göktürk döneminin sonuna doğru bazı kaynaklarda farklı Tanrılardan bahsedilmesinin sebeplerini ileride açıklamaya çalışacağım).

Eski Türkler arasında yaygın olduğu görülen Tanrı inancı ile ilgili bilgiler bazı diğer Ortaçağ kaynaklarında da yer almıştır. Bunların bir kısmı J. P. Roux tarafından derlenmiştir: (12)

Kartlis Tsxovreba: "Bunların dini ölümsüz bir Allah'a tapmaktan başka bir şey değildir." Süryani Mihail: "Gök Tengri diye adlandırdıkları bir tek Allah'a tapmaktalar; Gök Tenqri kelimesi göksel Mavi Tanrı anlamına gelmektedir. Gerçekte Gök'ün Allah olduğuna inanmaktalar." Hayton: "Ta-

tarlar Allah'a inanıyorlar ve onu ölümsüz olarak biliyorlar." Makdisi: "Türkler bir tenqri, yani Allah birdir demektedirler... Bazıları tengrinin Gök mavisinin bir adı olduğunu iddia etmektedir... Diğer bazıları ise Gök'ün kendisi olduğunu ileri sürmektedir".

Bu bilgileri ve Türk inançlarıyla ilgili arkeoloji ve etnografya kaynaklarını inceleyen bilim adamları Türkler'in eski çağlardan beri tek tanrıya inandıkları, yani mono-teist oldukları kanısına varmışlar (13). Bu teze göre, eski Türkler'in tüm diğer dinlerden farklı, yeterince gelişmiş evrensel bir dini-mitolojik sistemi olmuştur. Bu sistemi bazı araştırmacılar "tengrizm", bazıları da "Tanrıcılık" diye adlandırmaktadır. Bazı bilimsel ve terminolojik mülahazalar dikkate alınırsa "Tanrıcılık" (veya Göktanrıcılık) terimine üstünlük verilmesi doğru olacaktır.

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, Göktürkler'de de Tanrı mitolojik sistemin odak noktasını oluşturan bir kavramdı. Sözlük anlamı eski ve yeni Türk lehçelerinde hem "gök", hem de "allah" kavramlarını kapsamaktadır. Birçok araştırmacı bu özelliği göz önünde tutarak "Tanrı" kelimesiyle aslında "Gök Tanrı" anlayışının ifade edildiğini ileri sürmüşler. Buna göre "Tanrı" semavi bir "Allah" anlayışı olup, bütün Türkler'e has milli bir din sisteminin odağını oluşturmaktaydı. Diğer bir deyimle Türk tanrısı hem maddî "gök", hem de "Gök-Tanrısı" gibi iki somut ve soyut kavramın bir sentezidir. Bu fikri esasen kabul etmekle beraber, meselenin daha geniş çaplı ve köklerinin daha derinlerde olduğunu vurgulanması gerekir.

"Tengri/Tanrı" sözcüğü köken itibarıyla Türk kozmogonik mitiyle bağlantılıdır. Etimolojik açıklaması da yalnız bu mit doğrultusunda yapılabilir. Ekser halklarda olduğu gibi, Türk Mitolojisi'nde de dünya sudan (başlangıçtaki kaos) yaranmıştır. Önce sudan bir kara parçası ayrılarak yer yaranmış, sonra ise yerle gök ayrılarak kainat (kozmos) meydana gelmiştir. Semantik ve etimolojik incelemeye göre "Tanrı" sözcüğü, bu süreç sonucunda biçimlenmiş olan kozmik düzeni ifade etmektedir. Tan+Gir (Yer+Gök)=Tanrı/ Tenqri/ Tenqir/ Dinqir. Hem dünya okyanusu (deniz/ tengiz), hem de gök (tengir/ tenqri) bu sözcükle ifade edilmiştir. Bu tür bir ifade tarzı mitolojik düşüncenin özellikleri ve dünyanın kozmoloji modeliyle yakından bağlantılıdır. "Okyanusun önceliğine dair kozmogonik konsept, dünya okyanusu ile çevrilmiş olan kozmoloji modeline uygundur. Bu durumda gök, çoğu zaman bir nevi yuvarlak deniz kimi tasavvur edilmektedir" (14). Böylelikle "Tanrı" bir kavram ve sözcük olarak köken itibarıyla maddî gök veya gökteki ilahi varlık (Allah) ile değil, yer ve göğün birliği olarak tasavvur edilen evrensel (ilahî) düzen, keza bu düzeni yaratan

Tonyukuk'un 1. anıtının kuzey tarafındaki yazıtın Radloff tarafından yapılmış olan rötuşuz kalibinin yeni fotokopyası.

ve yaşatan yaratıcı güç ile bağlıdır. Zaman içinde bu sonuncu anlam Türk metinlerinde merkezi bir yer işgal ederek, birinci anlamı arka plana itmiştir. Hatta daha sonraki dönemlerde "Tanrı" sözü tek Tanrıyı ifade etmekten uzaklaşarak, birçok ilahi varlığı ("Tanrılar") ifade etmeye başlamıştır (gerçi bu durum Türk tektanrıcılığının özünü

tahrip edememiştir).

"Tanrıcılığın bu şekilde tekamülü (veya dönüşümleri) bilimsel çalışmalarda da geniş yorumlara konu olmuştur. "Tenqri, Gök veya daha isabetli olarak Gök-Tanrı, Tükue ve Uyqur yazılarında ve de Gizli Tarih'te, diğer bir deyişle arkaalarında yazılı metinler bırakan imparatorluklarda, çok önemli bir yer tutar. İmparatorluk dönemleriyle ilgili olmayan yazılarda adına bele nadir olarak rastlanmaktadır. Çeşitli çalışmaların da desteklemiş olduğu bu gözlemlerden yola çıkarak Tenqri'nin her şeyden evvel bir imparatorluk tanrısı olduğu sonucu çıkarılabilir" (15). Aynı yazar, Tanrıcılığın dinsel-mitolojik sisteminin dağılması sürecine de dikkat etmiştir: "İmparatorluğun mevcut olmaması halinde, aşiretlerin de dağılmış olduğu dönemlerde bir zamanlar o kadar güçlü olan Tenqri ortadan kaybolmaya yüz tutar ve halka daha yakın, daha aşağı düzeylerdeki ilahi kudretlere yerini bırakır veya parçalara ayrılarak çok sayıda tenqriye bölünmeye başlar." (16)

İster mevcut kaynakların incelenmesi, isterse de etnografik gözlemler şunu göstermektedir; sonraki dönemlerde "Tanrı" adı altında birçok ilahi varlığın ortaya çıkışı çoktanrılı bir sisteme geçişle bağlı değildir. Burada yalnız "Tanrı" adının (veya teriminin) başka kutsal varlıklara da atfedildiğini söylemek mümkündür. Eski imparatorlukların dağılmasıyla ulusal ideolojik sistemler de dağılmış, ilgili kavramlar ve bunları ifade eden sözcüklerde (terimlerde) anlam genişlemesi veya daralması gerçekleşmiştir. Bazı Sibirya Türkleri'nde ve özellikle de Moğollar'da gördüğümüz çok sayıda "Tanrılar" bu tür bir semantik genişleme sürecinin ürünüdür.

Bir hususun da vurgulanması gerekir ki, Doğu Türkleri'nde birçok "Tanrılar"ın ortaya çıkması da eski Türk tektanrıcılığı ile ciddi bir çelişki oluşturmamaktadır. Sadece hem eski Türk Tanrısı, hem de daha aşağı düzeylere ait bazı ilahi varlıklar bu terimle ifade edilmiştir. "Fakat hiçbir zaman bu tür bir çoktanrılık, ne tektanrılık, ne de Gök'ün üstünlüğünü unutturamamaktadır. Rahatlıkla söylüyorum ki, Gök'e başka güçlerin eklenmesi keyfiyeti zaten mevcut olanın, yani Gök'ün temeldeki birliği üzerinde ısrar etmekle eş anlamdadır." (17)

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Tanrıcılık Türk Mitolojisi'nin içeriğini ve yapısını belirleyen bir sistemdir. Göktürkler döneminde ise tektanrıcı inanç sisteminin temelini teşkil etmiştir.

Yalnız Göktürkler döneminde Tanrıcılık, bazı araştırmacıların düşündüğü gibi sadece aristokrat kesime özgü bir inanç sistemi veya din değildir. Çünkü eski Türklerde batılı anlamda bir aristokrasi görülmemektedir. Belli bir boya mensup olan kişiler bu mensubiyet ilişkisinden dolayı eşit haklara sahiptir. Türk boy teşkilatının dışında olan (savaş esirleri, kullar vs) kişiler ise aynı

inancı paylaşmak zorunda değillerdi, hatta bu inançlar onlar için yasaktı. Zira Tanrıcılığın temel ilkelerinden biri atalar kültüdür; dolayısı ile Türk toplumu içinde yaşayan, fakat farklı etnik kökenlerden gelen kişiler, ister Tanrıya ibadet törenlerine, isterse de atalar kültüyle bağlı olup, Çin kaynaklarına göre yılda bir defa gerçekleştirilen törenlere alınmazlardı. Türk boylarına mensup tüm kişiler ise bu törenlere katılmakla yükümlüydü. Yani Tanrıcılığın bir aristokrat dini değil, ulusal bir din olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tanrıcılık, doğa kültleri ve Şamanizm ilişkileri

Eski Türk inançlarına göre bir bütün olarak kainat ve kainat düzenini sağlayan güç Tanrıdır. Kainatın maddi ve manevi tüm parçaları Tanrının parçaları, daha net ifade edersek onun fonksiyonlarıdır. Yani Türk Mitolojisi'nde sıkça karşılaştığımız dağlar, ağaçlar, sular, hayvanlar vb. kendiliğinden herhangi bir ilahî değeri haiz olmamakta, Tanrının belirli bir parçası olmaları itibarıyla bu ilahi alanda yer almaktadır. Dağ, su, ağaç ve başka objelerle ilişkilendirilen koruyucu ruhlar (iyeler, eziler) da Tanrının bu işlevlerinin somutlaştırılmış ifadeleridir.

Dolayısıyla ister Göktürk döneminde, isterse de daha önceki ve sonraki dönemlerde Türkler arasında atalar kültü, doğa kültleri ve diğer inançların varlığına gönderme yaparak, Tanrı inancının da bu tür sınırlı bir inanç olduğunu düşünmek yanlış bir yaklaşımdır. Kaynaklar ve incelemeler Tanrıcılığın her yönüyle gelişmiş, zengin içerikli, kendine özgü takvimi, yazısı, ayin ve ibadet düzeni olan bir inanç sistemi olduğunu ortaya koymaktadır. Göktürk dönemi kaynaklarına göre; Tanrı gökle bağlantılıdır, yüce ve kutsaldır. Yaratıcılık, koruma, esirgeme, kişilerin, halkların ve devletlerin kaderini belirlemek; ebedilik, adalet dağıtma, güç ve kudret kaynağı oluşu vs. onun karakteristik özellikleridir.

Göktürkler arasında Tanrıcılığın bu denli yaygın ve köklü bir inanç olmasına dair bilgiler, aynı dönem kaynaklarında Şamanizm'le ilintili öğelerin de yer almış olmasıyla sanki gelişmektedir. Zaten birçok araştırmacı Şamanizm ile Tanrıcılığı birer din olarak algıladığı ve doğal olarak iki dinin bir arada olamayacağını düşündüğü için bazen bunları değişik boylara ait inançlar olarak algılamış, bazen de kaynaklardaki bilgilerin abartılı olduğu kanısına varmışlar. Aslında ister Göktürk döneminde, isterse de sonraki dönemlerde Tanrıcılık ile Şamanizm farklı işlev ve içeriği olan, ulusun dinsel yaşamı sürecinde birbirini tamamlayan inançlardır ve hiç kuşkusuz Tanrıcılığa kıyasla Şamanizm (tıpkı diğer kültler gibi) ikincil konumdadır.

Tanrıcılık tek bir yaratıcı inancına dayanan, insanın dünyadaki yerini ve davranış

biçimlerini düzenleyen evrensel bir sistemdir. Esas olarak "merasim zamanı" ile sınırlı kalan Şamanizm ise mevcut dünya modeli çerçevesinde ruhlar alemi ile ilişkileri tanzim eden, medyumculuğu esas alan ve tedavi ağırlıklı pratik hareketler kompleksidir. Şamanizm hiçbir zaman Tanrıcılığın yerine geçmemiş, yalnız merkezi devlet yapılanmasının görülmediği dönemlerde (Tanrıcılığın etno-politik temellerinin zayıflaması sonucu) ön plana çıkarak etno-kültürel mekânı bütünlükle doldurma eğilimi sergilemiştir.

Tanrıcılık görüşleri ortamında Şamanizm'in ikinci dereceli, yardımcı rol oynamış olması yeni çağa ait etnografik materyallerle teyit edilmektedir. Tanrı ile ilgili törenlere (18) Şamanlar'ın katılması da yasaktı. Şamanlar bir taraftan öteki dünya ve kaos güçleriyle, diğer taraftan da ruhlar alemi ile bağlıdır. Dolayısı ile burada "ayinsel paklık" ilkesi etkili olmaktadır. Diğer taraftan Şamanlar toplumun "normal" üyeleri olarak görülmez; onlar fiziki olarak toplumun içinde, lakin manevi olarak toplum dışında yaşayan bireylerdir. Bu nedenle de evrensel düzen olarak algılanan Tanrıcılıkla ilgili törenlere müdahale edemezler.

Şamanizm'in müstakil bir dini-mitolojik sistem olmadığını başka bir husus da teyit etmektedir; Şamanizm ekser dünya dinleri ile bir arada yaşamış, fakat hiçbir zaman onların yerine geçememiştir. Öyle ki, klasik Türk Şamanizmi muhtelif Türk toplulukları arasında Hristiyanlık, Budizm, Musevilik veya İslam ile bir arada yaşamaktadır. Herhangi bir müstakil dini sistemin başka bir sistemle bir arada var olması imkânsızdır; bir insan veya toplum aynı anda iki tanrıya tapamaz. Şamanizm'in bu tür müstakil bir din olmaması büyük dinlerle uyum halinde yaşamasına imkân sağlamıştır.

Göktürk dönemi kaynaklarında görülen Şamanizm'le ilgili kayıtlar bu şekilde yorumlandığı zaman görüyoruz ki, Göktürk Şamanizmi Göktürk Tanrıcılığı ile gelişmemekte, tam tersine onu desteklemektedir.

Yer-Su, Umay Ana, atalar kültü, ölüp-dirilme gibi kült ve inançlar da Türk Tanrıcılığında önemli yer tutmaktadır. Bu konuda hem kaynaklarda, hem de çağdaş araştırmalarda zengin malzeme vardır. Lakin hiçbir kaynaktan Tanrı ile doğrudan ilişki kuran herhangi bir varlık adı geçmemektedir. Daha doğrusu Tanrıcılığa diğer dünya dinlerindeki gibi bir peygamber kavramı yoktur. Keza Yer-Su ve Umay Ana da birer tanrı olmayıp, "koruyucu ruh" statüsüne ait edilmesi gereken mitolojik varlıklardır. Tanrı ise, yukarıda da açıklandığı üzere, köken ve yapı açısından bu varlıkları da içine alan (ve tek bir varlık olarak kavranılan) kainat düzeni ve bu düzeni sağlayan gücün adıdır.

Sonuç olarak Göktürkler çağı kaynakla-

rında dini inançlar ve Türk mitolojisi ile ilgili geniş bir bilgi birikimi olduğunu görüyoruz. Bu bilgiler, söz konusu dönem Türkleri arasında birçok inanç ve kültürlerin yaşamakta olduğunu, bunların üstünde ise Tanrıcılık veya Göktanrıcılık diye adlandırılan tektanrıci bir dinin var olduğunu göstermektedir.

DİPNOTLAR

1) Orhun Yazıtları'ndan yapılan alıntılar ve bunların çevirileri Prof. Dr. M. Ergin'in Orhun Abideleri (Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000) eserinden alınmıştır. İlgili alıntılardan sonra bu eserin sadece sayfası parantez içerisinde gösterilmektedir.

2) Çin kaynaklarının Göktürklerle ilgili kısımları Prof. Dr. Ahmet Taşağıl tarafından orijinalden Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır. Bkz: Ahmet Taşağıl, Göktürkler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995. Buradan yapılan alıntılar karşısında söz konusu kitabın ilgili sayfaları gösterilmektedir.

3) N. Y. Bıçurin, Sbornie Svedeniy o Narodakh Obitavshikh v Sredney Azii v Drevnie Vremena, I. Cilt, SSCB Bilimler Akademisi Yayınları M.-L., 1950, s.353.

4) age, s.54.

5) age, s. 58.

6) age, s.76.

7) age, s.118.

8) age, s.120 (1 no'lu dipnot)

9) Moisey Kalankatuklu, Albanya Tarihi, Bakü, Elm Yayınevi, 1993, s.156.

10) age, s.159.

11) age, s.162.

12) Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994, s.102.

13) Bkz: Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994; L. P. Potapov, Drevnetyurkskiye čerti počitaniya neba u Sayano-Altayskix narodov / Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri. "Nauka", Novosibirsk, 1978, s.50-64; S. G. Klaystorin, Mifologičeskiye syujeti v drevnetyurkskix pamyatnikax / Tyurkologičeskij sbornik.1977. M., 1981. s.117-139; Prof. Dr. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977, s.258-263; Prof.Dr.Hikmet Tanyu, İslamlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı, İstanbul, 1986; A. Şükürov, Mifologiya, 6. cilt: Gedim türk mifologiyası, Bakı, "Elm", 1997, s.24-29.

14) E. M. Meletinski, Poetika Mifa, Moskova, s.207.

15) J.-P. Roux, age, s.90.

16) age, s.92.

17) age, s.102.

18) Bu konuda daha geniş bilgi elde etmek için bkz: Y. K. Yakovlev, Etnografičeskij obzor inorodčeskogo naseleniya doliny Yujnogo Yeniseya. Minusinsk, 1900; S. D. Maynoqaşev, Jertvoprinoşenie Nebu u beltirov / Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii. T.III, Petrograd, 1916, s.93-102 (burada altı şekil ve bir dua metni de verilmiştir); L. P. Potapov, Drevnetyurkskiye čerti počitaniya neba u Sayano-Altayskix narodov / Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri. "Nauka", Novosibirsk, 1978, s.50-64.

Doğunun uygarlık ve bilim yıldızı: Bağdat

Tüm dünya, ABD'nin çıkarları uğruna yapmayı planladığı Irak Savaşı'na kilitlenmiş durumda. Böylesi bir atmosferde, Türk insanına Bağdat Şehri'nin kuruluşu ve Doğu (İslam) kültür ve uygarlığı içerisindeki yeri ve önemi konusunda bir hatırlatma yapmak, insanımızın tarihsel bilincini yoklamasına küçük de olsa bir katkı sağlayacaktır.

Hasan Aydın

Irak'ın, Kuveyt'i işgalinin ardından gerçekleşen Körfez Savaşı'yla birlikte, Bağdat ve Saddam Hüseyin'le özdeşleşen Bağdat yönetimi, gerek Doğu gerekse Batı'da temel ilgi odağı olmuştur. Son zamanlarda, ABD'nin, Asya'nın zengin enerji kaynaklarını ele geçirme projesinin bir uzantısı olarak, Bağdat ve Bağdat yönetimi yeniden gündeme gelmiş; tüm dünya, ABD'nin çıkarları uğruna yapmayı planladığı Irak Savaşı'na kilitlenmiştir.

Böylesi bir atmosferde, Türk insanına Bağdat Şehrini kuruluşu ve Doğu (İslam) kültür ve uygarlığı içerisindeki yeri ve önemi konusunda bir hatırlatma yapmak, Bağdat'ın geçmiş misyonu ile bugününü karşılaştırmada kimi ipuçları verecek, insanımızın tarihsel bilincini yoklamasına küçük de olsa bir katkı sağlayacaktır.

Bilindiği gibi, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığı, Müslüman fatihlerin, çöl ortamından çıkıp, Helenistik, Hint ve İran kültürünün yaygın olduğu bölgeleri fethetmesiyle filizlenmiş ve kökleşmiştir. Bu filizlenme ve kökleşme hareketinde, İslam'ın fethettiği bölgelerdeki düşünsel birikimle diyalektik bir ilişki içerisine girmesi, İslam Devleti'nin sınırlarının gelişmesine koşut olarak gereksinimlerinin çeşitlenmesi ve artması, farklı kültürlerle mensup insanların İslam'a geçmeleri ya da İslam Devleti içerisinde görev almaları önemli bir rol oynamıştır (1). Aynı şekilde, Müslüman fatihlerin, sınırların gelişmesine bağlı olarak, İslam Devleti'nin başkentlerini, güvenli, ticari açıdan stratejik ve merkezi yerlere taşımaları ve fethettikleri bölgelerin gelişmiş kültürel mirasını dikkate alarak yapılandırmaları; halifelerin bu başkentleri bilim ve kültür merkezi haline getirmeleri de, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığının gelişimine katkı sağlamıştır. Doğu (İslam) biliminin, iktidar eksenli bir görünüm sergilediği, halifelerin destekleriyle filizlenip kökleştiği düşünülürse (2), başkentlerin, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığı içindeki yeri daha iyi anlaşılabilir.

Abbasiler'in ünlü halifesi Harûn er-Reşid, Charlemagne'nin delegasyonunu karşılıyor, MS 786.

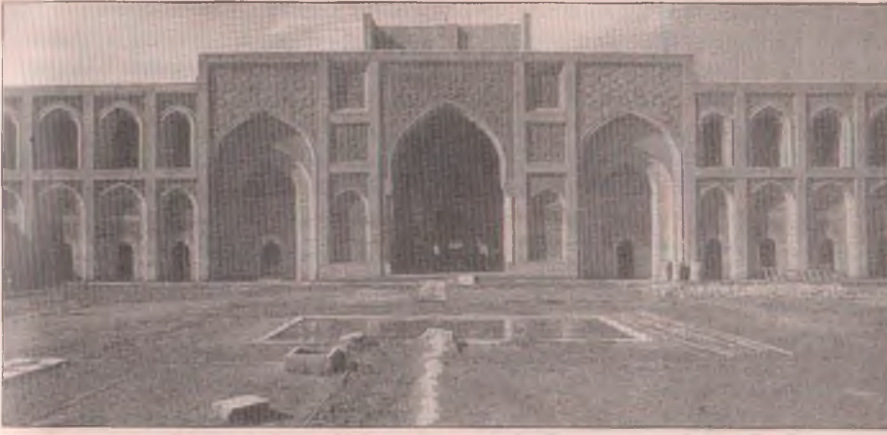
bilir. Hiç kuşkusuz, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığının yeşerdiği ve kökleştiği en temel başkentlerden birisi Bağdat'tır. Bağdat'ın tarihsel işlevini kavrayabilmek için, şehrin kuruluş öyküsünü ve orada 9.-10. yüzyıllarda yürütülen bilimsel ve düşünsel etkinliklere kuşbakışı bakmak gerekmektedir.

Bağdat'ın kuruluşu

Emevi yönetimine, Ebû Müslim'in ateşlediği ihtilal sonucu son veren Abbasiler, ilkönceleri, hilafet merkezi olarak, ihtilalin karargâh yeri olan Kufe'yi seçmişlerdir. Abbasiler'in, iktidara gelirken kullandıkları Ali taraftarlarını (Şiiler), iktidarı ele geçirince dışlamaları, Kufe'nin güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Çünkü Kufe, Ali taraftarlarının yoğun olarak bulundukları merkezdir. Bu nedenle Ebû el-Abbas, hilafet merkezini Fırat Nehri'nin doğusundaki küçük Haşimiyye Kenti'ne kaydırır. Kısa bir süre sonra, başkent buradan da Anbara nakledilir. Bu merkezler, Kufe'ye yakınlığı nedeniyle hâlâ güvenilir değildir. Bu durumu dikkate alan Halife Mansur, sürekliliği ve güvenliği olan bir başkent kurmak için bir yer aramaya başlar. Bir araştırma ve inceleme çalışması başlatır

ve inceleme sonunda, Dicle'nin sağ sahilinde ve Sasani İmparatorluğu'nun eski başkenti Medain'in harabeleri yakınında bulunan bir yerde karar kılar. Burası, Hristiyan bir köydür ve halk arasındaki adı Bağdat'tır. Bağdat kurulurken, Medain şehri kalıntıları kullanılır ve şehre, Medine es-Selâm veya Dâr es-Selâm (Barış Şehri veya Barış Evi) adı verilir. Fakat halk bu ismi benimsemeyip, onu eski adıyla, yani Bağdat diye anar. Halife Mensûr'un Bağdat'ı seçmesi, güvenliğin yanında, Dicle'yi Fırat'a bağlayan ve gemilerin geçmesine elverişli bir kanalın yakınında bulunması ve bütün yönlerde giden yolların birleştiği bir kilit nokta olması, hatta Hindistan yolunun bile buradan geçmesi nedeniyle (3). Şehrin kuruluşunu anlatan tarihçi ve coğrafyacı Ya'kubî, Mansur'un bir yolculuğu sırasında, Bağdat Köyü yakınında durarak şöyle dediğini nakleder:

"Doğuda Dicle, batıda Fırat arasında bulunan bu ada, dünyanın ticaret merkezidir. Vâsit, Basra, Ubulla, Ahvâz, Fars, Omân, Yemâme, Bahreyn ve bunların çevresinden Dicle'ye inen bütün gemiler burada demirlerler; Musul, Diyâr Rebbî'a, Azerbaycan ve Ermenîye'den Dic-

El-Mustansır tarafından kurulan Mustansırıyye Medresesi.

le yoluyla Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek gemilerdeki ticaret malları buraya getirilecek ve boşaltılacaktır. Cebel, İsfahan ve Horasan şehirleri halkı için burası bir geçiş yeri olacaktır. Öncülerimin (selef) ihmal ettiği bu yeri benim için saklayan Tanrı'ya hamdolsun; Tanrı'nın izniyle bu şehri inşa edeceğim ve ömrümün sonuna kadar burada oturacağım; ardıllarım da (halefler) burada yaşayacaklar. Kuşkusuz burası dünyanın en zengin (müreffeh) şehri olacaktır." (4)

Halife Mansur'un, stratejik seçimi ve düşlediği hayali, 762'de inşa edilmeye başlanır; bir yıl gibi kısa bir sürede, yani 763'de şehrin inşası bitirilir. Daire şeklinde kurulan şehrin merkezine bir cami inşa edilir. Şehrin yapımında hiçbir masraftan kaçınılmaz. Tarihçilere göre, şehrin yapımı için, dört milyon sekiz yüz otuz üç dirhem harcanır (5). Hilafet merkezinin Bağdat'a taşınması, Abbasi Devleti'nde, hem kültürel hem de ticari açıdan önemli bir gelişime neden olmuştur. Kültürel açıdan, Mezopotamya, İran ve Irak'ın kültürel mirası üzerine oturulmuş; bu kültürel miras, siyasi yapılanmayı dahi kökten etkilemiştir (6). Lewis'in deyişiyle söylersek, İslam Devleti, bir kabile yönetimi biçiminden çıkmış; İran örneğinde bir saray yönetimine dönüşmüş; vezirlik, mabeyncilik gibi kurumlar oluşturulmuştur (7). Ayrıca, devlet yönetiminde mevâlî diye bilinen Arap asıllı olmayanlar önemli roller üstlenmiştir, bilim ve kültür hayatına zenginlik getirmişlerdir. Böylece Bağdat, İskenderiye, Cündişapur, Harran, Antakya gibi bilim okullarının kültürel mirasıyla ilişki içerisine girmiştir. Ticari açıdan ise, hilafetin merkezi, Akdeniz ülkesi olan Suriye'den sulanabilen zengin bir vadi ve birçok ticaret yollarının kavşağı Irak'a geçmiştir (8).

Bagdat bilim ve kültür merkezi oluyor

Bagdat'ın başkent olması, bilim ve din insanların oraya akınına neden olmuştur. Öte yandan, Bağdat'ın kuruldu-

ğu yerin geçmiş kültürel mirası, mevâlîlerin devlette seçkin yer elde etmeleri, imparatorluğun artan gereksinimleri ve Harun er-Reşid, Me'mun gibi halifelerin bilim ve felsefeye ilgileri bilimsel etkinlikleri desteklemiştir (9). Bu gelişimde, halifelerin Cündişapur, Harran, Antakya vb. okullardan bilim insanlarını Bağdat'a davet etmeleri de etkili olmuştur. Örneğin, Halife Mansûr, mide hastalığına yakalanınca, Atina Okulu'nun kapatılmasıyla oradaki bilim ve düşün insanların sığınağı konumuna gelen Cündişapur Okulu'nun başhekimisi Georgias Bar Bahtışo'yu, iki öğrencisi ile birlikte Bağdat'a çağırmış; halife, tedavisi sırasında, Bağdat'da kalan Georgias'a tıpla ilgili pek çok kitabı çevirtirmiştir. Yaşlanınca İskenderiye'ye dönmek isteyen Georgias, halifenin ısrarı üzerine öğrencilerinden İsa b. Şahla'yı Bağdat'ta bırakmak zorunda kalmıştır (10). Böylelikle Bağdat, Cündişapur ve İskenderiye Okulları'yla ilişki içerisine girmiştir. Bu bağlantı Abbasi iktidarı boyunca geliştirilmiş; Cündişapur'da yetişen hekimler, saray hekimi olarak Bağdat'ta çalıştırılmıştır.

Me'mun Dönemi'nde Beyt el-Hikme'nin inşası ve Hint, İran, Helenistik kültürün temel yapıtlarının Arapça'ya sistemli bir çeviri etkinliği ile kazandırılması, Bağdat'ı kitap merkezi haline getirmiştir (11). Beyt el-Hikme, bağımsız bir yapı olmayıp, saraya bağlı ve idari yapılanması olan bir kurumdu. Başında, Sâhibu Beyt el-Hikme adı verilen bir yönetici bulunmaktaydı. Kurum içinde çalışan farklı işlevler yerine getiren pek çok memur vardı. Bunlardan Hazinler, idari görevden çok, çeviri, çeviri kontrolleri, redaksiyon gibi görevlerin yanı sıra, başka ülkelere giderek, oradaki kütüphaneleri inceleyerek, Bağdat'ta bulunmayan eserlerin teminini sağlıyorlardı. Nitekim tarihçilere bakılırsa, Halife Me'mun, Selm el-Herrânî, Yahya İbn. Batrik, Haccac b. Mattar ve Huneyn b. İshak gibi çevirmenleri Bizans'a kitap araştırması için göndermiştir (12). Bun-

ların dışında, halife Me'mun'un babasının, yani Harûn er-Reşid'in kitap toplamak için Bizans'a sefer düzenlediği, fetihlerde elde edilen tüm kitapları Bağdat'a taşıttığı kaydedilir (13). Toplanan kitaplar, Beyt el-Hikme'de Arapça'ya kazandırılmıştır. Tarihçi İbn Ebi Usaybia'ya bakılırsa, çeviri etkinliğinde rol oynayan çevirmenlerin sayısı 47'dir; İbn Nedim ise bu sayıyı daha yukarılara çıkarır (14). Me'mun, Beyt el-Hikme'yi kurarken, onun giderlerini sağlayan bir vakıf da kurmuş; giderler bu vakıf aracılığıyla karşılanmıştır. Beyt el-Hikme'de görev yapan çevirmenler, daha çok mevâlî diye bilinen kimselerdir ve bazı ailelerin geçimlerini sırf çevirmenlikle karşıladığı anlaşılmaktadır (15). Çevirmenlerden belli başlıları, İbn el Mukaffa, George Bahtışo, Huneyn b. İshak el-İbadî, Ebû Bişr Matta b. Yunus, Yahya b. Adiy, Ebû Ali İsa b. Zera'a, Sabit b. Kurra, Maserceveyh, Kerhî ve Sâbit aileleri, Hubeyş b. A'sam ed Dimeşkî, İshak b. Huneyn vb. insanlardır. Bu insanların çoğunluğu Arap asıllı olmadıkları gibi, Müslüman da değillerdir. Bu kimseler, Yunan, Hint ve İran düşüncesinin ve bilimlerinin temel eserlerini Arapça'ya kazandırmışlardır. Böylece Bağdat, Aristoteles'in, Platon'un, Galen'in, Hipokrates'in, Demokritos'un, Aristoteles'in İskenderiyeli Yeni-Eflatuncu yorumcularının, Öklides'in, Batlamyus'un, Siddhanta'nın vb. düşünsel birikimini elde etmiştir. Ayrıca Harran, Cündişapur, İskenderiye vb. okullarla bağı olan çevirmenlerin, çevirdikleri eserlere şerhler yazmaları; hatta aynı geleneği izleyen eserler vermeleri, dönemin tüm ekollerinin kazanımlarının Bağdat'a intikalini sağlamıştır (16). Moğol istilası sırasında, Bağdat'ta 20'yi aşkın kütüphanenin bulunduğu kaydedilmesi, çeviri etkinliğinin bir sonucu olsa gerektir.

Beyt el-Hikme ve kütüphanelere ek olarak, Bağdat'ta kurulmuş rasathanenin Nizamiye Medresesi ve Bağdat'ın etkinliğini yitirdiği sırada, el-Mustansır tarafından kurulan Mustansırıyye Medresesi de, Bağdat'ın kültür ve düşünce tarihinde önemli rol oynamışlardır. Aydın Sayılı'ya göre, Mustansırıyye, diğer medreselerin aksine, tabii bilim, tıp ve eczacılık, geometri, aritmetik konularında öğretim veriyordu ve medresenin bir hastanesi ve bir saati vardı (17).

Dinsel gelişmeler ve tartışmalarda da merkez

Bagdat 9-12. yüzyıllar arasında, bir bilim ve felsefe merkezi olmanın yanında, dinsel gelişmelerin ve tartışmaların da merkezi olmuştur. Özellikle, Harûn er-Reşid, Me'mun gibi halifelerin resmi

teoloji olarak, akla, adalete, birliğe, özgür istence ve değerler alanında nesnelliğe vurgu yapan ve Kuran'ın önceli olduğunu savunan Mu'tezile'yi seçmeleri, dinsel tartışmaları hızlandırmıştır. Hatta halifelerin İslam din bilgileri ile Hristiyan, Sabii, Maniheizt vb. din bilgilerini tartıştıkları, saraylarında bu etkinliğe önemli bir yer verdikleri kaydedilir. Hatta rivayetlere bakılırsa, bu türden tartışmalara halkın izleyici olarak katılmalarına da izin verilmiştir. İspanya'dan Bağdat'a giden bir din bilgininin orada yaşadıklarını yakınlarına anlattığını bildiren şu rivayet, bu açıdan oldukça anlamlıdır:

"İki kez (dinsel tartışmaların yapıldığı) toplantılara katıldım, ama üçüncüsüne gitmeye doğrusu sakındım. Niçin mi? Düşünün bir kez, ilk toplantıda Sünni (Ortodoks) Müslümanlar'ın ve (onların) ana ilkelerinden farklı düşünen sapkın (Heterodoks) Müslümanlar'ın yanı sıra, Mecusiler (Ateşe Tapanlar), Dehriiler (Zamanı Tanrılaştıranlar), Naturalistler (Tabiatçılar), Yahudi ve Hristiyanlar, kısacası her çeşit insan vardı. Her mezhebin özgün görüşlerini savunan bir konuşmacı bulunuyordu. Bunlardan birinin önderi, kapıdan içeriye girdiğinde, herkes saygıyla ayağa kalkıyor ve mez-

hep imamı yerine oturmadan kimse yerinden kımıldamıyordu. Salon neredeyse tıka basa dolmuşken birisi söz aldı ve konuştu: 'Bilimsel konularda tartışmak amacıyla toplanmış bulunuyoruz' dedi. 'Herkes ön koşulumuzu biliyor. Siz Müslümanlar, kendi din kitabınızdan alınmış ya da peygamberinizden kaynaklanan sözlerle dayanarak, bize karşı kanıtlar getirmeye kalkışamazsınız. Çünkü biz, ne söz konusu kitabınıza ne de peygamberinize inanıyoruz. Burada ki herkes, yalnızca insan akıl ve mantığıyla temellendirilebilen donelere dayanabilir' diye ekledi. Bu sözler genelde alkışla karşılandı. Bu ve benzeri sözleri duyduktan sonra, böyle toplantılara neden katılmak istemediğimi artık anlarsınız. Başka bir toplantıya gitmeye beni ikna ettiler; dayanamadım gittim, gene aynı tartışmalarla karşılaştım" (18).

Bagdat'ın Doğu (İslam) kültür ve uygarlık birikimine katkısı

Bu ve benzeri rivayetler, Bağdat'ın rasyonel bir teolojinin kurulmasındaki işlevi konusunda önemli ipuçları vermektedir. Fakat, Bağdat, Halife Mutevekkil'den itibaren Sünni teolojiye kaymış; Nizamiye Medresesi'nin felsefeyi ve tabii bilimleri dışlayan yapısıyla, gitkice bilim ve kültür merkezi olma özelliğini yitirmiştir. Fakat tarihi açıdan bakıldığında, İslam Dünyası'nın yetiştirdiği, Fârâbî, İbn-Sina, Biruni, Kindî, Harezmi, Hayyam, İbn Haldun vb. düşün insanlarının varlığını, Bağdat'a ve Bağdat'taki çeviri bürosu olarak hizmet gören Beyt el-Hikme'ye borçlu olduğumuzu belirtmek zorunludur. Eğer, Abbasiler başkenti ticaret yollarının merkezi olan Bağdat'a taşınmasa ve Me'mun Beyt el-Hikme'yi kurup, geçmiş bilimsel ve düşünsel geleneğin çeviri kanalıyla Arapça'ya taşınmasına ön ayak olmasaydı, Doğu'da (İslam Dünyası) bugün sözünü ettiğimiz düşünürler yetişemezdi.

Bagdat, iki yüz yıl gibi parlamış, sonra, öncülüğünü yaptığı paradigma iflas ettiği için sönmüş bir yıldız gibidir. 19. yüzyılın, kara altını petrol, Bağdat'ı yeniden önemli bir merkez haline getirmiş;

fakat bu kez, bilim ve felsefenin değil, sömürgeci güçlerin ve ABD çıkarlarının yutmaya yöneldiği bir merkez olmuştur. Acaba, 9. ve 10. yüzyıllardaki düşünsel gelişim, köklü bir paradigma değişimine neden olsaydı ve bilim, Batı'daki gibi metafizik unsurlardan arındırılıp nesnel temellere oturtulabilseydi, Bağdat sömürgeci güçlerin hedefi haline gelebilir miydi?

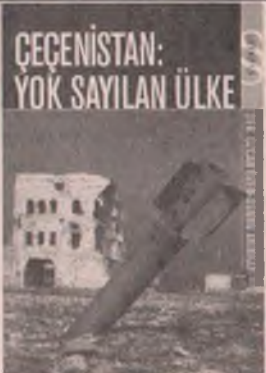
DİPNOTLAR

- 1) Bkz. Hasan Aydın, Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Felsefe Neden Geriledi?", Bilim ve Ütopya, S.94, Nisan 2002, İst. ss.52 vd.
- 2) Bkz. Pervez Hoodbhoy, İslam ve Bilim, Çev. Eser Birey, Cem/Kültür Yayınları, İstanbul, 1993, s.142 vd.; Hasan Aydın, agm, s.58.
- 3) Bkz. Bernard Lewis, Tarihte Araplar, Çev. H. Dursun Yıldız, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1979, ss.97-98; Carl Brockelmann, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev. Neşet Çatay, TTK Yayınları, ss.87 vd.
- 4) Bernard Lewis, age, s.98.
- 5) Bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ed. H. Dursun Yıldız, C.3, ss.367-368.
- 6) Bkz. Carl Brockelmann, age, s.88 vd.
- 7) Bkz. Bernard Lewis, age, ss.100 vd.
- 9) Bkz. Hasan Aydın, age, s.54.
- 10) Bkz. M. Şemsettin Günaltay, Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi, Sadeleştiren İrfan Bayın, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.65 (Dipnot 48).
- 11) Bkz. Hasan Aydın, agm, s.54-55.
- 12) Bkz. M. Şemsettin Günaltay, age, s.67 (Dipnot 49).
- 13) Bkz. Sadık Usta, Doğu Rönesansı, Bilim ve Ütopya, S.89, Kasım 2001, İstanbul, s.40.
- 14) Bkz. M. Şemsettin Günaltay, age, s.68 (Dipnot 52).
- 15) Bkz. M. Şemsettin Günaltay, age, s.64 vd.; Hasan Aydın, agm, s.54.
- 16) Bkz. De Lacy O'leary, İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, Çev. H. Yurdaydın ve Yaşar Kutluay, AÜİF Yayınları, Ankara 1959, ss.57-66.
- 17) Bkz. Aydın Sayılı, Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile mukayese), Araştırma AÜDTCF FAE dergisi, C.I, Ankara, 1963, s.34.
- 18) Metindeki abartılar düzeltilerek alınmıştır. Bkz. Sadık Usta, agm, ss. 40-41.

El-Mütevekkil'in Samarra Kenti'nde yaptırdığı Büyük Camii'nin ünlü minaresi.

EVEREST
www.everestyayinlari.com

 Peter Netti Rosa Luxemburg (Biyografi)	 Anne Delbée Camille Claudel (Unutulmayan Kadınlar)	 Der. Özcan Özen-Osman Akınhay Çeçenistan: Yok Sayılan Ülke (Yurt)	 Anthony D. Smith Küreselleşme Çağında Milliyetçilik (Siyaset)	 Orhan Kahyaoglu Caz ve Ötesi (Müzik)
---	--	---	--	--

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://rantey.org>

Matematikteki örneklerin ışığında genel eğitim dersleri

Ünlü fizikçi Niels Bohr'a bir törende, "Nasıl oldu da küçük Danimarka'nın başkenti Kopenhag'ı dünya fizikçilerinin 'Mekke'si haline getirdiniz?" diye sormuşlar. Bohr şu yanıtı vermiştir: "Biz ziyaretçi misafirlerimizden, ne kadar cahil olduğumuzu hiçbir zaman saklamadık."

Doç. Dr. İsmihan Yusubov

(Sakarya Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi)

İlk önce üzerinde durmamız gereken husus, eğitim sisteminin bir bütün olarak, canlı bir organizma gibi varolduğudur. Yani bu sistemin düzenli çalışabilmesi ve dengesinin bozulmaması için, onun herhangi bir kısmındaki değişikliğin diğer kısımlarda da uygun değişiklikleri beraberinde getirmesi zorunludur. Dolayısıyla eğitim sistemindeki her bir yeniliğin başarılı olması için, onun lokal değil, global olması şarttır. Bu bakımdan, sistemin bazı bölümlerinde yeni uygulamalar yapmadan önce iyice düşünmemiz gerekmektedir.

Vurgulamamız gereken ikinci husus, eğitim sistemimizin genel olarak sorgulanabilir olmasıdır. Şöyle ki, 4 bin sene önce Eski Mısır ve Mezopotamya'da bilim, aslında "reçete" biçimindeydi. Yani bilim (geometri), değişik durumlarda yapılması gereken işlemleri açıklayan reçeteler bütününden ibaretti. Yaklaşık 2300 sene önce Eski Yunan bilgini Öklit bu reçete dolu çuvalların hemen hemen tamamını yaktı ve yıktı. Reçete sisteminin yerini, aksiyomlara dayalı dedüktif sistem almış oldu. Eski sistemin harabeleri üzerinde dalgalanan ve yeni sistemin zafer müjdesini veren muhteşem bayrak ise Öklit'in, halen okullarımızda okutulan geometri dersinin müfredatını içeren *Elemanlar* kitabı oldu.

Esef duygusu ile söylememiz gerekiyor ki, çağdaş eğitim sistemimiz Öklit öncesi sisteme ulaşmak yolunda, artık azami bir mesafe kat etmiş durumda. Eğer işler böyle devam ederse, geriye dönüş çok, ama çok zor olabilir ve bu labirentten çıkmamıza hiçbir Ariadne ipi (1) yardımcı olamaz.

Örnek vermek gerekirse,

üniversite kazanma düşüncesini kafasına takmış olan çocukların hemen hemen hepsinin uğrak yeri haline gelmiş ders-hanelerde (ve hatta onlarla yarışa girmiş olan bazı okullarda) paralelkenarın doğru/yanlış tanımı verilir verilmez, onun tam 30 tane özelliği (reçeteler) masaya yatırılır ve anında uygulamaya, yani problem çözümüne start verilir. Alınan problemler ise anahtar özelliklerin yardımıyla açılacak olan birer kilitler (veya kilitleri olan kapılar) şeklinde yapılmışlardır.

Üçüncü sorgulamamız gereken ve bence çok önemli olan diğer bir husus, öğretmenlerin öğrenciler karşısında, her türlü soruya cevap verebilen, asla ve asla hata yapmayan bir varlık imajına sahip olmakla, onların bu imajı koruma çabası içerisinde olmasıdır. Halbuki, öğretim ve öğrenim için öğretmenin, işte bu imajın tam da tersi olan imajı sahiplen-

mesi gerekmektedir. Doğal olarak her bir öğretmenin bilgisi sınırlıdır. Buna ilave-ten, o, öğrencileriyle birlikte hedefe ulaşmanın keyfini çıkarmak istiyorsa, bazı bilgilerini de saklamalı (öğrencilerini düşünmeye davet edercesine) ve onları bilmiyormuş gibi davranmalıdır. Ünlü fizikçi, Nobel Ödüllü Niels Bohr'a bir törende, "Nasıl oldu da küçük Danimarka'nın başkenti Kopenhag'ı dünya fizikçilerinin 'Mekke'si haline getirdiniz?" diye sorulduğunda, o, çok ilginç, fakat doğru olan şu yanıtı vermiştir: "Biz ziyaretçi misafirlerimizden, ne kadar cahil olduğumuzu hiçbir zaman saklamadık". ODTÜ öğretim üyesi Prof. Dr. Aydın Aytuna'nın ifade ettiğine göre, Türk matematikçilerinin önderlerinden olan, rahmetli Cahit Arf Beyefendileri de her zaman aynı davranış içerisinde olmuşlardır.

Üçüncü hususun bir ikizi olarak beraberinde getirdiği ve eğitim açısından çok zararlı olan dördüncü husus, ahkâmdır. Yani denilenlerden her birinin, hiçbir sorgulamaya ve şüpheyeye yer bırakmayan son gerçekler gibi sunulmasıdır. Bu husus her tür düşünce ve öğrenimde çok önemli olan merak unsurlarını ciddi biçimde engellemektedir. Oysa, özellikle doğa bilimlerinin her birini bir zincire benzetirsek, onun her halkasının birer ütöfik modelden başka bir şey olmadığı gözlemlenmektedir. Bilimin tarihi ise zincir halkalarının sürekli tamiri ve yeni halkaların ilave olunmasından ibaret olsa gerektir.

Bunun klasik ve bariz örneğini "atom teorisi"nin gelişme sürecini izleyerek görebiliriz. Thomson'un "Üzümlü Kek", Rutherford'un "Gezegensel", Bohr'un "İstatistik Yörünge-

Raffaello'nun 'Atina Okulu' adlı tablosundan bir ayrıntı: Eukleides'in elinde pergeliyle öğrencilerine ders verisi.

ler” gibi atom modelleri, sonraları birer ütopyaya dönüşmelerine rağmen, zamanında sahiplerine Nobel Ödülleri kazandırmışlardı. Demek ki, temel mesele “son gerçek” değil, olup bitenlere yorum getiren ve “köşe arkasında” olacakların bazılarını önceden görebilen estetik modeller oluşturmaktır. Bu modeller, aynı zamanda kaotik bilgi birikimimizi tıpkı bir “mozağin parçaları” (R. Feynman) gibi kullanarak görülebilen, anlaşılabilen ve böylece bellekte tutulması zor olmayan bir sistem, bir manzara / panoram oluşmasına yardımcı olmaktadır. Aslında bu yolda sarf edilen tüm gayretler, artık izlenebilmesi güç düzeyde ölçülere ulaşmış bilgi birikimini mümkün olduğu

kadar az sayıda “temel taşlar” / prensipler üzerine oturma uğrunadır ki, bu da bir nevi reçete sisteminden aksiyomlara dayalı dedüktif sisteme geçit gibi algılanabilir.

Eğitim ve öğretimde her dersin mükemmelliği için, ele alınan konunun evrim süreci kısa da olsa geçilmelidir. Çünkü, her ders sorgulamak, düşünmek, belli bir sonuca varmak, onu anlamak, ona inanmak ve onu kanıtlamak (matematikte) gibi aşamalardan oluşan bir bütün olursa, çok daha etkili, cazip olup, uzun bir süre için bellekte yerleşebilir.

Eğitimde hedef belirlenmesinin önemi

Her öğretiyi cazip kılan, onun belirli ölçüde “buluş” elemanı içermesidir. Buluş deyince bellekte olan bir sürü bilgilerin içerisinde, tarayarak gereken bilgiye ulaşmayı kastetmiyoruz. Bu olay olsa olsa “robotik” bir buluş olabilir, yaratıcılık elemanı içermemektedir ve bu nedenle onun bizlere bahsettiği sevinç, insana pek onur vermeyecek “robotik” bir sevinçtir. Buluş deyince, biz bellekte olan bilgilerin değişik kombinasyonlarını deneyerek, bellekte olmayan, yeni bir rasyonel bilgiye ulaşmayı kastediyoruz. Bu kombinasyonlar akılla (us, bilinç) veya sezgiyle (usaltı, bilinçaltı) yapılabilir. Fakat akıl kendi doğası itibarıyla ancak rasyonele yakın olan kombinasyonlarla

ilgilenebildiğinden, sayı hesabı olmayan her türlü kombinasyonlar içerisinde, bu akla yakın kombinasyonların seçimi usaltı sezgi yardımıyla gerçekleşmektedir. İşte bu müthiş mekanizmayı çalıştırmak için hedefin iyi, görülebilir bir biçimde belirlenmesi çok önemlidir.

Lakin hedef belirlenmesinin önemi sadece bununla sınırlı değildir. Eğitimde hedef, fetih olunması gereken bir kale gibi algılanırsa, öğretmen bir kumandan, öğrenciler ise onun askerleri durumundadırlar ve kuşatmanın az sayıda kurban (zaman, enerji) vermekle, kısa bir süre zarfında zaferle sonuçlanması için, hedefin sadece komutan/öğretmen için değil, asker/öğrenciler için de ayrıntılarıyla belirlenmesi ve açık olması şarttır. Bu durumda

öğretmen, öğrencileriyle temas halinde sürekli olarak kuşatma çemberini daraltıp ve onlarla birlikte zaferে ulaşabilmektedir. Bunun sonucunda her öğrenci kalenin düşmesindeki katkılarından dolayı, zafer sevincini dolu dolu yaşamakta ve bu sevinci onu yeni zaferlere götürmektedir. Aksi halde öğrenciler tek başına

kaleler fetheden, “olağanüstü” güç ve zekaya sahip öğretmen / komutanlarının zaferlerini pasif bir biçimde seyreden, esasen esneyerek “sinek avlayan”, en iyi durumda öğretmenin zaferine sevinen ve onu alkışlayan bir seyirci rolünü üstlenmiş olurlar. Halbuki, her öğrenci/asker yarınların öğretmen / komutanı olmaya adaydır.

Hedefin net bir biçimde belirlenmesi (iç veya dış etkenlerden yola çıkarak) aynı zamanda bellekteki bilgilerin kombinasyonlarından farklı, yeni bir objenin yaratılmasını da motive edebilmektedir ki, buna da icat denilir. Örneğin, 5 ve daha yüksek dereceli denklemlerin çözümü için formül aranırken, hedefin, böyle bir formülün genelde mevcut olmadığını kanıtlamak olarak belirlenmesi sonucunda Norveçli Abel ve Fransız Galois tarafından matematikte “Gruplar” diye bir obje icat edilmiştir. Veya bazı problemlerin (özellikle matematikte) çözümü için algoritma aramak yerine, hedefin, böyle bir algoritmanın olmadığını kanıtlamak gibi belirlenmesi sonucunda Turing Makinesi ve Markov Algoritması gibi yeni objeler-icatlar ortaya çıkmıştır.

Genellikle doğa bilimlerinde oluşturulan her modele birer icat, onların yardımıyla ulaşılan bilgilere keşif denilebilir. Zamanla bazı icatlar (modeller) ve keşifler tarihin “çöp kutusuna” atılmakta ve sürekli ilerleyen gelişim treninde bunla-

rın yerini, çağla daha fazla uyum sağlayan yenileri işgal etmektedir. Sonuç olarak, eğer hedef belirlenmesi bilim edinilmesinde bu kadar önemliyse, bilimin aktarılmasında da bu önemi gözden kaçırmamak ve vurgulamakta fayda vardır.

Yöntem tahlili ve önemi

Yöntem demek, yol demek, araç demektir. Hedefe götüren yol ve araç... Günlük hayatta aynı noktaya değişik yollardan ve değişik araçlar kullanılarak ulaşılabilirdiği gibi, bilimde de aynı sonuca değişik yöntemlerle ulaşılabilir.

Yöntemlerin iki tane önemli özelliğini ayrıca vurgulamamız gerekiyor. Bunlardan bir tanesi hız meselesi, daha doğrusu hedefe en kısa zamanda ulaştırma özelliğidir. Işık bir noktadan diğerine ulaşırken, en kısa süre gerektiren yolu tercih etmesi (Fermat Prensibi), doğanın da bu özelliğe önem verdiğini göstermektedir.

Yöntemin ikinci temel özelliği onun evrenselliği ile bağıntılı olup, değişik alanlarda uygulanabilir olmasının bir göstergesidir. Eğer yöntemi bir ordu olarak ele alırsak, onun hızını ordunun ruh yüksekliğine (yüksek dövüş morali), uygulanabilirdiği alan sayısını ise asker sayısına benzetirsek, yöntem, yani ordunun “gücü” bu iki özelliğin “çarpımı” ile ölçülebilir.

Örneğin, Eski Yunanlılar’dan bize miras kalmış “tersini varsayma” yöntemi her iki özelliğe büyük ölçüde sahip olduğundan, tüm zamanların güçlü yöntemlerinden biri olmuştur.

Öğrencilere aynı hedefe ulaşmak için değişik yöntemler üretilmesinin, farklı ortamlarda daha etkili olabilmek için yapıldığını anlatmamız gerekir. Örneğin, eğer amaç program yazılımını otomatikleştirmek ise, ilk yapılan Algol dilinin evrensel olacağını düşünmemize rağmen, fizik-teknik alanda Fortran, iktisadi-mali alanda ise Kobol dillerinin (yöntemlerinin) yaratılması işi, doğal olarak karşımıza çıkmış olacaktır, vs.

Yöntemin araç-gereci hedefe ulaşmak için seçilen yola bağlıdır. Mesela, eğer veriler ve sonuçlar tam sayılar ise, hedefe götüren öyle bir yol seçilebilir ki, kullanılan araç-gereçler de tam sayılar olsun. Ama bu yolu bulamayanlar için, araç olarak daha gelişmiş kesir sayılar da sunulabilir.

Örnek olarak çok yaygın olan “3 kişi, 8 ekme” problemini alalım: “3 kişiden birinin 5, diğerinin 3 ekmeği var. Ekmeği olmayan 3. kişinin, 8 ekmeği birlikte yenildikten sonra, yemeğinin karşılığı olarak ortaya koyduğu 8 milyon TL, ekmeçleri yenilmiş 2 kişi arasında adaletli olarak nasıl bölünmelidir?”

1. yol: Eğer ekmeği olmayan kişi yediğini 8 milyon TL olarak değerlendirir-

mişse, buradan yola çıkarak üç kişinin $8 \times 3 = 24$ milyon TL değerinde ekmek yemiş olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre bir ekmeğin maliyeti $24:8=3$ milyon TL oluyor. O halde 5 ekmeği olanın alacağı para $(5 \times 3) - 8 = 7$ milyon TL olurken, diğerine 1 milyon TL verilmesi gerekiyor.

2. yol: Her kişi 8 ekmeğin $8/3$ kısmını yediğine göre, 5 ekmeği olan kişinin yenilen ekmek kısmı $5 - (8/3) = 7/3$, diğerininki ise $3 - (8/3) = 1/3$ olmakla 7:1 oranındadırlar. O halde birinci kişiye 7, ikinciye ise 1 milyon TL vermemiz gerekiyor.

Gözlemlediğim kadarıyla eğitim sistemimizde yöntemin tahlili değil, hatta bazı durumlarda kendisi bile ihmal olunmaktadır. Örneğin kare denklemin çözümü için genelde sadece, köklerin tam sayılar olduğu durumda hedefe çabuk ulaştırılan çarpanlara ayırma yöntemi sunulurken, köklerin kesir, irrasyonel ve karmaşık sayılar olduğu durumlarda bizim tek yardımcımız olabilecek Harezmi-Viyet formülü kullanım dışı bırakılmaktadır. Sanıyorum bunun en önemli nedeni, üniversite sınavlarında sunulan problemlerin büyük çoğunluğunun cevaplarının tam sayılarla ifade edilmesidir. Hatta bu olay o kadar yaygın hale gelmiş ki, öğrenciler problem çözümünde kesir veya irrasyonel sayılarla karşılaşınca, acaba nerede hata yapmışımdır diye düşünmekten kendini bir türlü alıkoyamamaktadırlar.

Eğitim sistemimizde, temelinde rasyonel düşünce olan klasik yöntemlerin yerine, hedefe hızla ulaşabilmek için yapay, derme-çatma, ezbere dayalı yöntemler geliştirilmiştir. Örneğin, iki dereceli üç terimli ve farklı argümanlı trigonometrik fonksiyonların bulunduğu ifadelerin integrallerini hesaplamak için, katsayılarla dayalı bir sürü reçete-formüller üretilmiştir. Bunların sayısı artmakta ve daha geniş alanlar işgal etmektedirler. Bazı durumlarda yeni yöntemler, yeni objelerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Bunun klasik örneğini "Paralellik Aksiyomu"nu ispatlama yönteminin değişmesi sonucu olarak Öklit Dışı Geometrilere (Lobaçevski, Riemann) doğuşunda izleyebiliriz.

Yöntemlerden söz edilirken, bilginin aktarılması usullerini de göz ardı etmemek gerekiyor. Sanıyorum değişik durumlarda bunların hepsinden (diyalog, reçete, analitik anlatım) değişik durumlarda yeri geldikçe yararlanmakta fayda vardır.

Eğitimde tarihe başvurma'nın gerekçesi ve önemi

Her bir eğitim, dinleyenin konuşmacının düşüncelerini takip etmesi üzerine kurulmuştur ve bu sürekli takip olmadan eğitimden söz etmek bir anlam taşımaz. Takip içinse, dinleyenin konsantre olma-

sı, konu üzerine yoğunlaşması şarttır. Bu yoğunlaşma ise, dinleyenlerde sürekli merak uyandırmak yoluyla desteklenmelidir. İşte bu noktada tarihe başvurma ihmal olunmayacak derecede bir öneme sahiptir. Tarihe başvurmadan anlatılan bir konu, dinamikliğini büyük ölçüde kaybederek statik, hareketsiz duruma gelir ki, bu da onun cazip olmaktan çıkıp, can sıkıcı olmasına yol açabilir.

Eğitimde tarihe başvurmayı gerektiren nedenlerden bir tanesi de, insanın içinde olan ve belki kendisinin bile fark etmediği bir bütünlük isteğidir. Aslında biz objelerin kendilerini değil de, onların gölgelerini, onların mekân-zaman sürekliliğinin üç boyutlu izdüşümlerini görmekteyiz. Bu eksikliği aradan kaldırmanın tek yolu, objenin geçmiş yaşamına göz atmadan geçmek ki, bu da zamanla geçmişe yolculuk ile gerçekleştirilebilir. Tarihe başvurma'nın önemi bununla da sınırlı kalmıyor. Konunun oluşum tarihini, gelişme dinamiğini gözlemleyen ve idrak eden öğrenci, ulaşılan aşamanın son durak olmadığı bilincine varmış olur ki, bu da sorgulama, yeni perspektifler arama düşüncelerine yol açar. İşte bu düşünceler, insanı, ele alınan konuda yeni bir şeyler üretmeye davet eder. Ahkâm formunda, iç dinamiklerden yoksun bir şekilde anlatılan konu ise, tıpkı yeni bir elbise gibi algılanarak, bellek denilen bilgi dolabımızın bir köşesine konular ve kullanılmadıkça unutulmaya mahkûmdur. Hatta bazen onun nerede olduğunu bile hatırlamamız zor olur.

Bazı durumlarda geçmişe yolculuk öğrencilere moral vermek, onlarda onur ve gurur kaynağı oluşturmak için yapılabilir. Örneğin, denklemler konusu ele alınırken, mutlaka 1000 sene geriye dönüp Muhammet Al Harezmi gibi eşi benzeri olmayan Türk bilgininin *Hisap Al Cebir vel Mukabele* kitabını hatırlatmakta, Batı'nın kullandığı Algebra, Türkler'in benimsediği Cebir, aynı zamanda bilgisayarların matematik donanımının temelinde yatan Algoritma sözlerinin, bu meşhur zatın kitabının ve kendisinin isminden türetildiğini vurgulamakta yarar vardır diye düşünüyorum. Bu hatırlatma öğrencilerde bir gurur duygusunun başkaldırısına, kendine ve kendi ulusuna karşı daha saygın davranmasına bir vesile olacaktır ki, zaferden zafere koşma yolunda bu gelişmelerin önemi küçümsemez.

Bunun dışında, konuyla ilgili yabancı bilim adamlarının katkılarından da sık sık söz edilmelidir ki, dinleyenlerde dostlara karşı rekabet, dost olmayanlara karşıysa kıskançlık duyguları başkaldırısın. Bu duygularsa insanın duraklama bilmeden ilerleme yolunda çaba harcamasını sağlayan en güçlü faktörlerdendir. Bu bakımdan, örneğin parabol eğri-

sini konuşurken, Doğu'nun Aristoteles'i veya ikinci öğretmen gibi de anılan Al Farabi'yi, elipsin çizilme yöntemini anlatırken de Maxwell'in adını anmakta fayda vardır.

Hatta yeni semboller kullanılırken, bunların nasıl olup da başka biçimde değil, illa da bu şekilde ele alındığını söylemekte yarar vardır. Örneğin iş için kullanılan A sembolünün, Almanca "Der Arbeit", komşuluk (topolojide) için kullanılan U simgesinin, yine Almanca "Die Umgebung", olasılık için kullanılan P sembolününse İngilizce "Probability" (olasılık) sözlerinden alındığını söylersek, öğrencilerde yeni bir şey, hiç olmazsa yeni bir sembol-simge üretme isteğini motive etmiş oluruz.

Öğrencilerimiz anlamalı ki, yeni bir sembolün-ismin bilim dünyası tarafından kabul görmesi için gerekli (ama yeterli olmayabilir) koşul, o sembolün arkasında yeni üretilmiş önemli bir objenin olmasıdır. Öğrenciler (ve herkes) anlamalıdır ki, yabancı terimleri değiştirip, Türkçeleştirmekle (ki, aslında bu da gerekli) bir yere varılamaz. Asıl gerekli olan, yeni bir şeyler üretip, ismini de Türkçe olarak alına yapıştırmaktır ki, herkes görsün.

Ruslar'ın Türkiye'de Deli Petro diye anılan İmparatoru I. Pyotr 1700'lerde Neva Nehri'nin kıyısında muhteşem bir kent kurdu. St. Petersburg. Sovyetler Döneminde, Lenin'in vefatından (1924) sonra bu kentin ismi Leningrad olarak değiştirildi. Ama 70 yıl sonra, 1990'lar da kent yeniden eski adına kavuştu ve doğrusu da buydu. Çünkü ilk adın arkasında üretim duruyordu.

Bu çalışmada konuların genelde matematik ağırlıklı olarak ele alınmasına rağmen, temel fikirlerin tüm bilim dalları için de geçerli olacağı kanaatindeyim.

DİPNOT

1) Ariadne Yunan mitolojisinde Girit Kralı Minos ile Pasiphae'nin kızı, Phaidra'nın kardeşi. Theseus'a tutuldu ve ona, Minotaurus'u yendikten sonra, Labyrinthos'tan kolayca çıkabilmesi için bir yumak verdi. Theseus Ariadne'yi kaçırdı, sonra da Naksos Adası'nda kendisini terk etti. Bir söylentiye göre, Ariadne ümitsizlikten kendini denize atmış; başka söylentilere göre ise Dionysos tarafından teselli edilmiştir (Meydan Larousse, 1. cilt, s.649).

KAYNAKLAR

- 1) R. Couran, H. Robbins; Matematik Nedir?, Moskova, 1967.
- 2) V. D. Cistyakov; Matematikçiler Hakkında Öyküler, Minsk, 1963.
- 3) George Polya; Nasıl Çözmeli, İstanbul, 1997.
- 4) Jan Klod Bayif; Mantık Problemleri, Moskova, Mir, 1983.
- 5) A. N. Kolmogorov; Matematik-Bilim ve Branş, Moskova, Nauka, 1988.

Klon dünyasının yeni üyesi kim olacak?

Canlıların klonlanarak çoğalması mümkün olursa, doğadaki fiziki çeşitlilik kaybolacaktır. Ama her şeyden önce insanın sıradanlaşmasını getirir bu durum. Bir kopya olmak, genetik olarak bir başkasının aynısı olmak, aynı şekilde bir başkasının genetik kusurlarını taşımak... Etik olmayan pek çok sonuç...

Prof. Dr. Beyazıt Çırakoğlu ile söyleşi

(Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıbbi Biyoloji Anabilim Dalı Başkanı, TÜBİTAK MAM Gen Mühendisliği ve Biyoteknoloji Araştırma Enstitüsü Araştırmacısı)

Söyleşi: Ruken Kızılar

Sayın Beyazıt Çırakoğlu, başında, klonlanan ilk bebeğin doğduğuna dair haberler yer alıyor. Sizce şu anda klonlanmış bir bebeğin varlığından söz edebilir miyiz?

- Ben şu anda klonlanmış bir insan bebeğinin varlığına inanmıyorum. Birçok kimsenin de inanmadığını düşünüyorum. Realians Tarikatı'nın sözcüsünün söylediği şekilde, kısa süre içinde 10-15 tane klon insan bebeklerinin doğması bana pek gerçekçi gelmiyor. Çünkü şu anda hayvanların klonlanması ile ilgili pek çok sorun var. Bugün yeryüzünde 400-500 arası klonlanmış hayvan bulunmakta ve bunlar binlerce embriyo üzerindeki deneyimlerden sonra dünyaya geldiler ve bir kısmında da hâlâ sorunlar var.

- İnsanlardaki klonlama tekniğinden bahseder misiniz? Hayvanlarda kullanılan tekniklerle arasında farklılıklar var mı?

- Klonlama yaptıklarını iddia eden bu tarikat, tekniklerini sır gibi saklamakta. Üç tane klon bebeğin doğmak üzere olduğunu bildiren İtalyan hekim Severino Antinorni de, hayvanlarda görülen ve bazı aksaklıklara neden olan teknik sorunları aştıklarını ve sağlıklı bebeklerin dünyaya geleceğini söylüyor. Bunun dışında teknik bir ayrımı yok. Memelilerde uygulanan tekniğin kullanıldığını varsayıyoruz.

İnsan nasıl klonlanıyor?

Bu teknik şöyle: Olgun bir yumurta hücresinin, tüm genetik maddeyi içeren çekirdeği çıkartılır ve yerine kopyalanacak kişinin herhangi bir vücut hücresinin çekirdeği eklenir. Daha sonra elektrik akımı verilir ya da füzyona tabi tutulur. Yani bir elektrik ortamı içinde bunlar bir araya getirilir ve birbirleriyle kaynaşması sağlanır. Bundan daha farklı bir teknik kullanılacağını zannetmiyorum. Memelilerin üreme şekilleri aynı olduğu için klonlamada kullanılacak tekniklerin de büyük değişiklikler göstereceğini düşünmek zor.

- Klonlama işleminde, çekirdeği çıkarılmış bir yumurta hücresi ve bir vücut hücresi gerektiğini söylediniz. Burada yumurta hücresinin işlevi nedir?

- Yumurta hücresinin çekirdek dışı bölgelerinde, canlılığın temeli olan, o ilk hücrenin çoğalması için gerekli malzeme vardır. Hücrenin bölünüp çoğalabilmesi için gerekli birtakım maddeler taşıyor diyebiliriz.

- Klonlama çalışmaları hangi hayvanlar üzerinde yapılıyor?

- Biliyorsunuz ilk olarak koyun geliştirildi. Bunun yanında bildiğimiz kadarıyla, sığırlarda çok sayıda çalışmalar yürütülüyor. Gördüğümüz gibi daha çok sütünden yararlandığımız hayvanlar bunlar. Amaç bu hayvanların sütünde uzun erime birtakım ilaçlarda kullanılabilecek tedavi amaçlı moleküllerin çoğaltılmasıdır. Dolly'yi destekleyen enstitü de bir ilaç firmasının. Genetik hastalıkların tedavisinde kullanılacak, örneğin faktör 8 gibi hemofili tedavisinde kullanılabilecek ilaçlar üretmeyi hedefliyorlar. Dolly'nin geliştirildiği araştırma enstitüsü de bir ilaç firması tarafından desteklenmekte. İlaç niteliği taşıyabilecek proteinlerin, hormonların geniş ölçekte üretilebilmesi yolunda güncel yaklaşımlardan biri bu proteinlerin veya hormonları kodlayan genleri ba-

zı eklemelerle laboratuvarında koyun, sığır gibi hayvanların döllenmiş yumurta hücrelerine aktarmak ve bu gen aktarılmış hücreyi bir taşıyıcı dişinin rahmine yerleştirmek. Bu zigottan gelişen yavru hayvan söz konusu geni taşıyacağı için söz konusu insan protein veya hormonunu sütünde üretecektir. Ancak üretim çok zorlukla ve küçük bir olasılıkla elde edilebilecek bu hayvanın yaşamıyla sınırlı olacaktır. Çünkü aynı genetik özelliğe sahip bir hemcinsi olmayacaktır. Sürekli üretim ancak o hayvanın kopyalanması ile mümkün olabilir. Dolly bu yaklaşım için ilk deneme olarak kabul edilebilir. Dolly bence böyle bir düşüncenin ürünü. Sütünden faydalanma amacı ön planda olduğu için sığır ve koyunlarla ilgili çalışmalar çok fazla. Ama bunun yanında bazı köpeklerde, kedilerde, domuzlarda ve başka hayvanlarda bu tip çalışmalar sürdürülüyor.

Hatta Sibirya'da buzullar altında bulunmuş bir "mamut" kalıntısının daha sonra klonlanabileceği söyleniyor, fillerin vücut hücrelerinden yararlanarak çoğaltılabileceği, klonlanabileceği düşünülüyor. Daha çok memelilerde yapıldığını görüyoruz çalışmaların. Ama dediğim gibi en çok sığır klonlanıyor. Sığırlara baktığımızda, yüzde 25'e yakın bir kısmının normalde olmaları gerekenden çok daha iri doğduklarını görüyoruz. Hatta dünyaya gelirken annelerinin ölümüne neden olabiliyor şişmanlıkları ve bir süre sonra

kendileri de ölüyorlar. Geri kalanlarda ise belli anomallere rastlanıyor. Örneğin kanda kalsiyum düzeylerinin çok yüksek olması önemli bir gözlem. Demek ki sorunlar daha çözülmemiş.

- *Klonlama çalışmaları için gerekli teknoloji Türkiye’de var mı? Ya da büyük ekonomiler gerektiriyor mu bu merkezler?*

- Türkiye’de yapılıp yapılmadığı ya da bir bölgede yapılıp yapılamayacağı konusunda bir şey söyleyemem ama olağanüstü donanım gerektirdiğini zannetmiyorum. Kullanılanlar çok ultra sofistike, ileri teknoloji gerektiren aletler değil. Kesintili elektrik veren bir kabin ya da camdan yapılmış bir laboratuvar hücresi, elektrik akımı verecek bir sistem, hücre çekirdeği alacak bir düzenek, bunları sağlıklı bir şekilde çoğaltabilecek ortam ben-ce yeterli olabilir. Ama hangi ülkede ne kadar yapıldığını söylemek çok zor.

TÜBİTAK’ta embriyo transferi yapılıyor. Bu klonlama değildir. Yani embriyolar başka soy sığırlardan alınıp, diğerlerine aktarılıyor. Soyların sürekliliğini sağlamak için yapılıyor. Kesinlikle klonlama değil. Var olan bir embriyonun transferi...

- *Klonlanan bireyin hücrelerinin yaşı klonlandığı kişinin hücreleriyle aynı mı oluyor? Yaşlı bebekler doğuyor diyebilir miyiz?*

- Her hücre bölündükçe, kromozomların telomer dediğimiz uçlarından bir bölümünü kaybederler. Bu kayıplar, yaşlanmanın işaretidir hiç kuşkusuz. Klonlamak için bir vücut hücresinin çekirdeği alındığı zaman, telomerleri kısalmış kromozomlarla aktarılmış oluyor. Tabi bu aktarım sonucunda meydana gelen organizmada birtakım sorunlar çıkabiliyor. Nitekim Dolly’de görülen bazı sorunların bundan kaynaklandığı düşünülüyor. Beklenenden daha çabuk sürede, yaşlılardan çok daha erken romatizmaya yakalanması gibi. Daha çok yaşlılıkta görülen hastalıklardır bunlar. Fakat bilim insanları, telomerlerin uç kıysımlarını tamir edebilecek bazı enzimlerle beraber klonlamayı yaparak, bunun önüne geçmeye çalışıyorlar.

Klonlanarak üreme insanı sıradanlaştırır, çeşitliliği yok eder

- *Kadın ve erkek üreme hücresiyle sağlanan çoğalma, evrimde büyük bir çeşitlilik yaratmıştır. Gelecekte klonlama yoluyla çoğalmanın tercih edildiğini varsayalım. Bu durumda fiziki çeşitliliğin zarar görmesi söz konusu mu?*

- Tabii bu yolla çoğalmanın tercih edileceğini zannetmiyorum. Çok hücreli canlıların çoğalmasıyla bir genetik çeşitlilik oluşmuştur. Bu genetik çeşitlilik de tek hücrelilerden farklı olarak çevresel koşullara daha fazla direnç göstermelerini sağlamıştır. Dolayısıyla herhangi bir

olumsuz ortamda, genetik çeşitliliğe sahip organizmalar, bir bakterinin antibiyotikle yok edilmesi gibi tümüyle ortadan kaldırılamazlar. Bakterilerin hayatta kalmasının nedeni ise hızlı mutasyona uğramalarıdır.

Eğer canlıların klonlanarak çoğalması mümkün olursa, öncelikle bu çeşitlilik kaybolacaktır. Ama ben böyle bir şey olacağına farklı nedenler yüzünden inanmıyorum. Aşılması gereken teknik sorunlar çözümlense bile, yine de tercih edileceğini sanmıyorum. Öncelikle insanın sıradanlaşmasını getirir bu. Bir kopya olmak, genetik olarak bir başkasının aynısı olmak, aynı şekilde bir başkasının genetik defektlerini (kusurlarını) üzerinde taşımak... Çocuk sahibi olmak isteyen bir aile var diyelim. Baba kısır olduğu için klonlama yoluyla çocukları olacak. Babanın klonlandığını düşünelim. Babadaki kısırılık problemi klonlanan bireyde de görülecektir. Ayrıca çocuğun kendisinin bir kopya olduğunu anladığını düşünelim. Doğal yollarla oluşmuş bir birey değildir o, sadece bir kopyadır. Birisinin kopyası olma duygusu, ama bunun dışında babasının genetik olarak sahip olduğu tüm sorunların aynılarının kendisinde de olması. Etik olmayan sonuçlardır bunlar.

Klonlama çalışmaları tıpta yeni mucizelere gebe

- *Klonlama tekniklerinin tıp alanındaki çalışmalara katkıları neler olabilir?*

- Yaşamın filizlendiği hücre birken iki, ikiyken dört, dörtken sekiz şeklinde bölünmeye başlayacaktır. Yaklaşık iki buçuk günde geldiği 8 hücrelik aşamada ise, bir hücreyi alıp anne karnına, geriye kalan yedi hücreyi de başka bir annenin karnına yerleştirdiğimizde, birbirinin kopyası iki tane organizma elde edebilirsiniz. Çünkü 8 hücreye kadar bölünmüş hücreler, bütün bir organizmayı oluşturabilecek potansiyele sahiptirler. Fakat bölünme 8 hücreyi geçtikten sonra bütün bir organizma yaratma potansiyelinden uzaklaşırlar. 8 hücreden sonra 16 hücreye sonra 32, 64 bölünme devam eder. Bu süreçte hücreler embriyonik kök hücreler haline gelecek değişik dokuları oluşturmak üzere farklılaşırlar. İşte bu aşamada seçilerek bir grup kök hücre organizmaya yerleştirildiğinde, yeni sağlıklı dokular geliştirebilirler. Hasta bireyin sağlıklı bir hücresinin çekirdeğinin aktarıldığı bir yumurta hücresinin bölünmesiyle elde edilir bu kök hücreler. Örneğin alzheimer, parkinson gibi hastalıkların tedavisi mümkün olabilir. Ya da kalp kasi hücrelerinin aktarılması gibi önemli sonuçları olacaktır bu çalışmaların. Hayvanlar üzerinde uygulanmaktadır bu teknikler. Terapötik klonlama dediğimiz tedavi amaçlı klonlamanın çok yararlı olduğu düşüncesindeyim. Çünkü tedavide yeni bir çağ açıyor. Ama üreme

amaçlı olan, yani tekrar canlı bir organizma ortaya çıkarmak için yapılan klonlamanın doğru olmadığını düşünüyorum.

- *Anlaşılan kadın yumurta hücresi gelecekte çok değerli olacak...*

- Kuşkusuz. Ama bu çalışmalar şu anda bildiğim kadarıyla gönüllülük esasına dayanıyor. Gönüllü kadınlar, araştırma amaçlı verebiliyorlar. Tabii uygulamaların gelecekte çok yaygınlaşacağını söylemek mümkün değil. Kök hücre ile tedaviyi bırakın, şu anda dünya daha bütün ülkelere aşı dağıtımını başaramamış durumda. Böyle bir tedavinin tüm dünyada uygulamaya geçmesi zannedirim uzun süre alacaktır.

- *İnsan Genetik Hakları Bildirgesi’nde klonlamanın sınırları nasıl çiziliyor?*

- 10 Aralık 1948 yılında yayımlanan UNESCO’nun İnsan Hakları Bildirgesi’nde insanların aile kurma ve üreme haklarının vazgeçilmez haklardan biri olduğu vurgulanır. Bu bildirmeden tam 50 yıl sonra 10 Aralık 1998’de Türkiye’den hazırlık aşamasına katıldığım İnsan Genomu ve Genetik Hakları Bildirgesi’nde bunlara değiniliyor. Örneğin bir maddede kesinlikle insan klonlama gibi bir işlem kabul edilemez deniyor. Dolly’nin klonlanmasından sonra 1997’de kaleme alınmış ve konmuştur bu madde. 25 maddelik bu bildirideki bir başka maddede ise insan genetik yapısı önceden tasarlanamaz deniyor. Bu klonlamayla tam da örtüşen bir durum. Çünkü genetik yapısını bildiğimiz bir bireyin, genetik yapısını alarak başka bir hücreye aktarıp yeni bir canlı geliştiriyorsunuz. Ancak UNESCO’nun yayınladığı sadece bir bildirme. Ülkeleri bu konuda yeni yasalar çıkarmaya yönlendiriyor ama yaptırımı yok tabii...

Şans, kader, kısmet: bahis ve kumarla yoğrulan gençler

Bulgular gençlerin şans oyunları, bahis ve kumar ile tanışık olduğunu ve bu konuda model bulmakta hiç zorluk çekmediklerini göstermektedir. Gençleri bahse girmeye veya kumar oynamaya motive eden nedenlerin başında iletişim güçlükleri, umutsuzluk ve çaresizlik duyguları gelmektedir.

Özge Altan

(ODTÜ Psikoloji Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi)

“Şans oyunları, bahis ve kumar” konusunun dergimizde ele alınmasının gerektiğini bana düşündürten ana etken; bir dönemin hoş birer eğlencesi olan şans oyunlarının, yarışmaların, kişilikleri zedeleyen, toplumu yozlaştıran, kolay yoldan para kazanmayı onaylayan, teşvik eden bir etken haline gelmesini gözlememdi. Görüşlerini istediğimiz uzmanlar da kanımı doğruladılar. Toplum bilincinin zarar gördüğünü, toplumun edilgin, bekleyici, izleyici hale getirildiğini; kişilerin bilime inanan, kendine güvenen, akılcı, aktif, problem çözüme yeteneği gelişmiş bireyler yerine; fazla gayret gerektirmeyen bir şans ümitle bekleme tutumuna itildiklerini söylediler.

Uzmanlar at yarışlarını ve bahisleri kumarhane ve oyun salonlarında oynanan diğer oyunlar gibi bir kumar türü olarak ele alıyorlar. Pugh ve Webley (2002) ise yapmış oldukları araştırmada şans oyunlarının da kumarın bir başlangıcı olabileceğini belirtmişler. Şans oyunlarına yönelik ilginin daha sonra kumara kayarak, gençlerin birer problem kumarıcı haline gelebileceğini vurgulamışlar. Şans oyunları ülkemizde Milli Piyango İdaresi'nin denetiminde oynatılmaktadır. Son yıllarda milli piyangoya yeni çeşitler eklendi sayısal loto, kazı kazan, labirent, şans topu...

1985 yılında Özal Hükümetleri döneminde Milli Piyango'nun verdiği ikramiyeler astronomik oranda büyütülüyor. Kumarhane-

lerin açılmasına izin veriliyor. Susurluk Raporu'nda belirtildiğine göre; “Kumarhaneler ve işletenler, devletin tüm mekanizmalarını etkisizleştirebilmişlerdir.” Kumarhaneler, “Türkiye Cumhuriyeti rejimini değiştirmeye kadar uzanan eylemlere matuf hareketlerin odağı olmaları” üzerine 1998'de Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılıyorlar.

Basından öğrendiğimize göre “Turizm gelirlerinin artırılması” iddiası ile kumarhanelere yeniden izin verilmesi gündeme alındı. Uzmanlar, “Kumarhanelerin ekonomiye hiçbir katkısı olmadığı gibi vergi kaybına neden olduğu Maliye Bakanlığı Hesap Uzmanları'nın üç yıl süren çalışmayla hazırladıkları raporda belirtildiğini” açıklıyorlar. Kazanç olsa bile bütün bu riskler göze alınabilir mi? Toplum, özellikle de gençler feda edilebilir mi?

“Şans oyunları, bahis ve kumar” konusunu ODTÜ Psikoloji Bölümü son sınıf öğrencisi Özge Altan'la birlikte hazırlamaya karar verdik. Özge ile birlikte yazı ve fikirlerini istediğimiz öğretim üyeleri, yazarlar bizden desteklerini esirgemediler. Hepsine teşekkür ediyoruz Özge Altan gibi gençlerimizi Bilim ve Ütopya saflarına katılmaya çağırıyoruz (İki bölüm halinde hazırladığımız kumar dosyasının ikinci bölümünü gelecek sayımızda okuyabilirsiniz).

Feyziye Özberk

Türkiye’de şans oyunları, bahis ve kumar bir alışkanlık, bir eğlence biçimi, hatta rahatlama, boş zamanları değerlendirme ve vakit geçirmek için yapılan bir etkinlik gibi algılanmakta, bahis ve kumarın yol açabileceği sorunlar halk tarafından bilinmemekte veya göz ardı edilmektedir (Duvarcı ve Varan, 2000). Devletin şans ve bahis oyunlarını yasallaştırmasının ardından bu oyunlar giderek daha yaygın ve sık olarak oynanmaya başlanmıştır. Gençler bu nedenle bahis ve kumar oynamanın yasal olduğu ve zararsız gibi görüldüğü bir toplum içerisinde sosyalleşmektedirler. Birçok yetişkin, gençlerin 18-21 yaşına gelene kadar kumar oynamayacaklarına inanmaktadır. Oysa birçok “patolojik kumarbaz” kumar oynamaya 11-18 yaşları arasında başlamaktadır. Kumara başlama yaşı küçüldükçe, birçok diğer sorunlu davranışta da olduğu üzere, sorunun kalıcılaşması kolaylaşmaktadır. Birçok ebeveyn çocuklarının yanında kumar oynamakta ve

çocuklarının kendilerini model almalarını sağlamaktadırlar. Gençler çocuk denebilecek yaşta ebeveynleri ve diğer aile üyeleri ile birlikte şans oyunları oynamaya başlamaktadır. Örneğin, piyango biletleri olan gençlerin yarısının biletleri ailelerinden temin ettikleri saptanmıştır (Carlson ve Moore, 1998). Ayrıca, Rutin Aktivite Teorisi’ne göre yapılan bir çalışmada gençlerin, kumarhane, şans oyunları oynanan çeşitli merkezlerin çok olduğu yerlerde bu merkezlerin az olduğu yerlere göre daha fazla kumar ve bahis oyunları oynadıkları saptanmıştır (Stitt, Giacomassi ve Vandiver, 2000).

Medya da gençleri bahis ve kumar oynamaya teşvik edecek yayınlar yapmaktadır. Örneğin, gençler, çeşitli reklamlarda kumar oyunlarında büyük paralar kazanan kişileri ve bu kişilerin medyada övüldüklerini izlemekte ve aynı zamanda aile üyelerinin de bunu olumlu bir yaklaşımla karşıladıklarını görmektedir. Bu durum onlarda model alma davranışına yol açmaktadır (Stincfield, 2001).

Gençlik döneminde, bireyler daha hassas, deneyimsiz ve risk almaya daha eğilimli oldukları için medyanın etkileri daha güçlü olabilir. Sonuç olarak yetişkinlere oranla gençler daha fazla patolojik kumarbaz olma riski taşımaktadırlar (Shaffer ve Hall, 1996).

Bir araştırma ve sonuçları

Ciddi kumar sorunları olan gençlerin, eğlenmek, para kazanmak, arkadaşlarla vakit geçirmek, heyecanlı bir şeyler yapmak için kumar oynadıkları saptanmıştır (Wiebe, 1999). Çalışmalar, birçok gencin yasal olmadığı halde kumar oynadığını, gençler arasında “patolojik” kumar davranışlarının yetişkinlerdekine göre daha yüksek olduğunu ve gençlerde kumar davranışı ile ilgili problemlerin yetişkinlere oranla dört kat daha fazla görüldüğünü saptamıştır (Shaffer ve Hall, 1996; Vander Bilt, 1997). Ayrıca bağımlılık düzeyinde kumar oynamanın giderek daha erken yaşlarda görülür olması bahis ve kumarın yeterince önemsenme-

diğinin bir göstergesidir (Winters ve Stinchfield, 1998).

Türkiye’de gençlerin bahis ve kumar ile tanışmaları, bahis ve kumar oynamaları üzerine çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Gençlerin bahis ve kumar ile tanışmalarının incelenmesi, farkındalık yaratmak ve toplumu bilinçlendirmek açısından büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla yapılan çalışmada gençlerin bahis ve kumar deneyimleri betimsel düzeyde incelenmiştir. Çalışmada Ankara, İzmir ve İstanbul illerinde yaşayan gençlerle yüz yüze görüşülmüştür. Geliştirilen kısa bir anket ile en çok nerelerde kumar oynandığı, gençlerin kumara karşı tutum ve inanışları ve aileleri hakkında bilgi edinilmiştir. Yaşları 18 ile 25 arasında değişen toplam 100 gençle görüşülmüştür. Ayrıca özellikle İstanbul’da oynanan at yarışları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek üzere bir at yarışı dergisinin yayın yönetmeni ile görüşülmüştür. Son olarak iki arkadaşı ile henüz yaşları tutmamasına karşın at yarışı oynayan ve yüksek bir tutar kazanan bir genç ile bu deneyimi hakkında görüşülmüştür.

Bu çalışmaya göre, bahis gençler tarafından “iddia” olarak tanımlanmaktadır. Katılımcıların bahis ve kumar arasındaki ayrımı tam olarak yapamadıkları ve bahse girmenin kumar oynamaya hazırlayan bir geçiş olduğu görülmüştür. Kumar; para kaybedilmiş olsa bile, kontrol edilemeyen bir dürtüyle sürekli olarak oynama isteğinin ve devamlılığının artması şeklinde tanımlanmıştır. Gençleri bahse girmeye veya kumar oynamaya motive eden nedenlerin umutsuzluk ve çaresizlik duygularından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Bir diğer temel nedenin kolay yoldan para kazanma isteği olduğu saptanmıştır. Bahis ve kumar oyunla-

rının kahvehanelerde, evlerde, demeklerde, işyerlerinde de oynanıyor olması, gençlerin bahis ve kumar oyunlarını yeni insanlarla tanışmanın ve arkadaşlarla vakit geçirmenin bir yolu, bir sosyalleşme aracı olarak görebileceklerine işaret etmektedir. Birçok gencin erken yaşta ebeveynleri, akrabaları ve arkadaşları tarafından bahis ve kumarla tanıştırıldıklarını ve çevrelerindeki birçok gencin kumar oynadıklarını ifade etmiş olmaları, sorunun boyutlarını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Özellikle at yarışı oynamanın belirli bir mekân, belirli bir zaman içermesi ve yarışlara giren atların, ahırların ve çalışanlarının yakından tanınabilmesi ile özel bir kültür olarak algılandığı, bu kültüre küçük yaştan girildiği ve at yarışı oynamanın zararlı yanlarının unutulduğu vurgulanmıştır.

Gençleri kumara iten faktörler

Sonuç olarak, bulgular gençlerin şans oyunları, bahis ve kumar ile tanışık olduğunu ve bu konuda model bulmakta hiç zorluk çekmediklerini göstermektedir. Gençleri bahse girmeye veya kumar oynamaya motive eden nedenlerin başında iletişim güçlükleri, umutsuzluk ve çaresizlik duyguları gelmektedir. Literatürde, sosyo-demografik, bireysel (psikolojik) ve sosyalleşme faktörlerinin de gençlerin kumar oynama alışkanlıklarında etkili olduğu saptanmıştır. Buna göre, gençleri etkileyen sosyo-demografik faktörler, gençlerin yaşları ve cinsiyet farklılıklarıdır. Erkekler ve daha büyük yaştaki gençler, kızlara ve yeni gençlik çağına girmiş gençlere göre daha sık kumar oynama davranışı göstermektedirler (Stinchfield ve Winters, 1998). Gençleri etkileyen psikolojik faktörler, alkol, diğer madde bağımlılığı ve sapkın davranış-

ışlarda da olduğu gibi depresyon, zor mizaç, düşmanlık (hususet), şevk ve coşkunluk içermektedir (Windle, 1992 a, 1992 b). Bunun yanında bireysel farklılıklar ve bireyin aile ve arkadaş çevresi içinde sosyalleşmesi karşılıklı bir etkileşim içinde olup, bireysel kumar oynama davranışını etkilemektedir. Örneğin, patolojik kumarbazların bulunduğu ailelerde, aileler ebeveynlik görevlerini yerine getirememektedir. Bazı ailelerde çocukların, kötü beslenme, tutarsız disiplin ve kötüye kullanmaya maruz kaldıkları görülmüştür (Jacobs, 1992).

Şans oyunları, bahis ve kumar ile erken yaşta tanışmanın, tehlikeli olduğu vurgulanmalıdır. Yasal yaşın altında kumar oynayan gençlerin bu zararlı alışkanlıklarını engellemek amacıyla çeşitli önlemler alınmaktadır. Örneğin çeşitli kumarhanelerde levhalar asılarak yasal kumar oynama yaşı belirtilmekte, kumarhaneye girişlerde kimlik kontrolü yapılmakta ya da kazandıkları miktar gençlere ödenmemektedir. Fakat kumar oynamayı alışkanlık haline getiren gençler bu önlemleri dikkate almayarak ve kimi zaman da sahte kimlik kullanmak suretiyle bu yasakları aşmaktadırlar. Bunun yanında, literatürde kumar problemleri ile karşı karşıya kalan gençlerin çoğunun kumar davranışlarını sonlandırmak için yardım istemedikleri, isteyenlerin ise nereden ve kimden yardım isteyeceklerini bilmedikleri saptanmıştır. Genç kumarbazlar kumar oynamayı istedikleri zaman sonlandırabileceklerini veya yaşadıkları kumar problemlerinin ciddi olmadığını düşünmektedir (Wiebe, 1999). Erken yaşta ortaya çıkan problemlerli kumar davranışlarının anlaşılması, risk faktörlerinin ve gelişiminin anlaşılması, ileri yaşlarda ortaya çıkabilecek problemlerin önlenmesi için büyük önem taşımaktadır. Gençlerin bahis ve kumar deneyimleri hakkında daha çok araştırmaya gereksinim vardır.

KAYNAKLAR

- 1) G. B. Barnes, B. A. Dintcheff, J. H. Hoffman, J. W. Welte, 1999. Gambling and Alcohol Use Among Youth: Influences of Demographic, Socialization, and Individual factors. Addictive behaviors, Vol. 24. No.6, pp. 749-767.
- 2) D. Dood, J. L. Greenberg, S. E. Lewis, 1999. Brief Report: Overlapping Addictions and Self-Esteem Among College Men and women. Addictive behaviors, Vol: 24, pp.565-571.
- 3) D. Giacomassi, G. B. Stit, M. Vandiver, A 2000. Minor Concern? Underage Casino Gambling and the Law. The Social Science Journal, Vol. 37, No:3 pp. 361-373.
- 4) R. A. Stinchfield, 2001 Comparison of Gambling by Minnesota Public School in 1992, 1995, and 1998. Journal of Gambling Studies, Vol 17, No. 4.

Bir araştırmamanın bulguları

Şans oyunlarını oynama davranışını belirleyen bireysel farklılıklar

Kumarın farklı bir türü olarak da görülen şans oyunları hakkında elde yeterli bilgi olmaması, bu konuda yapılabilecek düzenlemeleri sınırlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, ülkemizde son beş yıldır oynanan ve oldukça popülerleşen sayısal loto oynama davranışı ile çeşitli demografik ve psikolojik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemektir.

Metin Özdemir - Sevgi Bayram - Serap Piri

(ODTÜ Psikoloji Bölümü, Uzm. Psk., Araş. Gör. / Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü lisans son sınıf öğrencileri)

Kumar, sonucu büyük oranda şans tarafından belirlenen ve tahmin edilemeyen giderlere sahip oyun ya da bahsin herhangi bir çeşidine para yatırmaktır (Raylu ve Oei, 2002). Bu tanıma göre şans oyunları da kumar kapsamında değerlendiriliyor olsa da bazı araştırmacılar ya da uygulamalar şans oyunlarını kumardan ayrı tutmaktadır. Tanımı ve niteliği tam kesinlik kazanmamış olan şans oyunları, ülkemizde Milli Piyango İdaresi'nin denetiminde oynanılmakta ve sayısal loto, kazı kazan, labirent, şans topu, milli piyango ve on numara şeklinde farklı türleri halka açıkça sunulmaktadır.

Raylu ve Oei'nin (2002) kumar üzerine yapılmış çalışmaları değerlendirdiği tarama makalesinde at yarışları bahisleri

ceğini vurgulamışlardır.

Bazı araştırmacılar ise şans oyunların tam olarak bir kumar türü olmadığını, şans oyunları ile kumar arasında bazı farklar olduğunu belirtmektedirler. Dickerson (1993; aktaran: Raylu ve Oei, 2002) oynanan oyunun başlangıcı ve sonucu arasındaki sürenin kumarda şans oyunlarına göre daha kısa olduğunu vurgulamış ve bu nedenle kumarın şans oyunlarına göre bireylere daha fazla doyum ve heyecan yaşattığını belirtmiştir. Ayrıca kumarda, oynayanın oyun üzerinde olan kontrolü azalmakta ve kazanılan para neredeyse hemen yeniden kumara dönüşebilmektedir (Griffits, 2000).

Kumarın bazı demografik değişkenlerle ilişkisi

Önceki çalışmalar kumar oynama ile bazı demografik değişkenler arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Yapılan araştırmalar kumar oynama davranışının sadece yetişkinlerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda gençlerin, hatta çocukların da bu sorunla yüz yüze olduğunu göstermektedir (Lodouceur, Vitoro ve Cote, 2001). Strinchfield (2000) yaptığı araştırmada yaşça daha büyük olan gençlerin küçük

ve Oei, 2002). Bir araştırmada ise gençlerde görülen kumar problemi oranının yetişkinlerden 3-4 kat daha fazla olduğu belirtilmektedir (Gupta ve Deverensky, 2000).

Kumar oynama davranışı açısından cinsiyetler arası farklılıklar olduğu da edinilen bulgular arasındadır (Raylu ve Oei, 2002). Stinchfield (2000) erkeklerin günlük kumar oynama oranının kızların sekiz katı olduğunu bulmuştur. Erkeklerle göre daha geç yaşta kumara başlayan kadınların erkeklerle göre daha çok loto oynadıkları görülmüştür. Kumar oynama nedenleri de cinsiyete göre değişebilmektedir. Kadınlar kumarı daha çok insanlardan kaçmak, yalnız kalmak gibi nedenlerle oynarken, erkekler ise daha çok heyecan duymak ve para kazanmak için oynamaktadırlar (Raylu ve Oei, 2002). Stinchfield (2002) yaptığı araştırmada erkeklerin kumar oynama davranışı ile antisosyal davranış ve alkol kullanımı arasında ilişki bulmuştur. Kadınlarda ise kumar oynama davranışının, alkol kullanımı ve kumarla ilgili suçluluk duygusu ile ilişkili olduğunu belirtmektedir.

Oceon ve Smith (1993) toplum içinde düşük ekonomik statüde olan küçük gruplarda (fakirler, göçmenler ve azınlıklar gibi) kumarın sağladığı grup arkadaşlığı, duygusal ve manevi destek, sosyal statü sağlama gibi sosyal ödüller nedeniyle yaygın olduğunu ve bu gruplarda daha çok kumar oynandığını belirtmişlerdir (aktaran: Raylu ve Oei, 2002). Benzer bir şekilde Stinchfield (2000) ABD'de yapmış olduğu araştırmasında azınlıkların yerli halka göre daha çok kumar oynadığını bulmuştur. Ancak Griffits (2000) ise İngiltere'de 11-16 yaş grubu ergenlerle yapmış olduğu araştırmada çoğunluğu Müslüman olan Asya ve Afrika kökenli azınlıkların diğer ergen gruplarına göre daha az kumar oy-

de kumarhane ve oyun salonlarında oynanan diğer oyunlar gibi bir kumar türü olarak ele alınmaktadır. Pugh ve Webley (2002) ise yapmış oldukları araştırmada şans oyunlarının kumarın bir başlangıcı olabileceğini belirtmişlerdir. Gençlerin şans oyunlarına yönelik ilgilerinin daha sonra kumara da kayarak bu gençlerin birer problem kumarcı haline gelebile-

olanlara göre daha fazla kumar oynadığı sonucuna ulaşmıştır. Shafeer'e (1990) göre ise kumar probleminin yaygınlığı gençlerde yetişkinlere göre daha yüksektir (aktaran: Lodouceur, Vitoro ve Cote, 2001). Amerikan Psikologlar Birliği (APA) yayınlamış olduğu bir raporda kumara başlama yaşını genç yetişkinlik ve ergenlik olarak belirtmiştir (Raylu

nadıklarını belirtmiştir. Bu bulgu İslamiyet'in kumarı yasaklaması ile açıklanmış ve dinin kumar oynama davranışında etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Raylu ve Oei (2002) de kumar ve patolojik kumar oynama davranışının görülme sıklığının kumarın yaygınlığı ve toplumsal olarak kabul edilebilirliği gibi değişkenlerle ilişkili olduğunu belirtmektedirler.

Bireyin kumar oynama davranışı üzerinde aile ve akran gruplarının etkisi olabilmektedir. Araştırmalar aile ve arkadaş etkisinin kumar oynamada bireysel öğrenmelere neden olduğunu ve bireylerin kumar oynama davranışı üzerinde pekiştirici işlevi gördüğünü belirtmektedirler. Kumar oynama problemi olan kişilerin ailelerinde de kumar oynama davranışının yüksek olduğu edinilen bulgular arasındadır (Gambia, Fitzgedd, Shaffer ve Curinage, 1993). Benzer bulgulara bir çok çalışmada ulaşılmıştır. Bu çalışmalara göre kumar oynayan gençlerin diğerlerine göre bir ya da daha çok kumar oynayan ebeveyn ve yakına sahip olmaları oranı daha yüksektir (Lodouceur, Vitoro ve Cote, 2001; Griffiths, 2000). Pugh ve Webley'e (2000) göre aileler şans oyunları oynayarak çocuklarına hem örnek oluyorlar, hem de çocukları adına bilet/kupon alarak onların bu oyuna ulaşımını kolaylaştırıyorlar. Winters, Stinchfield ve Fulkerson, (1990) gençlerin ailelerine veya diğer yetişkinlere, piyango bileti alma yolu ile bu tür oyunların kabul edilebilirliğini benimsediklerini bildirmektedirler (aktaran: Stinchfield, 2000). Ayrıca Stinchfield, Cassuto, Winters ve Latimer (1997) kumar oynayan bazı ergenlerin antisosyal davranışların ön planda olduğu grupların bir üyesi olma isteği sonucunda kumar oynamaya yönelebildiklerini belirtmiştir (aktaran: Stinchfield, 2000). Sonuç olarak sosyal kabul, değerliliğini kanıtlama, başkalarının onayını alma, üstün olmaya çalışma gibi sosyal nedenlerin kumar oynama davranışı üzerinde etkili olabileceği görülmektedir (Raylu ve Oei, 2002).

Kumar ve ruh sağlığı

Kumar oynama davranışı, istenç dışı hale gelmiş ve kontrol edilemiyorsa patolojik bir durum olarak nitelendirilmektedir. Patolojik kumar oynama davranışı gösterenlerin büyük bir bölümünün düşük sosyo-ekonomik düzeye, eğitim ve gelire sahip oldukları; çoğunun da işsiz olduğu görülmektedir (Raylu ve Oei, 2002). Volberg (1993) ABD'de yaptığı çalışmada haftada elli doların altında gelire sahip olanların, Wallich (1996) de günlük 10 doların civarında geliri olanların daha çok kumar oynama-

dıklarını bulmuşlardır (aktaran: Stinchfield, 2000). Kamerun'da yapılmış olan bir araştırmada da loto oynama ile ekonomik kriz dönemi arasında bir ilişki olduğu bulunmuştur (Raylu ve Oei, 2002). Benzer değişkenlerin ülkemizde de etkili olduğu, özellikle de ekonomik krizden sonra kumar ve şans oyunları oynamanın arttığı düşünülebilir. Ancak bu konuda yapılmış olan kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır.

Kumar oynama patolojik bir durum olabilirken, bu davranışın bireylerin ruh sağlığını, işlerindeki performansını ve sosyal yaşamını olumsuz yönde etkileyebileceği yapılan çalışmalar sonucunda bulunmuştur (Raylu ve Oei, 2002). Genel olarak kumar oynayan bireylerde depresyon ve intihar eğilimi oynayanlara göre daha sık görülmektedir. Patolojik kumar sorunu olan gençlerin özsaygılarının, özdisiplinlerinin ve akademik başarılarının düşük olduğu görülmüştür. Bu kişiler kendilerini toplumdan daha sık soyutlamakta, uyum sorunları yaşamakta ve yüksek kaygı düzeyine sa-

sonuçları ve bulguların tartışılması aşağıda sırasıyla verilmektedir.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE BULGULAR

Katılımcılar

Bu araştırmaya 35'i kadın olmak üzere toplam 90 kişi katılmıştır. Katılımcıların yaş ortalaması 27'dir (SS = 8.5, ranj = 18 - 52). Katılımcıların yüzde 26'sı lise ve altı, geri kalanı ise üniversite ve üstü eğitime sahiptirler. Katılımcıların bir bölümü Ankara'da iki farklı üniversitenin öğrencilerinden oluşmaktadır. Öğrenci olmayanlar da genellikle orta-düşük ekonomik düzeye ve orta-yüksek ekonomik düzeye sahip kişilerin yaşadığı iki farklı semtte yaşamaktadırlar.

Veri toplama araçları

Araştırma verilerinin toplanmasında katılımcılarla ilgili demografik bilgileri ve sayısal loto oynama davranışlarını (sıklık, miktar, sonuç vb.) öğrenmek için

Tablo 1: Sayısal loto oynayıp oynamamanın temel değişkenler üzerindeki etkisi.

Değişkenler	Oynayanlar (N=74)	Oynamayanlar (N=15)	F(1, 87)	²
Paranın önemi	3.65	3.64	.01	.00
Mutluluk	3.53	3.63	.23	.00
Yaşam doyumu	2.96	3.19	.97	.00
Şanslı olduğuna inanma	3.01	3.14	.41	.00
Şansın varlığına inanma	3.37	2.74	8.27*	.09
Gelir düzeyi	3.89	4.19	1.06	.01
İstenen gelir artışı (%)	111	105	.04	.00
Hak ettiğine inanma	5.61	4.32	13.62**	.15
Başkalarının hak ettiğine inanma	5.07	3.62	11.38	.12

* p < .05, * p < .01.

hip olmaktadır. Ayrıca bu gençlerin kişilik kopukluğu şeklinde sorunlar yaşadıkları ve günlük sorunlarını kumar oynayarak ketledikleri belirtilmektedir. Gençlerin kumarı günlük stres kaynaklarından (kişisel, ailevi ve akademik sorunlar gibi) kaçış amacıyla da kullanabildikleri vurgulanmaktadır (Gupta ve Deverensky, 2000).

Şans oyunları, ülkemizde yaygın olarak oynanmasına karşılık üzerinde pek fazla araştırma yapılmayan konulardandır. Kumarın farklı bir türü olarak da görülen şans oyunları hakkında elde yeterli bilgi olmaması, bu konuda yapılabilecek düzenlemeler konusunda sınırlılıklar getirmektedir. Bu çalışmanın amacı ülkemizde son beş yıldır oynanmakta olan ve oldukça popülerleşen sayısal loto oynama davranışı ile çeşitli demografik ve psikolojik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırma yöntemi,

oluşturulan bilgi formu kullanılmıştır. Bunlara ek olarak şansa inanma (Darke ve Freedman, 1997), yaşam doyumu (Diener, Emmons, Larson ve Griffin, 1985) ve mutluluk ölçekleri (Lyubomirsky ve Lepper, 1999) gibi standart psikolojik ölçüm araçları kullanılmıştır. Bu araçların tamamında 5 aralıklı Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Araştırmacılar katılımcılarla yüz yüze görüşmeler yapmışlardır.

Bulgular

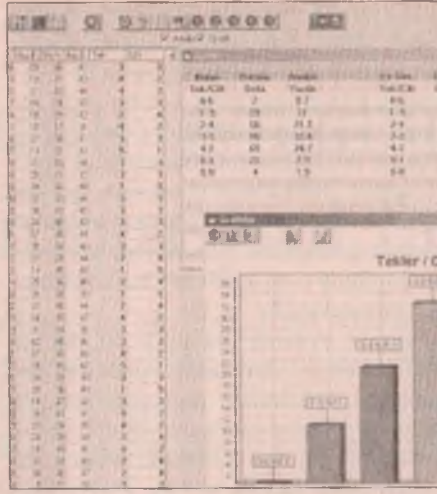
Veri analizinde ANOVA, lojistik regresyon ve çoklu regresyon analizi yöntemleri kullanılmıştır. Sayısal loto oynayan ve oynamayanların temel değişkenlerden almış oldukları puanları karşılaştırmak için ANOVA sonuçlarına göre sayısal loto oynayanların (M=3.37) oynamayanlara (M=2.74) göre şansın varlığına daha çok inandıkları bulunmuştur (F(1, 87)=13.62, p< .001) (bakınız Tab-

lo 1). Ayrıca sayısal loto oynayanlar ($M=5.61$) oynayanlara ($M=4.32$) göre ikramiye kazanmaları durumunda bu parayı daha çok hak edeceklerine inanmaktadırlar ($F(1, 87)=11.38, p<.001$). Aradaki fark oldukça manidardır ($_2=.15$). Aynı şekilde sayısal loto oynayanlar ($M=5.07$) oynamayanlara ($M=3.62$) göre ikramiye kazanan kişilerin bu parayı daha çok hak ettiklerini belirtmişlerdir ($F(1, 87)=862, p<.001$). Sayısal loto oynama davranışının başkalarının parayı ne derecede hak ettiği düşüncesi üzerindeki etki büyüklüğü yüksektir ($_2=.12$). Son olarak sayısal loto oynayanlar oynamayanlara göre daha düşük mutluluk, yaşam doyumu, gelir düzeyi ve daha yüksek arzu edilen gelir artışı düzeyine sahipse de aradaki farklar istatistiki olarak anlamlı değildir.

Bazı değişkenlerin sayısal loto oynama ve oynamayı yordama gücünü sınamak için lojistik regresyon analizi kullanılmıştır. Gelir düzeyi, istenen gelir artışı, eğitim, yaşam doyumu, şansa inanma ve kendini şanslı görme bağımsız değişken, oynama davranışı ($0=\text{oynamayanlar}$, $1=\text{oynayanlar}$) ise bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Belirtilen değişkenler sayısal loto oynayanlarla oynamayanları anlamlı şekilde ayırtmıştır ($_2(6)=23.56, p<.001$). Genel olarak sayısal loto oynayan ve oynamayanların yüzde 85.6'sı doğru olarak gruplandırılmıştır. Sayısal loto oynayanların yüzde 96'sı doğru gruplandırılırken, oynamayanların ise yüzde 33'ü doğru sınıflandırılmıştır. Yordayıcı değişkenlerden sadece şansın varlığına inanma ($\text{Wald}=4.26$) ve eğitim düzeyi ($\text{Wald}=7.37$) gruplandırmaya anlamlı katkıda bulunmuştur. Şansa inanma arttıkça sayısal loto oynama ihtimali yüzde 67, eğitim düzeyi ise düştükçe sayısal loto oynama ihtimali yüzde 15 artmaktadır.

Sayısal loto oynama sıklığını yordayan değişkenleri bulmak için çoklu regresyon yöntemi kullanılmıştır. Yapılan çoklu regresyon analizine göre gelir düzeyi ($_2=.25$), eğitim düzeyi ($_2=-.49$) ve son bir ayda kazanılan en düşük ikramiye sayısı ($_2=.33$) sayısal loto oynama sıklığını anlamlı şekilde yordamaktadır ($F(6, 61)=6.30, p<.001$). Gelir düzeyi ve son bir ayda kazanılan en düşük ikramiye sayısı arttıkça sayısal loto oynama sıklığı da artmaktadır. Eğitim düzeyi düştükçe de sayısal loto oynama sıklığının arttığı görülmüştür.

Her defasında oynanan kolon miktarını yordamak için kullanılan çoklu regresyon analizine göre bağımsız değişkenler oynanan kolon miktarının yordanmasına anlamlı şekilde katkıda bulunmuştur ($F(6, 59)=2.28, p<.05$). Sonuçlara göre sadece son bir ay içerisinde

Çeşitli internet sitelerindeki sayısal loto tahminleri oldukça ilgi görüyor.

kazanılan en küçük ikramiye sayısı ($_2=.37$) oynanan kolon sayısının yordanmasına anlamlı katkıda bulunmuştur.

Tartışma

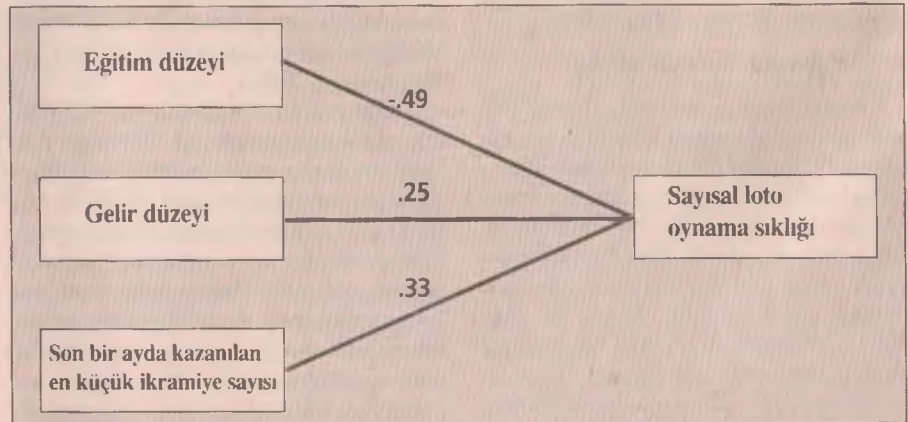
Genel olarak elde edilen bulgular Batılı ülkelerde yapılmış olan çalışmalarla benzerlikler göstermektedir. Yapılan lojistik regresyon analizine göre eğitim düzeyi düşük olanlar ve şansın varlığına inananların sayısal loto oynama ihtimali daha yüksek olmaktadır. Buna karşılık kişinin kendini ne derecede şanslı gördüğü, yaşam doyumu, mutluluk düzeyi, iyi bir yaşam için istediği gelir artışı miktarı, paraya verdiği önem gibi değişkenler oynama davranışını yordamamaktadır.

Temel değişkenler üzerinde yapılan varyans analizine göre sayısal loto oynayanlar ve oynamayanlar arasında bazı temel farklılıklar bulunmaktadır. İlk olarak sayısal loto oynayanlar şansın varlığına daha çok inanmaktadırlar. Ayrıca sayısal loto oynayanlar oynamayanlara göre kazanmaları durumunda ikramiye hak edeceklerini daha çok düşünmektedirler. Benzer şekilde sayısal loto oynayanlar başkaları kazanırsa da ikramiye hak edeceklerine inanmaktadırlar.

Görüldüğü gibi şans oyununda kazanılan paranın hak edildiği düşüncesi bu davranışı gösterenlerde daha yüksektir. Kazanılan paranın hak edilip edilmemesi düşüncesinin şans oyunu oynama davranışını etkilemesi mümkündür. Ancak elde edilen bulgu, şans oyunları oynayanların davranışlarını haklı gösterme çabasından da kaynaklanabilir. Her iki durumda da şans oyunu ya da kumar sonucu kazanılan para hakkındaki düşüncelerin oynama davranışı ile ilgili olduğu söylenebilir.

Önceki araştırmalardan farklı olarak gelir düzeyi yüksek olanların daha sıklıkla sayısal loto oynadıkları bulunmuştur (Raylu ve Oei, 2002). Her ne kadar bu durum önceki araştırmaların bulgularıyla çatışıyor gibi görünse de açıklanabilir bir bulgudur. Şans oyunları oynama, kişinin sahip olduğu parayı bu oyuna yatırabilme imkânı ile ilişkilidir. Zorunlu masraflarını karşılayamayan bir kişinin elindeki parayı şans oyununa yatırmaya olana göre çok daha zordur. Kendisine yetecek düzeyde parası olanların daha çok para kazanma arzusu ile daha çok şans oyunu oynaması mümkündür. Ancak refah içerisinde yaşayanların da ihtiyacı olmadığı için şans oyunu oynama ihtimali düşük olabilir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi elde edebilmek için katılımcıların gelir düzeylerinin çok çeşitlilik göstermesi gerekmektedir.

Ayrıca eğitim düzeyi de düştükçe oynama davranışı artmaktadır. Raylu ve Oei de (2002) kapsamlı tarama makalelerinde inceledikleri araştırmaların benzer bulgular sunduklarını belirtmektedirler. Ancak eğitim düzeyi ile şans oyunları oynama arasında ilişki olmadığını belirten araştırmalar da bulunmaktadır (Cook, McHendry ve Leigh, 1998). Düşük eğitim düzeyi çoğu durumda düşük gelirle eşleşebilmektedir. Ayrıca eğitim seviyesi düşük kişilerin elde edebilecekleri yeni, geliri yüksek iş olanakları da daha az olabilmektedir. Bu nedenle

Şekil 1: Çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre sayısal loto oynama sıklığını yordayan değişkenler.

eğitim, yaşam alternatiflerinin sayısı ile de ilgilidir ve alternatifleri az olan, düşük eğitim seviyesine sahip insanların daha sıklıkla kumar ve şans oyunları oynamaya davranışı göstermesi mümkündür (Cook, McHenry ve Leigh, 1998).

Araştırmada elde edilen bir başka önemli bulgu da oynama sıklığının son bir ayda kazanılan en küçük ikramiye sayısı tarafından yordanmasıdır. Son bir ayda kazanılan en küçük ikramiye sayısı pekiştirici işlev görmek ve bu kişiler daha sık sayısal loto oynamaktadırlar. Şans oyunlarında küçük ikramiyeler verilmesi, bu ikramiyeleri kazanma ihtimalinin yüksek olması, oynama davranışını pekiştiren önemli bir etken olabilir. Bu varsayımı destekler şekilde kumar oynayanlarda kısmen veya az miktarda kazanmanın oynama davranışını pekiştirdiği bulunmuştur (Raylu ve Oei, 2002; Griffiths, 2000).

Sayısal lotoda genellikle diğer şans oyunlarında da olduğu gibi kazanma ihtimalini artırmak için birden fazla kolon oynanabilmektedir. Yapılan analizler oynanan kolon sayısının son bir ayda kazanılan en küçük ikramiye miktarı ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Diğer bir deyişle son bir ayda daha çok sıklıkla en küçük ikramiye kazanan kişiler her oynayıta daha çok sayısal loto kolonu oynamaktadırlar. Bu sonuç, şans oyunu ve kumar oynama davranışının önceki tecrübelerle pekiştiği bulgusunu destekler niteliktedir. Genel olarak önceki çalışmalar kazanılan miktar küçük de olsa kazananın oynamaya devam ettiğini, kazanma şansını arttırmak için daha sık ve büyük miktarlarda oynadıklarını göstermektedir (Griffiths, 2000). Eldeki bulgulardan yola çıkılarak şans oyunlarının yaygınlaşmasında ve oynama davranışının pekişmesinde kazanma

şansı görece yüksek olan küçük ikramiyelerin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ülkemizde şans oyunlarının oynanması Milli Piyango İdaresi gibi resmi bir kurum tarafından yürütülmektedir. Ancak resmi bir kurum tarafından yasal bir zemine oturtularak yürütülen bu etkinlik doğrudan veya dolaylı olarak toplumsal sorunlara neden olabilir. Yurtdışında yapılan çalışmalar şans oyunları oynamanın kumar oynama yo-

lunda önemli bir basamak olduğunu göstermektedir. Şans oyunları oynayanların kazanılan parayı hak olarak görmeleri, kumara yatırım yapılarak para kazanma yolunun da toplumsal açıdan kabul edilebilir olduğunu düşünmelerine neden olabilir. Toplumsal kabul edilebilirlik, çeşitlilik ve kolay ulaşılabilirlik ise daha çok insanın daha çok miktarlarda paraları şans oyunlarına yatırmalarına neden olabilir. Bu durum kumar ya da patolojik kumar oynama davranışını arttırabileceği gibi, ekonomik zorluklar yaşayan insanların zorunlu ihtiyaçların harcayabilecekleri parayı kumar ya da şans oyunlarına harcamaları sonucunu doğurabilir. Böylece bazı toplumsal sorunların oluşması ve büyümesine zemin oluşturulabilir.

Eğitim düzeyi düşük olanların daha sık şans oyunları oynaması ve oynama sıklığını kazanılan en düşük ikramiye sayısının artırması bu konuda bazı düzenlemelerin yapılabileceği şeklinde yorumlanmalıdır. Toplumsal olarak eğitim seviyesinin yükselmesi, insanların eğitim vasıtası ile yaşamlarını iyileştirebilmeleri için sahip oldukları seçenekleri arttırabilmeleri oldukça önemlidir. Ayrıca kurumsal bazı düzenlemelerle şans oyunları oynama davranışını pekiştiren, yaygınlaştıran unsurların önüne geçilebilir. Örneğin en küçük ikramiye miktarını kazanma koşullarının zorlaştırılması ile oynama davranışını pekiştiren bir etken ortadan kaldırılabilir.

Şans oyunlarının sembolik bir uygulama olarak kalması (yılbaşında, hiç almayan kişilerin bile Milli Piyango Bileti alması gibi) ve kumara kadar gidebilecek toplumsal sorunlara neden olmaması için şans oyunlarının çeşitliliğinin ve yaygınlığının azaltılması, ulaşılabilirliğinin zorlaştırılması ve ikramiye verme

sisteminde değişiklikler yapılması önemlidir. Özellikle de büyük miktarlarda ikramiye sunan şans oyunları önemli bir sorundur. Çıkma ihtimali çok düşük olmasına rağmen kişiler ikramiyenin büyüklüğüne bakarak kolaylıkla şans oyunlarına yönelebilmektedirler. Böylece büyük miktarlarda paranın bir anda kazanılması ise kişilerin hayatında ciddi refah getirirken pek çok olumsuzluğu da beraberinde getirebilir. Bu nedenle şans oyunlarında verilen ikramiye miktarının en azından mevcut ekonomik şartlarda ortalama gelire sahip kişilerin hayatında köklü değişiklik yapmayacak düzeylere indirilmesi faydalı olabilir.

Kullanılan örneklemin dar olması ve oynayan-oynamayan dağılımının eşit olmaması bu araştırmanın önemli sınırlılıklarındandır. Bu nedenle araştırmanın bulgularına dayanılarak yapılan değerlendirme ve genellemelerde dikkatli olunmalıdır. Ancak elde edilen bulguların önceki çalışmaların bulguları ile tutarlı olduğunun da unutulmaması gerekir. İleriki araştırmalarda mevcut sınırlılıkların giderilmesi, farklı türden şans oyunları oynayanlara da ulaşılması ve çevresel etkenlerin incelenmesi bu konudaki bilgilerimizin artmasına önemli katkıda bulunacaktır.

KAYNAKLAR

- 1) M Cook, R. McHenry ve V. Leigh (1998); "Personality and the national lottery", *Personality and Individual Differences*, 25, 49-55.
- 2) P. R. Darke ve J. L. Freedman (1997); "The belief in luck scale", *Journal of Research in Personality*, 31, 486-511.
- 3) E. Diener, R. A. Emmons, R. J. Larson ve S. Griffin (1985); "The satisfaction with life scale", *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
- 4) M. Griffiths (2000); "Brief communications scratch cards gambling among adolescents males", *Journal of Gambling Studies*, 16, 79-91.
- 5) R. Gupta ve J. L. Derevensky (2000); "Adolescent with gambling problems: From research to treatment", *Journal of Gambling Studies*, 16, 315-340.
- 6) R. Ladouceur, F. Vitaro ve M. A. Cote (2001); "Parents attitudes, knowledge, and behavior toward youth gambling: A five-year follow up", *Journal of Gambling Studies*, 17, 101-116.
- 7) S. Lyubomirsky ve H. S. Lepper (1999); "A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation", *Social Indicators Research*, 46, 137-155.
- 8) P. Pugh ve P. Webley (2002); "Adolescent participation in the U.K. National Lottery Games", *Journal of Adolescence*, 23, 1-11.
- 9) N. Raylu, T. R. S. Oei (2002); "Pathological gambling: A comprehensive review", *Clinical Psychology Review*, 22, 1-53.
- 10) R. Stinchfield (2000); "Gambling and correlates of gambling among Minnesota Public School students", *Journal of Gambling Studies*, 16, 153-173.

Bahisten kumara

Çoğu işsizdi. Gördükleri zengin insanlara özeniyorlardı. Özlem duydukları şeylere kavuşmak için çalışmayı düşünmüyorlardı, çünkü zaten iş bulmak da kolay değildi. Bir işleri olsaydı, belki de oyun onlara bu kadar çekici görünmeyecekti. Çoğu, kumarla, bir ebeveyni ya da başka bir yetişkin yakını tarafından tanıştırılmıştı.

Serhat Damar

(ODTÜ Psikoloji Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi)

Toplumdaki her bireyin bahse girmeye ve kumar oynamaya eğilimi vardır. Belirli bazı kişiliklerde, uyumakta olan bu eğilim uyanmış ve böylece gizli kumarbaz gerçek kumarbaza dönüşmüştür. Bu, bazı araştırmacıların desteklediği, bazılarının da karşı çıktığı bir görüştür (Bergler, 1970).

Bahis ve kumar, birbirine çok yakın algılanan iki kavramdır. Bahis ve kumarın başlıca farkı, bahsin kumarın bir evresi olmasıdır. Bahis, temelde, kesin olmayan olayların sonuçlarıyla ilgili dogmatik çıkarım ve ifadelerde bulunup, bu yönde para verme eğilimidir. Bu bağlamda, çeşitli araştırmacılar, partizanlık, dogmatizm ve fanatizm gibi eğilimleri bahisle ilişkilendirmiş ve bahsin bunlarla farklılığını ortaya konan paranın oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir. Kumar ise, bahse girerek önemli miktarlarda para ve zaman yitirmeye yol açan güdüsel bir zincirin son halkası olarak görülmektedir (Halliday ve Fuller, 1974).

Kumarbaz kimdir?

Kumar oynama davranışının patolojye dönüştüğü kişileri tanımamıza yardımcı özelliklerin bazıları şunlardır:

- Kumarbaz, risk almayı alışkanlık haline getirmiştir. Bir maçın sonucuna dair 5 milyon TL'ye bahse girmek veya bir sinema seyircisinin izlenilmeye değer olup olmadığını bilmeksizin rastgele bir filme girmesi bir kumar mıdır? Bu iki durumda da doğru cevap "hayır"dır. İskambil kartlarını eline alan birinin rast-

gele bir kart çekip "Bu kart kupa as" gibi bir tahminde bulunması da kumar değildir. Sinemaya giden kişinin öncelikli amacı tahminde bulunmak değil, film izlemektir. Sinemaya film izlemeye gitmiştir ve tahminde bulunmaktan zevk alsa bile, "klinik anlamda kumarbaz" değildir. Maç seyircisi de, belki de esprili bir yaklaşımla, tuttuğu takımın oynayacağı oyunla ilgili bir tahminde bulunabilir, hatta ortaya para koyup bahse girebilir. Bu kişi tahminde bulunmayı, ya da bahse girme davranışını sürekli, her gün veya takımının oynadığı her maçta tekrarlamadıkça klinik anlamda kumarbaz olduğundan söz edilemez. Uyanmış kumar eğilimi ile etkin olmayan kumar eğiliminin ayırt edilebilmesinde, davranıştaki ölçü faktörünün gözetilmesi oldukça önemlidir.

- Kumar oyunu, diğer bütün ilgileri ortadan kaldırır. Klinik kumarbazların zihinleri neredeyse hiç durmaksızın kumara odaklıdır, ihtimalleri hesaplama ve ileride olacakları tahmin etmeye yoğunlaşmıştır. Hayallerinin ve fantezilerinin merkezinde hep bu düşünce vardır. Kumar oyunundaki bu patolojik odaklanma, diğer tüm şeyleri kendi ezici üstünlüğüyle gölgeler; iş, aşk, mutluluk ve yaşama dair tüm uğraşları geri plana iter.

- Kumarbaz bütünüyle iyimserdir ve hiçbir zaman yenilgiden ders almaz. İçinde bulunduğu duruma uygun olmayan bu iyimserlik, deneyimlerinin ve kaybettiklerinin onu rahatsız etmesine engeldir. En sonunda elde edebileceği kazanca olan inancı, kaybedilen para çok bile olsa, kaybetmekle asla azalmaz. Bugün kazanamamışsa, bu onun için sorun değildir çünkü yarın şansı kesinlikle dönecektir. Tekrar mı kaybetti? Bu hiçbir şeyi ispatlamaz çünkü o her zaman kazanmanın sınırındadır.

- Patolojik iyimserliğin sonucu olarak, gerçek kumarbaz kazanınca kesinlikle oyunu bırakmaz çünkü daha fazla kazanması gerektiğine inanmıştır. Oynadığı sürece yenilmesi kaçınılmazdır. Kazancının tesadüfen, ya da şans eseri ortaya çıktığını kesinlikle düşünmez, ona göre şimdiki kazanç daha sonraki "bü-

yük galibiyet" öncesi kendisine yapılmış bir ön ödemedir. Kumarda küçük kazançlar yakaladığı anlarda kesinlikle "galip" değildir. Şans yüzüne gülmüşken oyunu bırakamamaları konusu, kumarbazların "bir kişi kumar oynayarak zengin olabilir" iddiasına yönelik en güçlü eleştirilerden biridir.

- Başlangıçta tedbirli olmasına karşın kumarbaz sonda çok fazla para kaybetmeyi göze alır. Kumarbaz bazen bilinçli bazen de bilinçsiz biçimde suçluluk duygularıyla güdülenir. Bilincini bastırmak için bazı yöntemleri vardır. En tipik yöntem, ortaya koyduğu paranın azlığına dair söylenen sözdür: "Bu kadarcık parayı kaybetmem hiç önemli değil, benim buna gücüm yeter". Ne var ki, bu durum kumarbazı kaygılandırırsa da kaygılandırmasa da ortaya konan para zaman ilerledikçe artar. Çocuklarının karnının doyması için gerekli parayı kumar masasında ortaya koyan bir kumarbaz aslında o kumar masasında tüm iyi amaçlarını, yaşamını ve mutluluğunu kaybetmek üzere ortaya koymuştur (Bergler, 1970).

Genç kumarı

Amerikan Ulusal Araştırma Konseyi (National Research Council) ve Ulusal Kumar Çalışması Komisyonu (National Gambling Study Commission) yetişkinlerle kıyaslandığında, gençlerin kumara bağlantılı sorunlarla daha fazla karşılaşmalarını bildirmiştir (Shaffer, 2000). Gençlerin ve çocukların kumar oynaması kanunen yasak olduğu için, kumarın yasal boyutu yetişkinleri daha fazla etkilemekte, bunun yanında çoğu yetişkin patolojik kumarbaz, kumara çok genç yaşlarda başladıklarını bildirmektedir (Shaffer ve Hall, 1996).

Genç kumarı üzerine yapılmış bir araştırmada, gençlerdeki patolojik kumarın görülme sıklığının yaşa bağlı olmadığı bulunmuştur. Sahte kimlik kullanma ya da yalan söyleyerek yaşını gizleme davranışlarının ise patolojik kumar için bağımsız risk faktörü olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, yaşla ilgili yalan söyleme davranışının, ergenlerin sorunlarla karşı karşıya kalmalarını kolaylaştırıcı

bir faktör olduğu da bildirilmiştir (Poulin, 2000).

Kumar problemi bulunan ailelerin çocuklarının gözlem ve yaklaşımlarının incelendiği bir başka araştırmada, bu çocuk ve gençlerin ebeveynleri, ilişkileri, güven, emniyet ve yuva hisleri ile maddi varlık gibi fiziksel ve varoluşsal konularda kayıp hissine sahip oldukları bulunmuştur (Darbyshire ve ark., 2001). Elde edilen sonuçlara bakıldığında, kumar konusunun yalnızca sosyal bir sorun olmayıp, aynı zamanda psikolojik ve fiziksel boyutları bulunan bir çocuk sağlığı sorunu olduğu açıkça görülmektedir.

Kumar, farklı sosyo-ekonomik ve etnik yapıdaki ailelerden çocuk ve gençlerimize kendine çekmektedir. Çocuk ve genç kumarı üzerine Doç. Dr. Serdar Değirmencioğlu Hocamız'ın oluşturduğu araştırma grubu bünyesinde görüştüğüm genç kumarbazlar da yaşamı dev bir kumar masası gibi gören kumar odaklı düşünce şekillerine sahiplerdi. Bu gençlerimiz için çalışıp emek vererek kazanmak yoktu, oynamak ve şanslı olduğuna inandığı anda riske girip kazanmakla kaybetmek arasındaki ince çizgide olmanın heyecanı ve kolay yoldan kazanmak vardı. Çoğu işsizdi ve neredeyse tüm zamanları sigara dumanı altındaki masalarında oyunlar oynadıkları kahvehanelerde geçiyordu. Bazıları,

çevrelerinde gördükleri zengin insanlara özeniyor, onlar gibi lüks arabalara binmek, pahalı giysiler giymek, lüks restoranlarda yemek yemek istiyorlardı. Özlem duydukları şeylere kavuşmak için çalışmayı düşünmüyorlardı, çünkü zaten iş bulmak da pek kolay değildi. Çalışabilecekleri, çalıştıkça para kazanabilecekleri bir işleri olsaydı belki de oyun onlara bu kadar çekici görünmeyecekti. Çoğu, kumarla bir ebeveyni ya da başka bir yetişkin yakını tarafından tanıştırmıştı. Bu noktada, anne-babaların ve hatta ailelerin kumar konusunda bilinçlendirilmesi konusunun önemi ortaya çıkmaktadır.

Ülkemizde, özellikle yaşanan son ekonomik gelişmeler, çocukların ve gençlerin ilgi ve eğilimlerinin bilimsel olarak ele alınıp incelenmesini gerekli kılmıştır. Çocuklar ve gençler arasında kumarın oynanma şekilleri ve görülme sıklığı, anne-babaların ve eğitimcilerin genç insanların kumar oynama davranışına yaklaşımı gibi konularda araştırmalar yapılması gerekmektedir. Okullarımızın, eğitimcilerimizin ve anne-babaların kumar problemi olan öğrencilere yardım konusunda yeterli bilgi ve maddi desteğe sahip olduklarını söyleyemeyiz. Toplumumuzun bireylerine kumar sorunuyla ilgili bilgi ve maddi destek sağlanması ve bilinç düzeylerinin yükseltilme-

si, genç insanlarımızın zararlı alışkanlıklara itilmesine engel olacak ve onların daha sağlıklı bir çevrede yaşamalarına olumlu katkıda bulunacaktır.

Genç insanlar, bir ülkenin en değerli kaynaklarıdır. Hızla değişen ve dönüşen bir çevrede yaşıyoruz ve genç insanlarımızı daha iyi anlamak zorundayız. Bunun için toplumun farklı birimlerinin, aynı amaç uğrunda uyumlu biçimde çalışmasının gerekliliği şimdi her zamankinden daha fazla önem taşıyor...

KAYNAKLAR

- 1) E. Bergler (1970), The Psychology of Gambling, London: I.U.P.
- 2) P. Darbyshire, C. Oster, H. Carrig (2001), The experience of pervasive loss: Children and young people living in a family where parental gambling is a problem, Journal of Gambling Studies, 17, 23-45.
- 3) J. Halliday, P. Fuller (1974), The Psychology of Gambling, Plymouth: Allen Lane.
- 4) C. Poulin (2000), Problem Gambling among adolescent students in the Atlantic provinces of Canada, Journal of Gambling Studies, 16, 53-78.
- 5) H. J. Shaffer (2000), Introduction: Youth gambling, Journal of Gambling Studies, 16, 113-114.
- 6) H. J. Shaffer, M. N. Hall (1996), Estimating the prevalence of adolescent gambling nomenclature, Journal of Gambling Studies, 12, 193-214.

Hayal avcıları

Prof. Dr. Ahmet İnam

Yaşamayı kumar sananlar yanılıyorlar. Yaşamak, göze almaktır. Tehlikeyi üstlenmektir. Kumar ise belli bir bilinç yoksunluğu ile oynanıyor. Kumar, yaşama sorunlarıyla başetme yollarından biri değildir. Sorun çözümü için gerekli bilgilerle donanma, bu bilgileri sınavıp düzeltme, yeniden düzenleme yerine, "ya tutarsa" beklentisiyle yola çıkılıyor kumarda. Şansınızı deneme atılımı, kumar. Oyun olarak oynanabiliyor, iki kişilik, çok kişilik. Piyango olarak da şansını zorluyor, şansına abanıyor insan. Şansından başka deneyecek, sınavacak şans kalmamış insandır kumarbaz. Şans oyunlarının, lotonun, totonun, at yarışlarının, piyango biletlerinin iflah olmaz aboneleri, düşlerinde yaşattıkları dünyaya erişmek için tutkuyla sarılırlar kumara. Yazgılarını sınırlar, bir etkinliktir kumar onlar için: Yitiren arkadaşlarının yitirdiklerini kazanırlar. Kazançlarının çokluğu yitirdiklerinin çokluğudur bir anlamda.

Yaşamın kumar olduğunu, doğanın işleyişinin bile şansa bağlı olduğunu savunanlar vardır. Kuantum mekaniğinin temellerinde yatan olasılık hesabı, Einstein gibi bir düşünürün itirazıyla karşılaşmıştır: "Tanrı zar atmaz!" "Herşey tesadüflerle doludur" diye düşünülür; "giderek bu dünyada yaşamamız da tesadüflerle olanaklıdır, insanın ölmesi için bunca etken varken, hayatta kalmamız, yaşama denilen kumarı kazanıyor olduğumuzu göstermez mi?" Böylesi bir bakışta, akıp giden bir nehirde sürükleniyor yörüntüsü var. Bu sürüklenişte hayatta kalışımız, tümüyle bir şanstır ve biz şansın elinde bir oyuncuğuz! Kumarbaz, elbette "aklını kullanmaya" çalışır, şansını zorlar! Ama, şans aklının önündedir hep. Şansının bağımlısıdır. Sürekli denemek ister. Yitirmeyi denemek ister. Kazanmak değildir amacı; yitirme karşısında sürekli olarak kendini denemektir.

Yine de kumarbaza "cesur" diyemiyorum; yazgısına meydan okuyuşu, trajik gelmiyor bana; tehlikeye karşı yürümeyi göze almayı, insanın kendini varetme cesareti olarak göremiyorum.

Yazgısını zorlayışının ardında, insana, hayata dair bir görüş, bir ilke bulmak zor. Kumarbaz iradesine egemen olamayan bir bağımlı. Çağımızın şans oyunlarına bağımlı insanı, kolaycı bir fırsatçılığın ardında. Neyi, neleri göze aldığı ayırdında değil.

Garip bir biçimde, bilimde, sanatta, düşünme etkinliğinde yaratıcı atılımlar göze almalara gerçekleşiyor. Cesur hipotezler öne sürüyorsunuz. Olgularla uyum göstermediğinde yılmıyor yenilerini deniyorsunuz. Orada da bilim insanı, sanatçı, düşünür yeni olanla, henüz yerleşmemiş, sınanmamış olanla ilgili ürünler ortaya koyarak, kendini tehlikeye atıyor. Bu tehlikeye atılma "kumar" değildir. Bilinçli, ne yaptığını bilen, yeninin, doğrunun, hakikatin, güzelin izleyicisidir. Kumarbazın cesareti, bilinçsiz, ilkesiz bir "cesarettir": O, düşlerindeki avı yakalamaya çabalayan avcıdır. Hayal avcısıdır. Kendini tehlike önünde, yitirme önünde sınavarak hayalini avlamaya çalışır. O avladığını, avını elde etmeye çalışan bir avcı değildir. Avlanmayı sevmektedir yalnızca. Hayalinin canlı kalması için, sürekli tehlikeye girmek zorundadır. Tehlikeden hayatta kalabilecek biçimde kurtulsa da yeniden tehlikeleri göze alarak hayalini beslemek zorundadır. Hayali, bir yaşam amacını taşıyıcı gibi görünse de, içinde boşluklar olan bir hayaldir. "Şu kadar parayı kazanayım, kumarı bırakacağım" der. O kadar parayı kazanmak değildir hayali; hayali, tehlike karşısında kendisini deneyip, bundan ağır yaralar almadan kurtulmaktır.

Oysa bilimin, sanatın, düşüncenin yolcusunun "hayal avcılığı" gibi bir amacı yoktur; nedenselliğe dayanan bir yazgıyı kabul etse bile, düşlere yaslanan, düş gücüne uçsuz bucaksız olanaklar tanıyan bir görüşle, gerçeklerin önümüze açtığı yolda cesaretle yürür: Hayalleri avlamak yerine; onlardan iyiyi, doğruyu, güzeli araştırırken yararlanır.

Patolojik kumar oynama

Patolojik kumar oynama, ciddi ve yıkıcı sonuçlarına rağmen kişinin kumar oynama dürtüsüne karşı koyamamasıdır. Kötü madde kullanımını da birlikte getiren bu bozukluk, giderek aile ve iş çevresinde yaşanan kayıplarla ve yarattığı çaresizlik duygusuyla intiharla sonuçlanabiliyor.

Doç. Dr. Aytül Çorapçioğlu

(Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Bölümü)

Patolojik kumar oynama ciddi ve yıkıcı kişisel, ailesel ya da mesleki sonuçlara rağmen kişinin kumar oynama dürtüsüne karşı koyamaması olarak tanımlanır. Patolojik kumar oynama, bu hastalık için belirlenmiş tanı ölçütlerine tam karşılık gelmeyen ağır sosyal kumarbazlık, profesyonel kumarbazlık ya da kumarla ilgili diğer sorunlardan ayırt edilmelidir. Kumar ile ilgili takıntı, arzu edilen heyecanı yakalamak için gittikçe daha çok artan miktarlarda para ile oynamak, tekrarlayan başarısız kontrol çabaları, sorunlardan kaçış yolu olarak ya da kayıpları karşılamak için kumar oynama, kumar ile ilgisinin boyutlarını gizlemek için yalan söyleme, kumar parasını sağlamak için kanundışı yollara başvurma, kumar oynamaktan ötürü kişisel ya da mesleki ilişkilerde bozulma, kumar borcunu ödemek için risk alma ya da borçlarını ödemek için başkalarına güvenme patolojik kumar oynama sonucu gelişen uygunsuz davranış özellikleridir. Bu tanının ölçütleri Tablo-1'de gösterilmiştir.

Patolojik kumar oynamanın tarihçesi

Patolojik kumar oynama, resmi olarak ilk kez DSM-III'de (1) tanımlanmış, DSM-III-R'de ölçütler, patolojik kumar oynama ile psikoaktif madde kullanımı ve bağımlılık arasındaki benzerlikleri yansıtabilecek şekilde düzeltilmiştir. DSM-III-R yoksunluk ve tolerans gibi psikolojik bulguları vurgulayan maddeler içermekteydi, ancak buna karşın bazı maddelerin çok belirsiz olması ve bazılarının birbiri ile örtüşmesi nedeniyle sık sık eleştiriliyordu. DSM-III-R ölçütlerinin yetersiz olduğunun ortaya çıkması ile bazı araştırmacılar, patolojik kumar oynayanların yaşamındaki kişiler arası ilişkiler ile mesleki, kanuni ve sosyal sorunların belirlenmesi için DSM-III ölçütlerini kullandılar. Sonunda DSM-III ve DSM-III-R tanı ölçütlerinin karışımından oluşan bir soru anketi patolojik kumar oynama ve madde kötüye kullanımı tanısı alan 700 adet deneğe dağıtıldı. Sonuç olarak DSM-III ve DSM-III-R ölçütleri-

nin karışımından oluşan yeni ölçüt DSM-IV olarak yayınlandı.

1984 yılında Dickerson tarafından yayınlanan bir yazıda erişkin erkeklerin yüzde 1'inde patolojik kumar oynama olduğu tahmin edildi. DSM-IV'de ise erişkin popülasyonda yaygınlığı yüzde 2-3 olarak tahmin edilmiştir. Tedavi için başvuranlar dikkate alındığında, patolojik kumar oynayanlar sıklıkla alt-orta ya da orta sınıftan erkeklerdir. Hastalık erkekler arasında kadınlara oranla daha yaygındır. Bu bozukluğa sahip olan er-

keklerin babasında, kadınların ise annesinde toplum oranlarından daha yüksek patolojik kumar oynama olduğu bildirilmiştir. Ayrıca bu hastaların anne ve babasında alkol bağımlılığı görülme olasılığı da toplum ortalamasından yüksektir.

Psikiyatrik bozukluğu olan kişiler arasında patolojik kumar oynama daha yüksektir, ancak genelde belirlenemez. Leisur ve Blume 1990 yılında yaptıkları bir çalışmada, psikiyatri servisine kabul edilen erişkin hastalar arasında patolojik kumar oynama yaygınlığını yüzde 6.7 olarak bulmuşlardır. Alkol ve madde kötüye kullanımı olan bireyler arasındaki yaygınlığı ise yüzde 8-25 arasında de-ğişmektedir.

Bu hastalığın gelişimi için predispozan (yatkınlılaştırıcı) olduğu düşünülen etkenler şöyle sıralanabilir:

- 15 yaşından önce, bırakılma, boşanma, ayrılma ya da ölüm nedeniyle ebeveyn kaybı.

- Ebeveynlerin uygunsuz disiplin cezaları vermesi (tatarsızlık, sertlik, yoksun bırakma).

- Ergenlik dönemindeki bir birey için, kumar aktivitesinin ulaşılabilir olması

Tedavi için başvuranlar dikkate alındığında, patolojik kumar oynayanlar sıklıkla alt-orta ya da orta sınıftan erkeklerdir. Hastalık erkekler arasında kadınlara oranla daha yaygındır.

Patolojik kumar oynama tanısı konabilmesi için başlıca özellikler şunlardır: İlerleyici bir gidiş göstermesi; ağır kayıplara karşın kumar oynamayı kontrol etmede yetersizlik; davranışın sonuçlarına önem vermemek.

ya da kumar oynanmasına maruz kalma.

- Parasal ya da maddesel sembollerle ailenin kumarı vurgulaması.

- Planlama ve bütçeye ailenin verdiği önemin eksikliği.

Patolojik kumar oynama ile duygu durum bozukluğu (özellikle majör depresyon: ağır ruhsal çökkünlük), panik bozukluğu ve obsesif kompulsif bozukluk (OKB) takıntısı ve zorlanma) arasında ilişki vardır. Kişinin çocukluk döneminde dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu tanısı alması, patolojik kumar oynama için predispozan etkidir. Katekolamin (2) metabolizma bozukluğu da etyolojiden sorumlu olabilir. Son çalışmalarda, kumarbazların risk alma davranışlarının nedeninin fizyolojik olabileceği belirtilmiştir. Erkek patolojik kumar hastalarının plazma MHPG (3) düzeyleri normalden düşük, BOS MHPG (3) düzeyleri ise normalden yüksek bulunmuştur. Bundan başka, bu hastalarda noradrenalinin (sinir sisteminde yer alan ve duyguları düzenleyen hormon benzeri bir madde) idrar yolu ile atılımı artmıştır. Bu başlangıç çalışmalarının gösterdiğine göre, patolojik kumar oynamadaki heyecan arama davranışı noradrenerjik (sinir sisteminde yer alan ve duyguları düzenleyen hormon benzeri bir madde ile ilişkili olan) bozukluk

ile açıklanabilir. Konu ile ilgili daha ileri çalışmalar yapılmaktadır.

Freud'a kadar uzanan psikanalitik kuramlara göre, kompulsif kumarbazlar bilinçdışı bir kaybetme arzusu duyarlar ve kumar bilinçdışı suçluluk duygularını azaltır. Davranışçı teorilere göre, kontrolsüz kumar oynama, kötü davranışın öğrenilmesi olarak açıklanır. Kognitif (bilişsel) teoriye göre ise, kumarbazlar bazı hatalı algılara sahiptir ve kumar oynamayı kontrol etmedeki eksiklik de, bu hatalardan biridir. Bazı araştırmacılara göre de, kumar oynayan kişilerin kişilik özelliklerinde risk alma davranışı ile ilgili çeşitli alışkanlıklar vardır.

Hastalığın klinik özellikleri

Patolojik kumar oynama tanısı konabilmesi için başlıca özellikler şunlardır: İlerleyici bir gidiş göstermesi; ağır kayıplara karşın kumar oynamayı kontrol etmede yetersizlik; davranışın sonuçlarına önem vermemek. Zararlı madde kul-

lananlar gibi, patolojik kumar oynayanlar da affektif (duygusal, duygularla ilişkili) uyarılma ve öforik duruma ulaşmak ihtiyacı ile motive olurlar, tolerans ve yoksunluk gösterirler. Yeterli heyecana ulaşmak için, iddiaların miktarını gittikçe artırır. Kumarın sıklığını ve miktarını azaltmaları için zorlandıklarında, konsantrasyon bozukluğu, çökkün duygu durum, huzursuzluk, gerginlik gibi belirgin yoksunluk belirtileri gösterirler. Patolojik kumar oynama, iş yaşamı ve ilişkileri olumsuz olarak etkilemeyen sosyal kumar oynamadan ayrılmalıdır. Manik epizod ya da madde kötüye kullanımı nedeniyle yargılaması bozulmuş olan hastalarda, patolojik kumarın alışılmış, kronik ve sinsi gidişi görülmez. Kumar sorununun gidişi sinsidir ve hem önemli kayıpların, psikososyal streslerin varlığı, hem de kumar ile sürekli yüz yüze kalma, patolojik kumara dönüşü artırabilir. Erkeklerde patolojik kumarın başlangıç yaşı ergenlik dönemi iken, kadın olgularda bozukluğun başlangıç yaşı yaşamın daha sonraki dönemlerine kayar.

Hastalığın doğal gidişi 4 döneme ayrılır:

1) **Kazanma dönemi:** Özellikle erkek kumarbazlarda görülür. Büyük bir kazanç, tüm-güçlülük (omnipotence) fantazilerini artırır. Kadınlarda genellikle başlangıçta büyük bir kazanç yoktur, kumarı geçmişten ya da çevrelerinden kaynaklanan sorunlardan kaçış yolu olarak görebilirler. Böylece kumar davranışının sürüp gitmesi için iki önemli motivasyon ortaya çıkar: eylem aramak (büyük kazanç ile belirgin) ve kaçış aramak.

2) **Kaybetme dönemi:** İkinci dönemdir. Kişi hem sürekli kötü şansa sahiptir, hem de kaybetmeye dayanamaz hale gelir. Bundan sonra kumarbaz kaybettiklerini geri almak için yöntemini değiştirir. Borçlar çoğalır, gittikçe daha çok sıkışmaya başlar. Sonuç olarak kumar oynayan kişi, davranışlarını ve kayıplarını örtmek için yalan söylemeye başlar. Yakınları kumarbazın huzursuz ve gizemli olduğundan yakınırlar.

3) **Dengesizlik dönemi:** Üçüncü dönemde kumarbaz genellikle kanun dışı alışılmadık davranışlara başlar. Karşı-lıksız çekler yazılır, zimmete para geçirilir ve kişi kumar oynamaya devam edebilmek için çılgınca para elde etme yolları

Tablo-1: Patolojik kumar oynama için tanı ölçütleri

A) Aşağıdakilerden beşinin (ya da daha fazlasının) bulunması ile belirli, sürekli ve yineleyen uygunsuz kumar oynama davranışı:

- 1) Kumar oynama üzerine aşırı kafa yorar.
- 2) İsteddiği heyecanı duymak için giderek artan miktarlarda parayla kumar oynama gereksinimi duyar.
- 3) Bir çok kez başarısız kumar oynamayı kontrol altına alma, azaltma ya da bırakma çabası olmuştur.
- 4) Kumar oynamayı azaltma ya da bırakma girişimlerinde bulunurken huzursuz ya da irritablir.
- 5) Sorunlardan kaçmak için ya da disforik (mutsuz, huzursuz) bir duygu durumdan kurtulmak için kumar oynar.
- 6) Parayla kumar oynayıp kaybetmesinin ardından, bir başka gün, kaybettiklerini yerine koymak için çoğu kez geri gelir.
- 7) Ne denli kumar oynadığını saklamak için aile üyelerine, terapistine ya da başkalarına yalan söyler.
- 8) Kumar oynamak için gereken parayı sağlamak üzere, sahtekârlık, dolandırıcılık, hırsızlık, zimmetine para geçirme gibi yasadışı eylemlerde bulunur.
- 9) Kumar oynama yüzünden önemli bir ilişkisini, işini ya da eğitimiyle ya da mesleğinde başarı kazanması ile ilgili bir fırsatı tehlikeye atar ya da kaybeder.
- 10) Kumar oynama nedeniyle içine düştüğü korkunç parasal durumdan kurtulmak için para sağlamak üzere başkalarına güvenir.

B) Kumar oynama davranışı bir Manik Epizod (duygudurumu kabarmış, abartılı neşeli, öfkeli ya da hareketli olma dönemi) ile açıklanamaz.

Kaynak: Tablo 1 'Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı', Dördüncü Baskı, (DSM-IV), Amerikan Psikiyatri Birliği, Washington DC, 1994'te çeviren E. Köroğlu, Hekimler Yayın Birliği, Ankara. 1994'ten yayıncının izni ile kullanılmıştır.

arar. Böylece kayıplar daha da artar ve başlangıç döneminin belirgin affektif uyarılması, yeniden ortaya çıkar. İlişkilerdeki bozulma ilerler. Nörovejetatif belirtiler (depresyonun uykusuzluk, iş-tahsızlık, hareketlerde yavaşlama gibi belirtileri) ve intihar düşünceleri (bazen girişimleri) içeren depresif bulgular ortaya çıkar.

4) **Ümitsizlik dönemi:** Dördüncü ve son dönemdir. Kayıpların asla düzeltilemeyeceği kabul edilir. Kumar yine de devam eder, ancak bundaki esas motivasyon affektif uyarılma ve heyecana yeniden ulaşmaktır.

Çok az kumarbaz kazanma döneminde yardım arayışına girerken, çoğu bunu çok daha geç yapar. Bu kişilerin ilişkileri bozulma noktasına gelir ya da kanundışı işlere karışırlar ve bu nedenle yardım isterler. Hastanın üçüncü döneme ulaşması yaklaşık 15 yıl sürerken, bu dönemden sonraki 1-2 yıl içinde hasta tamamen dağılır. Bozukluğun gidişi sırasında meydana gelen alkol ve madde kullanımı, önem verilen birinin ölümü ya da ayrılık (özellikle boşanma), çocuk doğumu, fiziksel hastalıklar, iş ya da kariyerde yaşanan hayal kırıklıkları, kişiler arası ilişkilerde yaşanan güçlükler kumar oynamayı artırır.

Patolojik kumarbazları tedavi etmek, bu kişilerdeki içgörü eksikliği ve sık sık eşlik eden madde ve alkol kötüye kullanımı nedeniyle oldukça zordur. Tedavinin başarılı olduğu bireysel olgular bildirilmiştir. Alkol ve madde bağımlılığında olduğu gibi, bu hastalıkta da başarılı sonuç, kumardan geri çekilmek, uzak durmak olarak tanımlanır. Bundan başka, depresyon ve anksiyete bulgularının

vi edilen olguların gidişi hakkında da övgüye değer sonuç çok azdır. Taber ve arkadaşları tarafından yapılan bir izleme çalışmasında, 66 erkek kumarbaz, 28 gün süren bir ayaktan tedavi programı sonrasında 6 ay süre ile izlenmiştir. Bu kişilerin yüzde 56'sı kumardan tamamen uzak kalmıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre "Adsız Kumarbazlar"ın (4) toplantılarına katılan grupta, kumardan uzak durma başarısı daha belirgindir.

Patolojik kumar oynamanın tedavisi mümkün mü?

Psikanaliz, davranışçı terapi, kognitif terapi, ilaç tedavisi ve elektrokonvülsif terapi (EKT) patolojik kumar oynama tedavisi için önerilen yöntemler arasındadır. Bu tedavi yöntemlerini birbirleri ile karşılaştıracak kontrollü çalışmalar yapılmamıştır. Bazı hastalar için

"Adsız Kumarbazlar"ın toplantılarına katılmak yeterlidir. Ancak diğerleri ek tedavilere ihtiyaç duyar. Psikodinamik psikoterapi bu hastalara, tüm-güçlülük duyumu, kendini aldatma ve çeşitli savunmaların bo-

zuk yapısı hakkında içgörü kazandırma-yı amaçlar. Aile terapisi sıklıkla yararlıdır. Eşlik eden majör depresif bozukluk, madde kötüye kullanımı gibi durumlar dikkate alınmalı ve tedavi edilmelidir. Bu hastalarda majör depresyonun sık

görülmesi, iki hastalık arasında bir ilişki olup olmadığı sorularını gündeme getirmiştir. Patolojik kumar oynama olgularının somatik tedavileri ile ilgili az sayıda yayın vardır. Moskowitz lityum karbonat kullanımı ile 3 hastada iyileşme olduğunu bildirmiştir. Hollander ve arkadaşları tedaviye dirençli bir olguda klo-mipramin tedavisi (etken maddesi klo-mipramin olan ilaç tedavisi) ile başarılı sonuç elde etmişlerdir. Davranışçı tedavilerden özellikle itici koşullama (5), patolojik kumar hastalarında kullanılır. Ancak McConogy itici koşullama ile sistematik duyarsızlaştırmayı (6) karşılaştırmış ve sonuncu tedaviyi daha etkin bulmuştur.

Hastaneye yatırarak tedavi etmek, özellikle hasta çok şiddetli depresyonda ise ya da intihar riski varsa düşünülmelidir.

DİPNOTLAR

- 1) DSM (Diagnostik and Statistical Manual of Mental Disorders-III): Ruhsal hastalıkların tanısal ve sayımsal el kitabıdır.
- 2) Katekolamin, sinir sisteminde yer alan ve duyguları düzenleyen hormon benzeri maddelerin genel adı.
- 3) MHPG, sinir sisteminde yer alan ve duyguları düzenleyen hormon benzeri bir maddenin metabolizma sonucu ortaya çıkan yıkım ürünü. BOS MHPG ise bu ürünün beyin-omurilik sıvısında bulunan bölümlüne verilen addır.
- 4) Adsız kumarbazlar, kumarbazların birbirine destekleyici psikoterapi sağladığı gönüllülük esası ile çalışan hasta kulüpleridir.
- 5) Kişinin psikolojik anlamda koşullandırma yolu ile bir davranışını değiştirmesi esasına dayanan bir psikoterapi türü.
- 6) Davranışın ya da düşüncenin giderek artan şekilde üstüne gidilmesi ile düşünce bozukluğuna neden olan durumun tedavisi.

azalması, psikososyal iyileşmenin görülmesi, kumar oynamada azalmanın sürdürülmesi, ölçülebilen tedavi başarısı belirtileri olabilir.

Tedavi edilmeyen patolojik kumar oynayanların gidişi bilinmemektedir. Teda-

Kültür ve uygarlık kavramları üzerine

Arkeolojik terminolojide sıkça kullanılan kültür ve uygarlık sözcüklerinin ve bu sözcüklerin ifade ettiği kavramların, bu bilim dalının ortaya çıkışı sırasında nasıl şekillendiği ve onlara yüklenen anlamlarda ortaya çıkan değişiklikler bu yazının konusunu oluşturuyor.

Ahmet Uhri

(Arkeolog, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi)

Sözlüklerde, “bir topluluğun tinsel niteliğini, duyuş ve düşünüş birliğini oluşturan gelenek halindeki her türlü yaşayış, düşünce ve sanat varlıklarının tümü” (Tuğlacı, 1972, s.1747) olarak tanımlanan kültürün ne olduğu ya da kültür sözcüğü ile ne ifade edilmek istendiğini açıklamak için çok çeşitli tanımlar geliştirilmiştir. Kroeber ve Kluckhohn bu kavramın 164 farklı tanımını derlemiş ve tartışmıştır (Güvenç, 1979, s.95). Heidegger, başka bir bağlamda söylediği, “Sözün, yani adm, yani tanımlayanın olmadığı yerde hiçbir şey yoktur.” sözüne karşın; kültürün bu kadar çok tanımının olması da Berelson gibi bazı araştırmacıların bu kavramın tanımlanamaz olduğunu belirtmelerine neden olmuştur. Bu nedenle kültürü tanımlayabilmekten çok, Güvenç’in de belirttiği gibi (Güvenç, 1979 s.96) tanıtmak ve kültür tarihçiliği bağlamında incelemek daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

Kültür, Latince *Cultura* sözcüğünden gelmekte ve tarladaki ekini tanımlamakta; aynı dildeki *Colere* sözcüğü ise özen göstermek, toprağı sürmek, ekip biçmek anlamlarında kullanılmaktadır (Webster, 1957 s.642-643). 17. yüzyıla kadar bu anlamlarıyla kullanılan sözcük, ilk kez Voltaire tarafından insan zekâsının oluşumu, gelişimi, geliştirilmesi ve yüceltilmesi anlamında kullanılmıştır. İnsanoğlunun yaptığı bedensel üretimin yanı sıra bilişsel üretim için de kullanılmaya başlayan kültür sözcüğü böylelikle değişik dillere geçmeye başlamıştır. Kullanmasını bilen için al-

tın bir anahtar olan etimoloji, bu sözcük bağlamında da konuyu açıklamakta yardımcı olacak gibi gözükmektedir. Sözcüğün Arapçası olan “*hars*” yine tarla sürmek ve tarım anlamına gelirken, batı dillerindeki ve Arapça’daki bu anlamlardan yola çıkarak Türkçe karşılık olarak TDK tarafından önerilen “*ekin*” (1) sözcüğü de yine aynı anlama gelmektedir (Tuğlacı, 1972:1013). Kültür sözcüğünden türeyen ve tarım anlamına gelen İngilizce “*agriculture*” sözcüğü ise yine aynı yöne işaret etmektedir. Kısacası insanoğlunun doğa karşısında hayatta kalma mücadelesinin en önemli parçasını oluşturan beslenme için gereken tarımsal ürünlerin üretimi başlangıçta kültür olarak görülmüştür demek pek yanlış sayılmaz. Ancak elbette kültür sadece tarımsal üretim demek değildir.

Bu sadece sözcüğün kökeni açı-

sından incelen-
diğinde
varılan
nokta-
dır. Oysa
k ü l t ü r

sözcüğü zaman içinde bu anlamından sıyrılarak insanoğlunun duyuş ve düşünüş birliğini sağlayan bütün değerler için kullanılmıştır. Felsefe dilinde insanın kendi üretimiyle, değiştirerek yeniden ve kendisine göre yaptığı doğayı tanımlamak için kullanılan sözcük bu anlamıyla, insanın bir amaca yönelik olarak doğayı kullanıp yeni bir ürün ortaya koyarken kendisini de üretmesini ve bütün bu üretimin sonunda ilkel doğanın karşısına yepyeni bir insansal doğa koymasını anlatır (Hançerlioğlu, 1977:C.3-363).

Basitçe söyleyecek olursak, doğal yaşamından ayrıştırılarak evcilleştirilen bitki ve hayvanlarla insanoğlunun kendi yaşamını sürdürebileceği şekilde biçimlendirdiği çevredir insansal doğa.

Ancak; kültürle ilgili yukarıda sözü edilen tanımlamaların daha çok “ad hoc” tanımlamalar olması da dikkat çekicidir. Bir arkeolog olan Braidwood’a göre kültür; “Bir insan topluluğunun bireylerinin düşünce, inanç ve yaşama biçimleri, yaptıkları aletler ve davranış biçimleri demektir.” (Braidwood, 1995:44) Konu gereği seçilen bu tanım

da aslında ad hoc bir tanımdır ve arkeologların kültür sözcüğünü nasıl kullandıklarını gösteren, G. Childe’a ait bir başka tanımla da örtüşmektedir. Childe’a göre kültür; “aralarında bir bağlantı olan ve sürekli olarak yinelenen, çoğunlukla maddi nesnelere ait ve bu nedenle arkeologların dikkatlerini öncelikle bunlar içindeki rastlantısal farklılıklar üzerinde yoğunlaştırdığı bir nitelikler toplamıdır.”

(Childe, 1994:29) Aslında her iki tanım da kültürü, toplum, birey, eğitim ve üretim gibi değişkenlerin bir fonksiyonu olarak tanımlamaktadır. Bu değiş-

kenler ışığında tarihöncesi topluluklara baktığımızda, bu insanlara ait yazılı belgelerin olmaması nedeniyle, elimizdeki değişkenleri tanımlayabilecek, taş balta vb. gibi aletler, yaşadıkları yerler ve ölümlerini nasıl gömdükleri gibi maddi kültür öğeleri dışında fazlaca bir şey yoktur. Kısacası bu toplulukların ev ya da alet yaparken veya ölümlerini gömerken ne türden materyali ya da tekniği tercih ettiklerini saptama şansına sahip olan arkeologlar bu materyaller üzerinden akıl yürütebilmekte, tercih edilen materyal ya da teknikle tercih edilmeyenlerin nedenleri üzerinde durarak bir sonuca varmaya çalışmaktadırlar. Bu durumda Frankfurt’un “Konuşmada olduğu gibi

Kursun ve kalay alaşımı kapaklı sürahi

Akarsuda yuvarlanarak şekillenen yumruların birkaç parça kopartılarak biçimlendirilen taşlar insaların ilk aletleriydi (Fotoğraf: Mehmet Özdoğan).

Paleolitik Çağ'a ait hayvan desenli mağara resimleri.

kültürel yaşamda da seçim başta gelen gerekliliktir. Dünyanın her yerindeki insan toplulukları, kültürel kurumlarını oluştururken seçimde bulunurlar.” sözü önem kazanmaktadır (Frankfort, 1989:25). Tercih edilenle edilmeyenin nedenleri, bu topluluğun ve topluluğu oluşturan bireylerin bilişsel gelişimi ve bilgi birikimi ile ilgilidir. Dolayısıyla ortaya çıkacak kültür de bu gelişim ve birikimle ilgili olmalıdır. Bilişsel gelişimin temelinde de insanın çoğul zekâlarından **Doğal Tarih Zekâsı** ile bu zekâ sayesinde elde edilen bilgi birikiminin **Genel ve Sosyal Zekâ**'nın yardımıyla üretime yansıdığı **Teknik Zekâ** yatmaktadır. Geleceği ya da olacak olanları tahmin edebilmek için doğa dünyasını ilgilendiren güncel gözlemleri kullanabilmek, yani, bulutların oluşumunun, hayvanların ayak izlerinin, ilk ve sonbaharlarda kuşların göçlerinin ve geri dönüşlerinin, bitki dünyası ile ilgili gözlemlerin ne anlama geldiğini anlamakla ilgili olan **Doğal Tarih Zekâsı** (Mithen, 1999:143), Mithen'in Aklın Tarihi'ndeki adlı yapıtında da belirttiği gibi insanın diğer akılları ile entegre olarak ortaya koyduğu ürünlerde kendini gösterir.

Burada belirtileni açıklayabilecek en iyi örnek ise Paleolitik Dönem mağara resimleridir. Bu resimlere ekolojik bilgi depoları olarak bakılabilir ya da bir başka deyişle bu resimler başkasına bir şeyler iletme amacıyla yapılmış olabilirler. Dolayısıyla iletilecek olan da Doğal Ta-

rih Zekâsı sayesinde o güne kadar elde edilen gözlemlerin bir toplamı olacaktır. Bu toplam ister avın bereketli geçmesi için mağara duvarına avlanılacak hayvanın resmini yapmak olsun, isterse de bir başka nedenle böyledir. Burada resmin yapılaşma nedeninden çok yapılmasını sağlayacak bilgi birikimi açısından bu resimlerin incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu bilgi birikimi ya da gözlemin duvara resim olarak yansıtılabilmesi, doğada canlı olarak değil de duvarda cansız olarak yer aldığı halde canlıymış gibi algılanmasını sağlamak bir bakıma soyutlama yeteneği gerektirdiğinden, bilişsel olarak bu yetenek de sadece **Doğal Tarih Zekâsı** sayesinde sağlanamayacağından, devreye diğer zekâların girmesi kaçınılmaz olmaktadır. Mağara resmi örneğinde ise devreye giren bir diğer zekâ duvara resim yapmak için gereken topraktan veya hayvan kanından ya da boya ve çizim için gereken hangi maddelere onun kullanılabilir hale gelmesini sağlayan ve kullanım biçimini belirleyen **Teknik Zekâ**'dır. **Teknik Zekâ** sayesinde resim için gereken materyali sağlayan insan, bu aşamadan sonra sahip olduğunu düşünebileceğimiz soyutlama yeteneği sayesinde doğadan elde ettiği bilgileri duvara aktarmış ve böylece bilişsel açıdan gerekli farklı zekâlar arasındaki entegrasyonu sağlamıştır. Bunun sonucunda da doğadaki gözlemlerini topluluğun diğer bireylerine ve gelecek kuşaklara aktarmıştır.

Sonuç olarak insanoğlunun bu çoğul

zekâlarının birbiriyle entegrasyonu aşamasından sonra kültür diyebileceğimiz kavramın ortaya çıkmış olabileceğini ya da en azından kültür kavramının kapsadığı bilgi birikimi alt kümesinin zenginleşme hızının arttığını söylemek pek yanlış olmaz. Çünkü; her kültür, bir çevreye uyma pratiğidir ve ileride açıklanacağı gibi bilgi birikiminin bir sonraki kuşağa aktarılması insanoğlunun hayatta kalabilmesi için yaşamsal öneme sahiptir. Kültürler kendi özgül niteliklerini, yaratıcılarının içinde çalıştığı coğrafi ortama –arazinin fizyografik yapısına, yağış miktarına, sıcaklığına, toprağa, bitki örtüsüne ve mineraller, bitkiler, hayvanlar, su yolları vb.den oluşan doğal kaynaklara borçludur (Childe, 1994:32). Bunlar üzerine yapılan gözlemler ve doğaya uyma pratikleri, kültür dediğimiz kavramı oluşturan öğeleri ortaya çıkartmıştır. Bir başka deyişle, eğer kültür dediğimiz kavramı insanoğlunun dünyada varolabilmek ve soyunu sürdürebilmek için gereken bilişsel ve maddi donanımın tamamı olarak tanımlayacak ve bu donanımın altında da doğaya ya da çevreye uyma pratiğinin yattığını düşünecek olursak; Marx'a ait kültür tanımını anımsamak ve bundan yola çıkmak gerekir: “Kültür doğanın yarattıklarına karşı insanın yarattığı her şeydir.”

Dar anlamıyla doğru olan bu tanımda eksik olan tek nokta, insanın yarattığı o “her şeyin” gelecek kuşaklara aktarım biçimidir. Morin'in belirttiği gibi; “Kültür bu anlamda, aktarılmalı, öğretilmeli ve öğrenilmelidir, yani her yeni bireyde

öğrenim süresinde yeniden üretilmeli ve böylece hem kendini, hem de yüksek toplumsal karmaşıklığı sürdürebilmelidir.” (Morin, 1985:59). Bu nedenle; kültürü bir enformasyon (bilgilenim) olarak görmek gereklidir (Maisels, 1999:488). Elde edilen her bilgi insanoğlunda depolanmakta, üretilmekte ve kullanılmaktadır. Bilgi birikiminin artması yani enformasyon depolanması içinse örgütlülük gereklidir. “Söz konusu olan ister kendi kopyalarını çıkaran DNA, ister bir sayfa üzerindeki metin biçiminde olsun bu böyledir. Depolanmış enformasyon entropiyle ters oranlı olarak çeşitlilik gösterdiği için, daha düşük bir entropi, enformasyon depolamak yolunda daha büyük bir sığa anlamına gelir.” (Maisels, 1999:488). Kısaca, “bilgi; düzensizliği, örgütsüzlüğü sevmeyen” olarak açıklanabilecek yukarıdaki alıntı bize bazı ipuçları da vermektedir. İnsanoğlunun bilgisine bilgi katması ve bu bilgilerle yeni bilgiler üretmesi ancak örgütlü bir birliktelikle olasıdır. Bu toplumsal birlikteliği sağlayan insanlar, bugün kültür dediğimiz kavramın da temellerini atmıştır.

‘Uygarlık’ kavramı

Konunun geldiği bu noktada, tartışılması gereken bir diğer kavram olarak uygarlık kavramı karşımıza çıkmaktadır. Kültür ile uygarlık arasındaki fark ya da benzerlik nedir ve neden bu iki ayrı sözcük zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır? Bu soruların yanıtı tarihsel, ideolojik ve sosyolojik açıdan arkeolojinin sınırlarını aşarak, Aydınlanma Çağı ile başlayan yeni düşünce ortamında aranmalıdır. Voltaire’in (1694-1778) kültür sözcüğünü insan zekâsının oluşumu, gelişimi, geliştirilmesi ve yüceltilmesi anlamında kullanması daha önce belirtildiği gibi sözcüğe yeni anlamların yüklenmesine neden olmuştur. Sözcük bu anlamıyla Almanca’ya geçmiş ve 1793 tarihli bir *Alman Dili Sözlüğü*’nde “cultur” olarak yer alırken etnolog G. Klemm tarafından *İnsanın Genel Kültür Tarihi* (1843-1852) adlı yapıtında, uygarlık ve kültürel evrim karşılığı olarak kullanılmıştır (Güvenç, 1979:96). Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fransızlar ve İngilizler, uygarlık (civilisation) sözcüğünü kültüre tercih etmişler, hatta kültür sözcüğü Fransızlar’ın ünlü Académie Française’inin hazırladığı sözlüğe 1932 yılında girebilmiştir. Ancak, uygarlık sözcüğünün de değişik dillerdeki etimolojisiyle biraz ilgilenildiğinde yine son derece ilginç niteliklere ulaşılabilmektedir. Örneğin, Fransızca’daki “civilisation” ya da İngilizce’deki “civilization” sözcüklerinin kökeni

Kültür

Tarım, çiftçilik, toprağı sürmek, ekip biçmek

Uygarlık

Yurttaşlık, bir yerde ikâmet etme, bir yere yerleşme, yatma, yatak

olan Latince “civis = yurttaş” sözcüğü, yurttaşlık, bir yerde ikâmet etme, bir yere yerleşme, yatma, yatak anlamlarına gelmekte; devlet, kent, vatandaşlık gibi anlamlara gelen “civitas” sözcüğünün de kökeninde bulunmaktadır (Webster, 1957:492-493/Eyüboğlu, 1988:354-355). Bir başka deyişle yerleşiklik ile uygarlık birbiri ile koşut kavramlar.

Doğa güçlerine hükmeden Anatanrıça simgesi Çatalhöyük’te heykelleştirilmiştir.

ramlar olarak kabul edilmektedir. Bu kabul sadece Latince, İngilizce ve Fransızca arasında değil diğer dillerde de kendini gösterir. Yine Hint-Avrupa dillerinden devam edecek olursak diğer dillerde de uygarlık sözcüğü ile ortak anlama ve kökene sahip örnekler vermek olasıdır. Anglo-Sakson

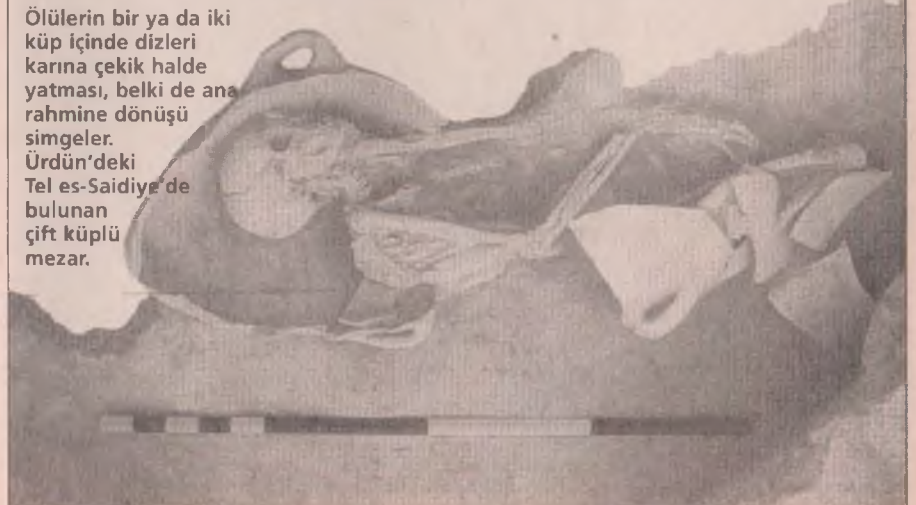
“hiwan”, Gotça “heiwa” sözcükleri aile bireyi ve ev halkı anlamlarının yanı sıra uygarlığı tanımlamaktadır (Webster, 1957:492). Ayrıca, Latince “civis” ile Yunanca

uyumak anlamına gelen “keimai” eş kökenlidir (Webster, 1957:492). Bütün bunların yanı sıra, Gotça “kaimas” (ev, köy), Almanca “heim” (ev/yuva), “heirat” (evli), İtalyanca “citta” (site), İspanyolca “ciudad” (site) de eş kökenli sözcüklerdir (Eyüboğlu, 1988:355). Örneklere devam edecek olursak, Arapça uygarlık karşılığı kullanılan sözcüğün bir kente de adını veren “Medine” sözcüğünden türemesi ve bu sözcüğün de daha eski Semitik dillerde aynı anlama gelen “madana” sözcüğünden köken alması rastlantı olmamalı (Demirkan, 1996:17-22/Eyüboğlu, 1988:355). Türkçe uygar sözcüğünün de uymak, yerleşmek, bir varlığa karşılık olmak gibi anlamlarının bulunması ve yine Sanskritçe “cayati” sözcüğünün yatmak anlamına gelmesi (Webster, 1957:492/Eyüboğlu, 1988:354-355); uygarlık kavramının her zaman ve her dilde yerleşik yaşamla özdeşleştirildiğinin bir göstergesi olarak alınabilir.

Sonuç olarak kültür ve uygarlık sözcüklerinin neden zaman zaman birbirinin yerine kullanıldıkları ve bu nedenle oluşan karışıklık bir dereceye kadar aydınlanmaktadır. Kültür sözcüğünün ilksel anlamının tarımla ilgili olması, arkeolojik ve antropolojik açıdan tarımın başladığı neolitik çağların, tarımın yanı sıra yerleşik yaşamın da temelini oluşturması bir başka deyişle tarımla yerleşik yaşam arasında matematik diliyle anlatacak olursak, “çift gerektirir” bir ilişkinin bulunuyor gibi görünmesi, uygarlık ile kültür arasındaki birbirinin yerine geçişliliğin altında yatmaktadır.

Yukarıdaki şema belli bir önkoşulun

Ölülerin bir ya da iki küp içinde dizleri karına çekik halde yatması, belki de ana rahmine dönüşü simgeleri. Ürdün’deki Tel es-Saidiye’de bulunan çift küplü mezar.

kabulü halinde doğru olarak algılanabilir. Bu koşul ise aşağıda sorulan soruya verilebilecek olan yanıtlar arasında yapılabilecek olan seçimde yatmaktadır. İnsanlar yerleşik yaşama geçtikleri için mi tarıma başladılar yoksa tarıma geçtikleri için mi yerleştiler?

Yerleşiklik, neden mi sonuç mu?

Bu sorunun yanıtı arkeolog ve antropologlar arasında halen tartışılmaktadır. Son yıllara değin tarımın yerleşik yaşamı ortaya çıkardığı düşünülürken, özellikle Anadolu'da ortaya çıkan tarımsal üretime geçişin yaşanmadığı Çayönü, Hallan Çemi ve Aşıklı Höyük gibi Ake-ramik Neolitik yerleşimlerin varlığı yerleşik yaşamın tarımdan önce de varolduğu yolunda bir izlenimin edinilmesine neden olmaktadır; hatta yerleşik yaşamın daha önce ortaya çıkmasının, tarımsal üretimle bir bağının olmaması yani her iki kavram arasında bir ilişkinin bulunmuyor olabileceği gibi bir düşüncüyü akla getirmektedir. Burada bir parantez açarak sözü edilen yerleşimlerle ilgili kazıcıları tarafından verilen bilgileri aktarmak yerinde olacaktır. Batman ili sınırları içindeki Hallan Çemi yerleşimi için kazıcısı Rosenberg'in yorumu, bu yerleşimdeki yaşamın avcılık ve toplayıcılığa dayalı olduğu, bazı hayvan evcilleştirme deneylerinin yapılmış olabile-

ceği ve yoğun tahıl tüketiminin görülmemesinden dolayı, Yakındoğu'da besin üretimi ve yerleşik yaşamın ortaya çıkışı ile ilgili kuramların yeniden sorgulanmasını gerektirecek bir yerleşim olduğudur (Rosenberg, 1999:25-32). Çayönü için bu derece iddialı bir yorum yapılmamakla birlikte, buradaki yerleşimin erken evrelerinde bitkilerin evcilleştirildiğine dair botanik herhangi bir kanıtın olmadığı Özdoğan tarafından belirtilmektedir (Özdoğan, 1999:44). Bize Orta Anadolu'nun Neolitik döneminden bilgiler veren Aşıklı Höyük'te ise kazıcısının da belirttiği gibi avcılık ve az miktarda tarım yapılmakta ve MÖ 8. binyıla tarihlenen 2. tabakasının üst yapı evrelerinde yoğun avcı ve toplayıcılığın yanında az da olsa einkorn, emmer, durum buğdayı ve arpa tarımının başladığı söylenmektedir (Esin, 1999:115-132).

Bu durumda; aşağıdaki şema göz önüne alındığında ortada bir karışıklığın olduğu saptamasını yapmak olasıdır. Çünkü yine aynı şemaya dönecek olursak burada ortaya konulmanın sadece etimolojik olarak doğru olabileceği gerçeği gözden kaçmaktadır. Her iki kavramı da yani kültür ve uygarlık kavramlarını da bugün anladığımız anlamda kullandığımızda yukarıda gösterilen "çift gerektirirlik" hali geçerliliğini yitirmektedir. Hatta aralarında birbirini gerektirecek her-

hangi bir bağ bile bulunmayabilir ya da her iki kavram arasında bir ilişki olsa bile bu ilişkinin niteliği aşağıdaki şemada görülebileceği gibi sadece "tek gerektirirlik" konumuyla açıklanabilir.

Biz ve onlar

Bu durumda, arkeoloji ve antropolojinin yeni başladığı 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında ve 20. yüzyılda özellikle İngiliz ve Fransız araştırmacılarca uygarlık (civili/zs/ation) kavramı; vahşet (barbarlık), ilkelik ya da az gelişmiş bir uygarlık karşılığı olarak benimsenirken; sosyal değişimde ve gelişimde bu iki ülkenin biraz gerisinde kalan Almanlar'ın, Cultur ve sonradan Kultur'da kendilerini daha rahat hissetmeleri (Güvenç, 1979:96-97) bir başka deyişle her iki kavramın ideolojik alt yapısındaki farklılık yukarıda sözü edilen karmaşanın doğmasına neden olmuş olabilir. Ancak daha sonraki yıllarda Anglo-Sakson gelenekte uygarlık kavramının bir topluluğun sosyal, siyasi ve ekonomik örgütlenme düzeyini belirlemek için kullanılan bir kriter haline gelmesi bu karışıklığı bir derecede olsa gidermiştir. Hatta sözü edilen dönemlerde bu dönemin ruhuna uygun olarak Ziya Gökalp'in (1875-1924) Hars ve Medeniyet (Kültür ve Uygarlık) kavramlarını birbirinden ayrı tutması, her iki kavramın yüklendiği anlamlar üzerine yurdumuzdan gösterilebilecek en iyi örnektir:

"Gökalp'e göre medeniyet, herkesin kolayca paylaştığı ilmi düşünce, yapıt ve değerlerden oluştuğu için ortak olarak paylaşılabılır. Kültür ise tabii ve millidir. Her milletin maddi ve ruhsal özelliklerine göre farklılaşır. dolayısıyla ne paylaşılabılır ne de başka kültürle değiştirilebilir. Medeniyet İslamiyet ile çatışmadığı gibi Milli Kültürle de bir arada yaşayabilir. Milli Kültür duygusal bir kültürdür. Medeniyet de akla dayanan bir bütün olarak fikirlerden oluşur. Yani ona göre birincisi ruhtan ikincisi akıldan kaynaklanır. Medeniyet bir milletin gelişmesinin ölçüsü ve millet olmanın simgesidir." (2)

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılabileceği gibi başlangıçta son derece farklı anlamları olan kültür ve uygarlık sözcükleri, özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında, dönemin ideolojik yapısından kaynaklanan farklı anlamlar yüklenmeye başlamışlardır. Kültür ve uygarlık kavramları bağlamında ortaya çıkan bir başka gerçeklikse, sözcüklere toplum tarafından üstü örtülü bir anlaşma ile anlamlar yüklenmesi, özünde sınıflama olan dilin toplumsal evrim sürecini biçimce nasıl dönüştürdüğü ve bunun yanı sıra geleneği nasıl akla uygun hale getirdiğini göstermesidir. Childe'in, "Bizim (Batı) kültürümüz insanlık kül-

Kültür	Uygarlık
Tarım, çiftçilik, toprağı sürmek, ekip biçmek	Yurttaşlık, bir yerde ikâmet etme, bir yere yerleşme, yatma, yatak
	veya
Uygarlık	Kültür
Yurttaşlık, bir yerde ikâmet etme, bir yere yerleşme, yatma, yatak	Tarım, çiftçilik, toprağı sürmek, ekip biçmek

Taştan taşıyıcı duvarlara sahip dörtgen yapılar Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın sonlarında ortaya çıktı. Çayönü Tepesi'nde hücre planlı yapılar bu evreleri yansıttıyor.

türünün ana kolu üzerinde olduğu savında bulunabiliyorsa, bu yalnızca, kültürel geleneğimizin, bir zamanların çok sayıdaki paralel kültürlerini fethedip, onları haraca bağlamış olmasına dayanır.” (Childe, 1982:21) şeklindeki açıklaması neden uygarlık kavramının İngiliz ve Fransızlar tarafından kültüre yeğlendiğinin açıklayıcısıdır. Dönemin sömürgeci siyasi anlayışı, endüstri devriminin getirdiği teknolojik üstünlükle birleştğinde bütün bu gelişimin alt yapısını oluşturan birikimin incelendiği bilim dallarında yeni yeni oluşan terminolojiyi de bir biçimde etkilemiştir.

Bunun sonucu olarak MS 5. yüzyıla ait alçı kabartmadan baş. cileri Orta Çağ ve Rönesans'tan beri gelen geleneği akla uygun hale getirebilmek için belki de bilinçli olarak farkına varmadan, bir Biz (Uygarlık) ve Öteki (kültür) ayrımını yapmışlardır.

Aslında Claude Lévi-Strauss'un çok hoş bir örneklerle açıkladığı gibi: kültürlerin, her biri kendi yolunda, kendi yönünde ve kendi hızında ilerleyen trenlere benzediği söylenebilir: “Bizimkiyle birlikte ilerleyenler bizim için en kalıcı biçimde varolurlar; kompartımanlarımızın karşılıklı camlarından vagon çeşitlerini, yolcuların fizyonomi ve mimiklerini rahatlıkla gözlemleyebiliriz. Ama, çöğik ya

1997:74-75). Dolayısıyla kendi kültürel kompartımanına zorunlu olarak bağlı olan yolcu, bu kompartımanın kendini biçimlemesi nedeniyle zıt yönde giden tren hakkında karara varırken, doğal olarak bir biz ve onlar ayrımı yapacak ve kendi ölçütlerine uymayan durumlardan rahatsızlık duyacaktır.

Sonuç olarak bu ayırım, doğaya karşı insanoğlunun yaptığı her şey olan kültürün bir alt kümesi olması gereken uygarlığı, kültür/leri de kapsayacak biçimde bir üst yapı haline getirmiştir. Çünkü, sade bir mantık anlayışıyla eğer kültür in-

MS 5. yüzyıla ait alçı kabartmadan baş.

insanoğlunun yaptığı her şeyse ve uygarlıkları da yaratan insansa, ki öyle olduğu apaçık, bu durumda uygarlık da insanın yarattığı bir şey olduğuna göre kültürün bir alt kümesi olmak zorundadır. Oysa, bugün çokça kullanılan sosyal bilimler terminolojisine göre uygarlık ve kültür kavramları aşağıdaki şemada gösterilen niteliklerin tümünü olmasa bile çoğunluğunu, hiç olmazsa bazılarını içerir (Güvenç, 1979:97).

Buraya kadar sözü edilenlerden anlaşılabileceği gibi, kültürlerin/uygarlıkların kesiştiği bir coğrafyada yaşayan ül-

bir arada yaşayabilmesi de insanoğlunun geleceği konusunda önemli rol oynayacaktır.

DİPNOTLAR

- 1) Yukarıda da belirtildiği gibi birçok tanımı bulunan kültür sözcüğü için Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Toplumbilim Terimleri Sözlüğü'nde ekin maddesinin altında aşağıdaki tanım geçmektedir: “Tarihsel toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün özdeksel ve tinsel değerler ile bunları yaratmada, kullanmada, sonraki kuşaklara iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların tümü.” (Ozankaya 1975, 40)
- 2) Karpat 2001, 330. Karpat bu çalışmasında, Ziya Gökalp'in “Hars ve Medeniyet” isimli makalesini esas aldığını belirtmektedir.

KAYNAKLAR

- 1) R. J. Braidwood (1995), “Tarih Öncesi İnsan”, Çev. B. Altınok, Ark. ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- 2) V. G. Childe (1982), “Tarihte Neler Oldu?”, Çev. M. Tuncay-A. Şenel, Alan Yay., İst.
- 3) V. G. Childe (1994), “Toplumsal Evrim”, Çev. C. Balcı, Alan Yayınları, İstanbul.
- 4) T. Demirkan (1996), “Tarih Boyunca Kuşatılan Özgürlük Adaları: Kentler”, Cogito-8, YKY, İstanbul, 17-22.
- 5) U. Esin-S. Harmankaya (1999), “Aşıklı”, Neolithic in Turkey, M. Özdoğan (ed.), 115-132, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.
- 6) İ. Z. Eyüboğlu (1988), “Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü”, Sosyal Yay., İstanbul.
- 7) H. Frankfort (1989), “Uygarlığın Doğuşu”, Çev. A. Şenel, İmge Yay., Ankara.
- 8) B. Güvenç (1979), “İnsan ve Kültür”, Remzi Ktbv., İstanbul.
- 9) B. Güvenç (1997), “Kültür'ün abc'si”, YKY, İstanbul.
- 10) O. Hançerlioğlu (1977), “Felsefe Ansiklopedisi”, Remzi Ktbv., İstanbul.
- 11) K. Karpat (2001), “Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet, Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Edt: M. Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- 12) C. H. Maisels (1999), “Uygarlığın Doğuşu”, Çev. A. Şenel, İmge Yayınları, Ank.
- 13) S. Mithen (1999), “Akıl Tarih Öncesi”, Çev. İ. Kutluk, Dost Ktbv. Yay., Ankara.
- 14) E. Morin (1985), “Kaybolmuş Paradigma İnsan Doğası”, Çev. M. A. Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- 15) Ö. Ozankaya (1975), “Toplumbilim Terimleri Sözlüğü”, TDK-415, Ankara
- 16) A. Özdoğan (1999), “Çayönü”, Neolithic in Turkey, M. Özdoğan (ed.), 35-64. Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.
- 17) M. Rosenberg (1999), “Hallan Çemi”, Neolithic in Turkey, M. Özdoğan (ed.), 25-34., Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.
- 18) P. Tuğlacı (1972), “Okyanus Ansiklopedik Sözlük”, Pars Yayınları, İstanbul.
- 19) N. Webster (1957), “Webster's New International Dictionary of The English Language”, Merriam-Webster Comp., Mass.USA.

Uygarlık

Kültürlerden oluşuyor
Yazısı ve tarihi var
Kentleşmiş bir hayat
Tekile varan evrensellik
Bilim-Teknoloji üretimi
Güçlü, egemen
Uluslarüstü

Kültür

Uygarlığın parçası
Töresel veya geleneksel
Göçebe/küçük yerleşme
Çoğulcu bir çeşitlilik
Bilim-Teknoloji kullanımı
Zayıf, bağımlı
Uluslaraltı

da paralel başka bir yol üzerinde, ters yönde bir tren geçerse, görüş alanımızda bir an karışıklık yaratan, olayın kendisine dair hiçbir bilgi vermeyen ve düşlerimize fon hizmeti gören manzaranın dingin seyrini kesintiye uğrattığı için bizi sadece sınırlendiren, pek az tanımlanabilir. bulanık ve hızla kaybolan bir görüntü fark ederiz.” (Lévi-Strauss,

kemiz arkeologlarına, antropologlarına ve diğer sosyal bilim dallarında çalışan bilim adamlarına bu kavramların irdelenmesi ve kullanılması konusunda çok iş düşmektedir. Bu yazı belki de bu konuda başlayacak olan bir tartışma ortamının yaratılmasına yarayabilir mi bilmiyorum. Ancak, günümüz ortamında kültürlerin/uygarlıkların çatışması veya

1978'de öldürülen bir sanat ve yazın eri: Bedrettin Cömert

'Aslında bütündür Bedrettin Cömert. Sadece bilim adamı, eleştirmen, şair, estetikçi, felsefeci, dilci ya da çevirmen değildir; o ufukta görünen bir ormandır. Ancak içine girildiğinde farkına varılacaktır çamların, meşelerin, çınarların... Yani ormanın içinden ormana bakmak, apayrı bir bilinç işidir.'

Ruken Kızılar

Geçtiğimiz aylarda Felsefe Kurumu'nun düzenlediği "Sanat felsefesi" konulu seminerdeki konuşmalardan biri, 1978 yılında henüz 38 yaşındayken kaybedilen bir sanat tarihçisinden söz ediyordu. Konuşmanın sahibi Sayın Arslan Kaynar dağ'dı ve kaybın ismi Bedrettin Cömert. Türkiye'de estetik alanında yapılan çalışmaları özetlediği konuşmasını Sayın Kaynar dağ, bu ismi anarak bitirmek istemişti. Elbette Bedrettin Cömert'in katledilmiş olması da, konuşmadan sonra salonda yapılan tartışmalar da anlamlıydı. Kimdi Bedrettin Cömert? Konuşmacılar bu çok değerli genç estetikçinin öldürülmesini anlayamadıklarını, bir yere oturtamadıklarını söylüyorlardı. Bu söz birliğini bo-

zan bir ses oldu: "Niye anlayamıyordunuz canım, evet değerli, üretken bir sanat tarihçisiydi ama aynı zamanda solcuydu, politik kimliği, yazı çizilerinin yer aldığı yayınlar... Bal gibi de anlamlı kılıyor bu cinayeti." Tartışmalar uzadı...

Kimdi Bedrettin Cömert?

Ozandı, eleştirmendi, sanat tarihi ve estetik hocasıydı, dilciydi, felsefeciydi, çevirmendi, eştî, babaydı, dostuydu pek çoklarının... İzini bırakmıştı. Ama bu öyle bir iz ki, peşinden gitmek, bulup ortaya çıkarmak gerekiyordu, çünkü 1978'li yıllar ve daha sonra 12 Eylül 1980 darbesi ile üstü örtülmüştü. Bedrettin Cömert'in peşinden gidebilmek için önce çok değerli bir dostluğu keşfetmek gerekiyordu. Gerisi kolaydı. Daha ortaokul yıllarından itibaren ona ağabeylik, eleştirmenlik, yoldaşlık yapmış bu dost, ozanımız Hasan Hüseyin'di. Hasan Hüseyin'le Bedrettin Cömert sanki biraz da hayatlarına tarih düşebilmek için durmadan yazışmışlardı. Bu mektuplar birbirini çok iyi tanıyan, anlayan iki insanın yaratıcı uyumunun kaleme döküldüğü notlardı. Hasan Hüseyin sevgili dostu Bedri'nin, tüm mektuplarını, şiirlerini, eleştiri yazılarını, aslında yazıp çizdiği, hatta karaladığı ne varsa toplamıştı. Bedrettin Cömert'i gelecek kuşaklara aktarmak çabasıydı. Bu yazıyı hazırlarken Hasan Hüseyin'in Bedrettin Cömert'in çeşitli yayınlarda çıkmış eleştirilerini topladığı kitaplardan biri olan *Eleştiriye Beş Kala*'da yer alan Bedrettin Cömert izdüşümlerinden çok yararlandık. Cömert'in Hacettepe Üniversitesi'ne girdiği yıllardan itibaren yakın

dostu ve çalışma arkadaşı olan Sayın Prof. Dr. Günsel Renda'ya ve yine beraber dergi çıkarttığı, ürettiği, mektuplaştığı bir isim, Sayın Zühtü Bayar'a bu ta kipte yol gösterici oldukları için teşekkür ediyoruz. Bir de Cömert ailesinden bir isim vardı bu yazıya katkıda bulunan, Sayın Ergun Cömert. Ergun Cömert henüz 12 yaşındayken kaybetmişti babasını ve 5 yaşındaki kardeşi Kemal ve annesi Maria Agostina'yla birlikte Fransa'ya yerleşmişlerdi. Geçtiğimiz ay annelerini de kaybeden Cömertler, babaları hakkındaki kısıtlı bilgilerini bizimle e-posta yoluyla, İngilizce olarak paylaştılar. Kendilerine teşekkür ediyoruz.

Mustafa Bedrettin Cömert 27 Eylül 1940 yılında Vezirköprü'de doğar. 2 kız kardeş ve bir erkek kardeşle mütevazı bir ailedir Cömertler. Babası Toprak Mahsulleri Ofisi memurudur. Onunla ilgili hazırlanan tüm yazılara konu olan meşhur bir yoksullukları vardır. O günlere ilişkin yazdığı şu cümleler anlamlıdır (1):

"Zorlanıp duruyor bozkırda tren. Alıp beni çocukluğumun yalnız günlerine götürüyor. Sönük ve ıssız Anadolu istasyonlarına. O zamanlar dört gözle beklerdim trenleri. Elimde ya su testisi ya da ekmek sepeti olurdu. Kimi zaman hiç satamazdım. Suyumu veya ekmeğimi almayan çoğu asker ve yoksul yolculara, bedduayla karışık küfürler savurdum. Bazen de keskin kış ve kar günlerinde, tavuğun yumurtlamasını beklercesine lokomotifin ateş dökmesini beklerdim. O ateşten kurtardığım kömürü alıp eve taşırdım. Yıllarca sonra, yine trende, bu kez içim çatışkılı sorunlarla çalkalanıp dururken bir lokomotifin sabaha kadar süren poflamalarında düşgücüm bileniyor, içimi dizelerde korumaya çalışıyorum. Ne güzel bir geçmişim varmış, yoksulluk, yalnızlık duygusu da olsa dopdolulmuş, yeşertici, yüceleştirici, insanlardan uzaklaştırmayan bir çizgiyi seçmek mutluluğuna ermişim."

Bedrettin Cömert incecik bir çocuktur. Derslerinde başarılıdır ve dünyaya karşı

Bedrettin Cömert

gözü açıktır. Kitaplar, edebiyat, dünya meseleleri onun dünyasının önemli unsurlarıdır. Bilinçli bir yurttaş; örneğin o günlerde yürürlükte olan Milli Koruma Kanunu'nun farkındadır ve kendisine sarı defteri pahalı satan bir esnafı karakola şikayet ettikten sonra koşarak gelip ağabeyine, Hasan Hüseyin'e olayı anlatacaktır. Cömert, Hasan Hüseyin'in küçük kardeşiyle aynı sınıftadır ve doslukları o yıllarda başlayacaktır.

Ortaokul'u Gürün'de okur, Gürün çeşitli halk sanatlarının yaşatıldığı, eğitimli insanlarıyla, önemli bir kasabadır. Hasan Hüseyin, Bedrettin Cömert'in dile ve şiire yönelmesinde bu kasabada geçirdiği günlerin etkisi olduğunu yazar (2).

Sivas'ın parlak öğrenci lideri İtalya yolcusu

Liseyi parasız yatılı olarak kazandığı Sivas Lisesi'nde bitirir. Sivas'ın sazı, sözü, halayı, kilimiyle yarattığı atmosfer, Cömert'in bilim adamı ve sanatçı kişiliğinin mayasını oluşturmada etkili olmuştur. Başarılı, dolu dolu bir lise dönemi geçirir. Öğretmen'i ve aynı zamanda ozan olan Halim Yağcıoğlu, Cömert'in lise yıllarını şöyle anlatır (3): "Onun Kültür ve Edebiyat Kolu Başkanlığı'ndaki başarılarını belgelemek için yaptıklarını anımsamaya çalışacağım. (...) Herhangi bir Çarşamba günü saat 2'de liseye gelecek konuklar şu uğraşlarla karşılaşabilirlerdi: İkinci kattaki büyük kitaplıkta bir açıkturum uygulanmakta, büyük bir sınıfta kitap piyanosunu çekilmekte, aşağıda fizik laboratuvarının anfisinde herhangi bir öğretmen arkadaşımız, son sınıf öğrencilerine konferansını dinletmekte, başka bir büyük sınıfta 9. sınıf öğrencilerinin katılacağı, okul ve Sivas Memleket Hastanesi'nin doktorlarından birinin verdiği masturbasyonun zararları, kendi vücudunu tanımak konferansı, müzik odasında Veysel Arseven'in hazırladığı açıklamalı Klasik Batı Müziği konseri, (...) bunların hepsi Bedrettin Cömert'in ince zekâsı ve insanlara olan sevgisinin yan-kılarıydı..."

Bu yıllarda şiir ve düzyazı ile ilgilenmeye başlar. İlk şiiri *İstanbulumsu*, 15 Mart 1959'da *Varlık* dergisinde yayımlanır. 1960 yılında liseyi bitirip, kazandığı devlet bursuyla İtalya'ya gider. Hayatının ikinci dönemi başlamış olur.

Roma'da burslu okuyan Cömert rahatlamıştır. En azından maddi sıkıntıları biraz da olsa geride bırakmıştır. 10 yılı İtalya'da başarılı çalışmalar yaparak geçirir. Roma Üniversitesi'nin Edebiyat ve Felsefe Fakülteleri'nde, önce edebiyat lisansı alır, sonra Prof. Garroni ile estetik doktorasını tamamlar. Bu arada öğrencisi olduğu ünlü İtalyan sanat tarihçi-

si Gulio Argan'ın akademik çevresi ona Batı sanatı hakkında güçlü bir temel kazandırmıştır (4).

1965'de Maria Agostina ile evlenir. İlk çocukları Ergun 1966'da Roma'da dünyaya gelir. Bir süre sonra İtalya'da da ekonomik bunalım içerisine düşer. Ayakta kalabilmek için ilgi alanlarından çok başka metinler çevirip, radyoda çalışıp para kazanmak zorunda kalır.

'Şiirdeki duyarlılığımı eleştiriye yöneltiyorum'

Varlık ve *Forum* dergilerinde yayımladığı şiirlerini bu 10 yıla sığdırır. Son şiiri *Başlamanın niteliği* 15 Ekim 1969 sayılı *Forum* dergisinde yayımlanır. Daha sonra şiiri bırakır. 4 Mart 1969 tarihli Hasan Hüseyin'e yazdığı mektupta nedenini şöyle açıklar:

"(...) Ben şiirlerime güvenmiyorum artık. Şiirdeki duyarlılığımı eleştiriye uygulayınca daha verimli, daha yararlı oluyorum. Kendimi ozan saymıyorum senin anlayacağın. Gençliğimin ilk yapmacık heyecanlarından sıyrıldım artık" (5).

Bu özeleştiri, toplumsal gerçekçi yönünün gelişimine işaret olabilir. Aslında ilk eleştiri yazısını 15 Ocak 1967 sayılı *Varlık* dergisinde Hasan Hüseyin'in *Temmuz Bildirisi* hakkında yazdığı. Fakat o, kuramsal temelden kaynaklanmayan eleştiriye eleştiri saymayacaktır. 1968 yılı bitmek üzeredir ve Cömert'in sonraki yıllarına ışık tutacak yönelimi kendini göstermeye başlamıştır. Hasan Hüseyin'e yazdığı mektupta bu çabasını şöyle dile getirir (6):

"Ben daha en temel sorunları bilmeden, el yordamıyla sorunlara yaklaşıyorum. (...) Ancak elimde bir sürü çeviri var. Yol aydınlatan yazılar. (...) Örneğin, Marx'ın '1844 Ekonomi ve Felsefe Müsveddeleri'nden 'Yabancılaşmış Emek', 'Para' ve 'Duyuların tarihi kaynağı' ile ilgili bölümleri, Engels'ten, Marx'tan sanat üzerine yazıların epeyisini çevirdim. Gramsci ve Della Volpe ve diğerlerinden edebiyat üzerine yazılar çevirdim. (...) Somut eleştiriye, yani cylemi şimdilik başladım. Birincisi kuramsal eksikliği gidermem gerek, ikinci olarak da, Türk edebiyatını, Türk tarihini ve toplumunu iyice ve bilimsel tanımadan, boşa çaba gibime geliyor..."

İtalya'da geçirdiği 10 yıl işte bu kuramsal temelin gerekliliğini ona gösterir. Wölflin, Panofsky ve Gombrich gibi ün-

lü sanat kuramcıları üzerindeki çalışmaları, kuramsal çerçeveyi oluşturmada yardımcı olur. 1970'lerden sonraki yazılarında bu temel kendini gösterir.

İtalya'da yüklenen Cömert Türkiye yolcusu

Cömert, 1970 yılında biriktirdikleri, yüklendikleriyle birlikte Roma'dan felsefe doktoru olarak Türkiye'ye döner ve üniversite hocalığını seçer. Marksist estetik üzerine çalışmış, Lukacs, Prag Dil Okulu'nun ileri gelenleri ve İtalya'daki materyalist estetiğin kuramcıları üzerine eğilir. Doktorasını "Son Elli Yılda Türkiye'de Sanat Eleştirisi" konusunda vermiştir. 1972 yılında Hacettepe Üniversitesi (HÜ) Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan olarak görevine başlar. O günlerde tanıştığı Günsel Renda Bedrettin Cömert'i şöyle anlatıyor (7):

"Bir kış günüydü Bedrettin Cömert'i tanıdığımda. İtalya'dan doktorasını tamamlamak üzereyken gelmiş ve Türkiye'de bu alanda tek yetkili kişi olarak Suut Kemal Yetkin ile görüşmüştü. HÜ'nün Sanat Tarihi Bölümü Yetkin'in başkanlığında kuruluyordu o günlerde. 1970 yılının ilk aylarında, ben de henüz doktor, asistan ve Suut Bey'den sonra bölümdeki tek kişiydim.

(...) Bedrettin geldi ve görüştük. İçtenliği büyük ölçüde etkilemişti beni. Açıkçası, bir saatin içinde, yaptıklarını, yapmak istediklerini, estetik üzerine, sanat tarihi eğitimi üzerine düşündüklerini söyleyivermişti. Karısını, oğlunu anlattı. Bir anda kader birliği etmişlik sanki..."

Bu arada eleştiri ve inceleme yazıları yayınlamaya devam eder Cömert. Roma'dayken başladığı "nesnel" eleştirileri sürdürüyordu.

Türkiye'de Bedrettin Cömert'in gerçekçiliği tepki toplar, ortamı değişmiştir ama kendisi yine aynıdır ve çoğu dostunun belirttiği gibi o içtendir, cesur ve ödün vermez. Eleştiri yazıları ardı ardına gelir: "Edebiyat Eleştirisi'nde Yöntem", "Eleştirimizin Alinyazısı", "Neredeyiz?", "Eleştiride Sevgi", "Eleştirimizin Çağdışılığı", "Edebiyatın İşportacıları", "Eleştiriye 5 Kala", "Fetvacılar Çoğaldı", "Sanatta Yanlış Devrimcilik", "Edebiyatta Ada Sığınma Hastalığı", "Talihsiz Eleştirmen", "Yurdumuzda Marksçı Yazın Eleştirisinin Durumu", vd. 1966'da girdiği inceleme-eleştiri fidanlığını hayatının sonuna kadar sulamaya devam eder. 1968'lerde yazdı-

Sanatın Öyküsü'nü çevirir, Leonardo filmi TRT'de yayınlanır...

1973 yılında ikinci oğlu Kemal Ankara'da dünyaya gelir. Daha da yoğunlaşan eleştiri yazıları, incelemeler, kitap hazırlıkları ve akademik hayat sürüyordur. Bir atılım olarak değerlendirilebilecek çalışması ise 1975 yılında gelir: TRT için hazırladığı *Leonardo da Vinci* filmi. Büyük ilgi görür bu yapıt ve Bedrettin Cömert tanınan bir isimdir artık.

Ertesi yıl Gombrich'in ünlü *Sanatın Öyküsü* adlı kitabını Türkçe'ye kazandırır. Uzun zamandır üzerinde çalıştığı bu kitap ona göre beğenin geçirdiği evrimi sergiliyordu. Bu özenli çalışma salt bir çeviri olarak değer görmez, o bu kitapla Türkçe'ye katılacak yeni sanat terimlerinin bir ön çalışmasını yapmış olur. Bu katkısıyla Türk Dil Kurumu ödülünü alır ve TDK üyesi olur. Hasan Hüseyin, Bedrettin Cömert'in hayatında 1977 yılının bir dönüm noktası olduğunu yazar. Dergiler, gazeteler, TRT, Seçici kurul üyelikleri, dernekler, çok çalışmasını gerektiren birtakım ilişkiler bu yıl içinde açılır kendisine. Danışılan, görüşü alınan bir kişi haline gelir.

'Croce'nin Estetiği' ile artık unutulmayacaktır

Akademik hayatı, öğrencileriyle yaptığı bilimsel gezileri, müze ve sergilerde yerinde sanat eseri incelemeleri devam eder. Bir yandan da estetik alanındaki çalışmalar arasında önemli bir yeri olan doçentlik tezine hazırlanıyordu. "Benedetto Croce'nin Estetiğinde İfade Kavramı ve İfadenin İletimi Sorunu", konulu doçentlik tezi 1977 yılında kabul edilir ve

artık HÜ'de doçentlik görevindedir. Tez ancak ölümünden bir yıl sonra *Croce'nin Estetiği* adıyla Kültür Bakanlığı Yayınları'ndan çıkar ve Türkiye'den ayrılmak üzere olan eşi ve çocuklarına havaalanında son anda yetiştirilir.

Türkiye'de estetik alanına yaptığı bu katkı her zaman hatırlanmasını sağlayacaktır aslında.

Aslında bütündür Bedrettin Cömert. Sadece bilim adamı, eleştirmen, şair, estetikçi, felsefeci, dilci ya da çevirmen değildir; o ufukta görünen bir ormandır. Ancak içine girildiğinde farkına varılacaktır çamların, meşelerin, çınarların... Yani ormanın içinden ormana bakmak, apayrı bir bilinç işidir (10). Ama duyarlılık bütün ürünlerinde can suyudur. Şiirdeki duyarlılığı eleştiriye yönelttiğini daha 1969'da ilan etmiştir. Bu onun ta en başlarda verdiği sonuçtur. Hasan Hüseyin'in cümlesiyle, "Şiiri eleştiriye yediren adamdır".

Çünkü gerçekten de, tıptaki "operasyon" anlamına gelen, çatık kaşlı, soğuk, kuru, sevgisiz eleştiriye, sevgi, sıcaklık, duyarlılık, katmasını bilmiştir. Bedrettin Cömert, her ne kadar sonradan susturmuş olsa da, şair sesiyle 1966 yılında *Sezi* adlı şiirinde şu dizileri yazacaktır (11):

"Geçirdiğim bütün hastalıklardan sonra/ Mutlaka ayırdedeceğim beni götürecek sancıyı/ Daha gitmeden/ Henüz korku çizgileri yüreğime akarken/ Salt karımın yüzüne bakacağım/ Eğer yalnızsam/ ve görünüyorsa/ Alışmadığım yumuşaklığına gökyüzünün/ Belki de büyük laflar edeceğim/ Ölümden bile korkmadı desinler diye..."

11 Temmuz 1978 yılında sabah 8.30'da eşiyle beraber bindiği arabasında karanlık güçler tarafından öldürülür Bedrettin Cömert. Karısı da yaralanmıştır bu saldırı sırasında. Gerçekten de sezmiş midir bu sonu?...

Başarılar diledim ve bu son konuşmamız oldu.

Bedrettin Cömert'i bu anlattığım anılar çerçevesinde tanıdım. Ama onu tüm kişiliğiyle tanıdım diyebilirim: Hem insan kişiliğiyle, hem de akademik kişiliğiyle. İnsan olarak Bedrettin Cömert, kişiliğindeki içtenlik, sıcaklık ve verdiği güvenle karşısındakini daha tanıştığı ilk an içerisinde kavradı. Çok kibar, çok nazik ve çok saygılıydı. Ama bütün bu nitelikleriyle de karşısındakilerden aynı nitelikleri beklerdi. Bedrettin Cömert'e başka türlü tavır almak olanak dışıydı. O ancak sevinebilir ve sayılabilirdi. Kişiliğinin ikinci önemli niteliği, iki kuruşluk çıkar için nankörlüğün ve ihanetin olağan sayıldığı günümüzde vefa, sadakat ve bağlılık gibi derin ve yüce duygularla dolu olmasıydı. Bedrettin Cömert bu erdemlerin dışında düşünülemezdi. O hareket ve davranışlarıyla tüm bir dürüstlük ve erdem anıtıydı. Bütün insanlara sevgi ve saygı duygularıyla bağlı, insanların mutluluk özlemlerini yüreğinde duyan, uygar bir insan, gerçek ve katıksız bir hümanistti. Bu hümanizma içinde onun insan, toplum ve dünya görüşü oluşuyordu. Onu sanata kültüre ve bilime götüren de yine bu hümanizma idi.

Bedrettin Cömert'in bilimsel kişiliğine gelince o da bu hümanizma boyutları içinde biçim kazanıyordu diyebilirim. Bedrettin Cömert sanat tarihi yapmıştı. Ama sanat tarihine ölü bir materyal olarak değil de, canlı, yaşayan, insanın, felsefenin ve kültü-

rün oluşturduğu bir organizma olarak yaklaşıyordu. Bundan ötürü bir yandan psikolojiye gitmiş, öbür yandan da felsefeye... İleride yapmayı düşündüğü çalışmalar bu yolda yapılmış değerli yapıtlar olacaktı.

İliç kuşkusuz Bedrettin Cömert, akademik kariyerinin daha başında bulunuyordu. Ama gelecek bilimsel çalışmalarının bilinci ve hazırlığı içindeydi. O bir yandan *Sanatın Öyküsü* gibi değerli yapıtları Türkçe'ye çeviriyor, bir yandan sanat tarihi alanında araştırmalar yapıyor, bir yandan da belli başlı gazete ve dergilerde sanat eleştirileri yazıyordu. Bedrettin Cömert Türk kültür yaşamına bütün bu eylemleri ile bir diyalog getirmişti. Ama bunlar arasında onun asıl çalışma alanı bilimsel çalışmalarıydı. Bu alanda en büyük avantajı, yorulmak silmeyen çabası ve çalışkanlığıydı. Bu üç alanda yaptığı çalışmalara bakarsak bunların epeyce yüksek bir sayıya ulaştığını görürüz. Bütün bunları Bedrettin Cömert İtalya'dan döndükten sonraki son 5-6 yıl içinde yapmıştı. Bedrettin Cömert alinyazısıyla Türk kültür ufku bir parlak kuyrukluydız gibi girdi, aydınlattı ve kayboldu. Onu vuran eller Bedrettin Cömert'in kişiliğinde, aydın, uygar, pozitivist ve çağdaş bir dünya görüşünün insansal bir bilim ve ahlak anlayışının, Türkiye'nin geleceğinin umudunu vurdular. Onun tirajik ölümünden sonra ya arkada diyalogsuz kalanlar ve umudunu yitirenler? Hele sizler, hele sizler!

ğı mektuplarında söz ettiği “kuramsal yönden silahlanamam gerek” ihtiyacının yerini bulduğu ve hangi cephelerde kullanıldığı da bu başlıklardan anlaşılabilir.

Hasan Hüseyin onun hayatını üç döneme ayırır: 1940-1960, 1960-1970, 1970-1978’in Bedrettin Cömert’i... “Hayatının ilk yıllarında Bedri her şeyiyle Türkiye’li’dir. 1960-1970 yıllarında ise, Mussolini faşizmini ezmüş İtalya’da, sol yelpazenin bütün dilimlerinin ağırlıklarının yaşandığı İtalya’da, sanatın her dalının insanı Akdeniz güneşi gibi çarpıtığı İtalya’da durmadan yük alan bir şiir gibidir. Ne zaman dolacaktır bu şiir, ne zaman kalkacaktır o limandan, ne zaman ulaşacaktır vatanına, neler boşaltacaktır vatanındaki o limana, bunun coşkusu içindedir Bedri. Nasıl bulacaktır vatanını, nasıl karşılayacaktır vatani onu, neler söyleyecektir vatanında, onun merakı içindedir... 1970-1978 döneminde, yurdunun erozyon kayaları gibi sırttan sorunlarıyla karşı karşıya gelmiş bir Bedrettin Cömert vardır karşımızda. Gurbetten dönen oğul, düş kırıklığına mı uğramıştır acaba?” (8).

Cömert’in bitip tükenmeyen bir hevesle sürdürdüğü çalışmaları dönüşünün bir hayal kırıklığı yaratmadığını göstermiştir. Ders verir, tez hazırlar, yazılar yazıp kitaplar yayımlatır, çeviriler yapar.

Burada sürekli yazı ve şiirlerinin yayımlandığı *Forum* dergisinden söz etmek gerekiyor. İtalya’dayken mektuplar aracılığı ile soyadına yaraşır bir cömertlikle sürekli katkıda bulunduğu, yazılar gönderdiği *Forum* dergisi 1969’da kapanır. Ekonomik bunalımından kurtulamamıştır. Türkiye’ye döndüğünde artık yazacak bir dergisi yoktur. Fakat üniversite hocalığıyla yetinmeyen Cömert,

Halkın Dostları ve *Ant* dergilerinde çeşitli inceleme ve yazılarını yayımlatmaya başlar. 12 Mart muhtırasının verildiği dönemde kendisiyle birlikte Ercüment Behzat Lav, Rifat Ilgaz, Güngör Gencay, Metin İkin, Hasan Hüseyin, Zühtü Bayar, Aydın Hatipoğlu, Asım Bezirci, Fahir Önger’in kurucu olarak katıldığı *Gelecek* dergisi girişimi de başarısızlıkla sonuçlanır. *Gelecek* dergisinin kapağında “sosyalist edebiyat dergisi” yazıyordur. 6. sayısında dergi Sıkıyönetim’in baskısı sonucunda kapatılır. Barış gazetesinde yazıları yayımlanmaya başlar. Gazetede haftada bir hazırlanan *Özet* adlı sanat sayfasını Hasan Hüseyin’le birlikte kotarırlar. Sonraki dönemlerde yazdığı yayınlar: *Yansıma*, *Soyut*, *SED* (Sanat Edebiyat Dergisi), *Milliyet Sanat*, *Yeni Ulus*, *Yeni Ufuklar*, *Yeni Ortam*, *İtalyan Filolojisi*, *Yeni Halkçı*, *Cumhuriyet*, *Türk Dili*, *FDE* (Fransız Dili Edebiyatı), vd.

Felsefe doktorasına sanat tarihi tezini de ekler

1972 yılında HÜ Sanat Tarihi Bölümü’nde “Mitoloji, ikonografi, eleştiri estetik” dersleri veriyordu. İtalya’da aldığı eğitimin eksiklerini tamamlamak için Suut Kemal Yetkin ve o yıllarda bölümde ders veren Prof. Semavi Eyice’nin derslerine katılarak Anadolu sanatına açılır. Bu onun mitoloji ve ikonografi dersi örneklemelerini Anadolu üzerinde yoğunlaştırmasını sağlar. İkinci doktorasını HÜ’de verir. Bu kez “Giotto ve San Francisco Gelenegi” konusunda yaptığı tez ile sanat tarihi doktoru olur. Ünlü İtalyan ressam Giotto’nun sanatı üzerine çalışırken yaptıkları yerinde inceleme, bir gözlem sürecinden sonra

tezini ve Giotto resimleri kataloğunu hazırlamıştır. *Giotto’nun Sanatı* adlı kitabında geçen şu değerlendirme oldukça çarpıcıdır (9):

“İşte Giotto, bize İsa’nın ölümünü dinsel bir simgenin kutsal ölümü olarak verirken, onu yere indiriyor, onu insan boyutları içinde sunup saydamlaştırıyor ve bu ölüm umarsız bir anne suskunluğu, ağıt dolu bir dost çılgılığı oluyor. İşte Tanrı da ölüyor. Ama bu ölüm Tanrının oğlunun ölümü de olsa, bir annenin anne olmaktan ileri gelen taş gibi acısını susturamıyor (...”).

Giotto çalışmalarından sonra sanat tarihi ve plastik sanatlar konularına daha fazla eğilmeye başlar. Bu arada dil ve dilbilim çalışmalarını yoğunlaştırır. Türkiye’deki sanat kuramcılarının ve uygulayıcılarının dil konusundaki eksikliklerinden yakını ve yeni kavramlar oturtmaya çalışır. Zühtü Bayar’la bir mektuplaşmasında, Bayar’ın hazırladığı Rifat Ilgaz eleştirisine dilsel bazı gözlemlerde bulunur, bulduğu kavram hatalarını tek tek tartışır ve düzeltmeye çalışır. Yazısında neden “poetika” sözcüğünü kullandığını sorar Bayar’a. “Bunu sen, ben anlarız ama normal okur her zaman bu tür terimleri kafasında gerektiği gibi somutlaştırılmaz. Yerine ‘şiir anlayışı’ desen karşılar zannediyorum. Desteksiz öztürkçeciliğe karşı olmak, öztürkçeyi savsamayı gerektirmemeli” der. Ona göre öztürkçenin tek ölçüsü anlaşılacak olmalıdır. Sanat kuramlarının da soyut kalmaması, yaşam deneylerine indirgenmesi gerektiğini vurgular, estetik biliminin gerçeklikten kopuk garipliklerle uğraşmadığını tüm çalışmalarında göstermeye çalışır.

Bir sanat adamını öldürdüler

Prof. Dr. İsmail Tunalı

Okuyacağınız yazı, Bedrettin Cömert’in ölümünün hemen ardından (15 Temmuz 1978) Cumhuriyet gazetesinde yayımlanmıştır.

Bundan 4-5 yıl önceydi. Postadan Ankara’da yayımlanan bir sanat dergisinin birkaç sayısı çıkmıştı. Bunlarda, gençlik yıllarımın tutkulu iki konusunu inceleyen iki yazı vardı: Aristoteles’in *Poetika*’sı üzerine, öbürü de Croce estetiği ile ilgiliydi. Her iki yazının da imzası Bedrettin Cömert’ti. Onun adını ilk kez bu yazılarla duydum, onu ilk kez bu yazılarla tanıdım ve onu ilk kez bu yazılarla sevdim... Bu Aristoteles ve Croce ekseni sanıyorum ki bizi birbirimize bağlayan ilk güçlü temel oldu. Daha sonra her yayınından bana göndermeyi, beni mutlu eden bir alışkanlık haline getirdi. Bedrettin Cömert’e vaktiyle bir mektubunda kişi olarak kendisini tanımadan pek çok sevdiğimi yazmıştım... Gerçekten de Bedrettin’i ancak yıllar sonra şahsen tanıma olanağını buldum.

1977 Temmuz’unda geçirdiğim ağır bir trafik kazasının kırıkları ve acıları içindeyken, üye seçilmiş olduğum bir doçentlik sı-

navının doçentlik tezini getirdiler. Bu benim için tam bir sürpriz oldu: Tez, Bedrettin Cömert’in Croce estetiği ile ilgili bir çalışmasıydı. Yaşamımın en acılı günlerinde kader beni mutlu etmek istemişti. Sevdığım iki insana aynı anda kavuşuyordum. Hem Croce’ye hem de Bedrettin Cömert’e... İki ay onlarla haşır neşir oldum. 1977’nin Eylül ortalarına doğru kışlık evimize henüz dönmüştüm ki telefon çaldı. Telefondaki ses, “Ben Bedrettin Cömert, efendim” dedi. Kendisini tanımadan çok sevmiş olduğum Bedrettin’in sesini ilk kez o an telefonda duydum. Kendisini de aynı gün evimizin yakınındaki bir kahvede tanıdım: Güçlü, yakışıklı, çağdaş giysiler içerisinde son derece sevimli ve saygılı genç biri olarak akşam saatlerine kadar yılların özlemiyle sevdiğimiz düşünürlerden yazarlardan uzun uzun konuştuk. Birlikte geçirdiğimiz o saatler diyebilirim ki gençliği ikinci kez yaşadığım en değerli saatler olmuştu. Doçentlik sınavında jüri başkanlığını yaptığım Bedrettin Cömert, doçentlik sınavının bütün aşamalarını çok başarılı geçirdikten sonra doçent oldu. Yaşamımın en mutlu ve en unutulmaz anlarından biri ona jüri adına doçentlik payesini verdiğim an olmuştu diyebilirim.

Bundan sonra iki kez daha Ankara’da karşılaştık. En son ise bundan 1 ay önce üniversite giriş imtihanları ile ilgili olarak İstanbul’a geldiğinde telefonla görüşebildik. Her zaman ki gibi son çalışmalarından ve yakında çıkacak yazılarından söz açtı.

O yılların karanlık güçleri, ilan ettikleri ölüm listelerinde onun gibi pek çok akademisyeni hedef almışlardır aslında. Listenin alt sıralarında yer alan Bedrettin Cömert ne yapmıştır da sıra ona çabucak gelmiştir? Ölmeden kısa bir süre önce Hacettepe'deki demokrasi düşmanı terörün yuvasını arıyordu. Bu arayış erken bir ölüm mü getirmiştir?

Yazları HÜ'nin dinlenme yeri olan İn-kum'a giderler ailecek. Ergun Cömert'in de anılarında yer edinmiş bu tatillerden sonuncusunda, 1977 Temmuz'unda Hasan Hüseyin'e şöyle yazacaktır (12):

"Güzel günleri özlemekten bile korkar olduk. Umduğumuz her şeyin daha gerçekleşmeden olmadık pisliklerde yitip gitmesini sık sık gördükten bu yana, özlem ve umuda, görkemli bir kelebek gibi bakar olduk. (...) İlkesizlik, kaypaklık, iğrençlik, kötülük, çirkeflik panayırında yaşıyoruz sanki. Gazeteler, her sabah, kucak kucak çöp yığıyor gönlümüze. (...) Ezilen halk olmanın bilinçli ezikliği ve karşı konmaz umarsızlığını her gün daha çok büyütüyoruz. Doğruyu söyleyenlerin doğruyu dile getirdiklerini bildiğimiz halde, usun ve onurun lekeli bir çarşaf gibi çignendiği bu dönemde, her gün bir kez midemiz kalkıyor..."

DİPNOTLAR

- 1) Günsel Renda'nın bir konuşmasından alınmıştır.
- 2) Hasan Hüseyin, "Şiiri Eleştiriye Yediren Adam", Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi, Ankara, 1980.
- 3) Halim Yağcıoğlu, Kemalist Dergisi, Kasım 1978.
- 4) Günsel Renda, "Bedrettin Cömert'in Bilimsel Kişiliği", Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi, Ankara, 1980.
- 5) Bedrettin Cömert, Eleştiriye Beş Kala, Hasan Hüseyin'in Önsöz'ünden, Ayko Yayınları, İstanbul, 1981, s.6.
- 6) Hasan Hüseyin, "Şiiri Eleştiriye Yediren Adam", Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi, Ankara, 1980, s.14.
- 7) Günsel Renda'nın bir konuşma metninden alınmıştır.
- 8) Bedrettin Cömert, Eleştiriye Beş Kala, Hasan Hüseyin'in Önsöz'ünden, Ayko Yayınları, 1981 İstanbul, s.18-19.
- 9) Bedrettin Cömert, Giotto'nun Sanatı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1977, s.69-70.
- 10) Bedrettin Cömert, Eleştiriye Beş Kala, Hasan Hüseyin'in Önsöz'ünden, Ayko Yayınları, 1981 İstanbul, s.21.
- 11) Bedrettin Cömert, Eleştiriye Beş Kala, Hasan Hüseyin'in Önsöz'ünden, Ayko Yayınları, 1981 İstanbul, s.6.
- 12) Bedrettin Cömert, Eleştiriye Beş Kala, Hasan Hüseyin'in Önsöz'ünden, Ayko Yayınları, 1981 İstanbul, s.30.

Bedrettin Cömert'in bilimsel kişiliği

Prof. Dr. Günsel Renda

(Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü)

Okuyacağınız yazı, Prof. Dr. Gülsen Renda'nın 4 Haziran 1979 günü Bedrettin Cömert anısına düzenlenen "Sanat Tarihi ve Sanat Sorunları" seminerinde yaptığı konuşmanın metninden derlenerek hazırlanmıştır.

Bilim adamı Bedrettin Cömert'in bilimsel kişiliğini bütünleyen öğretim üyeliği Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'yle başlar. Bedrettin Cömert 1970 yılında asistanlıkla akademik çevreye girerken, Sanat Tarihi Bölümü Suut Kemal Yetkin'in yönetiminde geniş kapsamlı bir eğitim programı geliştiriyordu. Mümkün olduğu oranda tüm sanat tarihi alanlarını kapsayan, sanat tarihi eğitimi estetik ve pratik atölye çalışmalarıyla boyutlandırmayı amaç edinen bir programdı bu. İşte bu kuruluş ve deneme dönemlerinde bölümüne katılan Bedrettin'in, o günkü bilimsel donatımı bile, çok yönlülüğü ile programa boyut kazandıracak nitelikteydi.

İtalya'daki yoğun öğrenim programının yanı sıra, Roma'daki öğrencilik yıllarında bile, Türkiye'de *Varlık* ve *Forum* gibi dergilerde, 50'yi aşkın şiir, deneme, eleştiri ve çeviri yayımlamıştı. Bunların arasında, yabancı bir ülkenin kültür ortamının ve yetkinleştirdiği yeni bir dilin verdiği coşkuyla yaptığı çevirilerin yanı sıra, adeta çağdaş Türk edebiyatından kopmayı yadsırcasına, Türk yazarlarını izleyip yazdığı eleştiri ve denemeler de yer alıyordu. Nitekim "Cerre di cretica letteraria nella turchia odierna" isimli doktora tezi bile, 1950-1970 yılları arasında Türkiye'deki eleştiri akımlarını inceliyordu. Böylelikle, Bedrettin Cömert Türkiye'ye dönüp üniversitede çalışmalarına başladığı zaman araştırmacılığa ve yazarlığa imzasını atmıştı.

1972-1976 yılları arasında Türk ve İtalyan edebiyatı, estetik ve eleştiri üzerine yazdığı yazılar yine de çoğunlukta idi. Fakat bu arada giderek dil ve dilbilim çalışmalarını yoğunlaştırıyordu. *Soyut* ve *Yansıma*'da yazdığı bir dizi yazı ile Türkiye'de büyük eksikliğini duyduğu dilbilim alanında temel ilkelere yaygınlaştırmaya çalışıyordu.

"Sanat tarihçisi bir sanat yapıtını estetik biliminin sunduğu araçlarla değerlendiren, gerçek tarihsel yerine oturabilmek için eleştirel bir tavırla yapıtlara girebilmelidir. Ancak eleştiriyle, bir ürünün sanat yapıtı olup olmadığı sap-

tanabilir", diyen Bedrettin Cömert'in, Gombrich'in *Sanatın Öyküsü*'nü çevirme isteği bundandı, çünkü çevirinin Önsöz'ünde de belirttiği gibi, Gombrich bu kitabında sanatı, sanat dışı etkenlerle boğmamıştı.

Büyük bir coşkuyla ve gerçekten de inanılmaz bir hızla çevirdiği *Sanatın Öyküsü*'yle hem Türk okuruna bilgi birikimi ve beğeni gelişimi sağlayacak bir kitap hazırlıyordu, hem de büyük özen gösterdiği Türkçe'siyle dilimize, sanat diline, sanat tarihçisi diline katkıda bulunuyordu. Çeviriyi yaptığı o kısa süre içinde, sanat terimlerini en anlaşılır biçimde sunabilmek için büyük çaba gösterdi. Nitekim başarıya ulaştı ve Türk Dil Kurumu Ödülü'nü aldı.

Son yıllarda estetik alanındaki en kapsamlı çalışması, hiç kuşkusuz, "Benedetto Croce'nin Estetiği'nde İfade Kavramı ve İfadenin İletimi Sorunu" başlıklı doçentlik teziydi. Doçentlik çalışmasında, Croce'den yaptığı çevirileriyle Türk okuruna ilk elden kaynak sunuyor ve özellikle İtalyan araştırmacılarının çalışmalarıyla da boyut kazandırıyor. Croce üzerindeki incelemesinde, plastik sanatlardan örneklemeli yorumlara gidiyordu.

Sanırım, Bedrettin Cömert'in giderek estetik ve eleştiri çalışmalarını edebiyat alanında olduğu kadar plastik sanatlar dalına yöneltmesi, onun bu yönünü geliştirmişti; kendi de çoğu kez söylerdi bunu. Nitekim, öğrencilere sanat eleştirisi dersleri veriyor ve sergilerde uygulamalı çalışmalar yaptırıyordu. Son yıllarda sergi eleştirileri yazmaya başlamıştı. Resim yarışmalarında seçici kurullara giriyordu. *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı bir dizi sergi eleştirisinde uyguladığı belirli bir yöntem vardı; önce gidiyor, uzun uzun yerinde sanat yapıtını inceliyordu, ondan sonra onu, belirli bir kuramsal çerçevenin içinde eleştiriyordu. Örneğin sanatçının doğayı öykünmesi sorununu ele alıyor ve o açıdan eleştirisini yaptığı sanatçıyı değerlendiriyordu veya bir mekân kavramından konuya giriyor ve sanatçının yapıtlarından örneklemelerle yoruma gidiyordu. Güçlü bir gözlemciydi Cömert. Bir sanat yapıtının karşısında inanılmaz boyutlara ulaşabiliyordu gözlemi.

Tükenmeyen çalışma gücü ve geliştirdiği titiz araştırma yöntemiyle, nice yapıtlar verecekti sanat üzerine...

Bedrettin Cömert ve eleştiri anlayışı

Özdemir İnce

Okuyacağınız yazı Bedrettin Cömert'e Armağan adlı kitaptan derlenmiştir.

Bedrettin Cömert'i *Forum* dergisindeki yazılarıyla tanımaya başladım. Bedrettin Cömert kaynakçasında, 1962 yılından itibaren şiir, deneme, eleştiri ve çeviri yayımladığı görülüyor, ama doğrusunu söylemek gerekirse, ben Bedri'nin bu dönemini anımsamıyorum.

Tanışmamız Lukacs'tan Zeki Özcan'la birlikte yaptığı çeviriler aracılığıyla oldu: önce "Emek" dizisi. Yıl 1969'du. Bir yıl sonra da *Halkın Dostları*'nda yayımlanan "Şiirsel İmgenin Akılsallığı" ve "Şiirin Semantik Anahtarları" başlıklı yazıları.

İlk yazılarım okudukça, şöyle bir kaniya varmıştım: "İşte ciddi, titiz, tuttuğunu koparan inatçı biri" demiştim. Bir insanı hiç tanımadan, sadece yazılarına bakarak böyle bir kişilik tanımlaması yapabilmek için, bu özelliklerin o kişinin kaleme aldığı yazılarda da olması gerekir. Gerçekten de bu nitelikler Bedrettin'in yazılarında bol bol vardı ve öylesine bol bol vardı ki bir yazının dar sınırlarının onun yazınsal tutku, hız ve soluğundan nefes darlığına uğruyor gibiydi. Kimi zaman da, beyin ve yüreğindeki olduğu gibi dökememenin sıkıntısından öfkeleniyordu.

Yeni yazmaya başladığı yıllarda usta bir yazar değildi. Kimileri vardır yazına kırk yıllık yazar havasıyla, rahatlığıyla girerler. Bedrettin onlardan değildi, acemiydi: edebiyat loncasının geleneğine çok uygun bir başlangıç. Demek ki önce çıraklık yaptı, kalfa oldu. Ne yazık ki ustalık dönemi çok yeni başlamıştı.

Bedrettin, Türk yazını ufuklarında bir "yıldız" gibi doğmadı. Bu yüzden de Türkiye'ye gelmeden önce, Hasan Hüseyin'in dışında pek az insanın dikkatini çekti. Ama o zamanlar Bedrettin'le ilgilenmiş olanlar, onun yeteneğini bilgisini ve yüreğini görmüşlerdi. Çok iyi bir çıraklı Bedrettin. Ama kimin çırağıydı? Belki de sadece kendi kendinin çırağıydı. Çünkü bu genç adam ne İstanbul'un, ne de Ankara'nın edebi ve gayri edebi tezgahından geçmemişti; Sivas'tan kalkıp İtalya'ya gitmişti. Bu akıl almaz gerilimi (yaşayanlar bilirler) yaşamış, Batı'ya gidip de aklını kaçırmadan, yozlaşmadan dönen ender insanlardan biri olmuştu.

Gene o ilk yazılarında bilgi ve beyinin ön-de geldiğini, yazılarında, eleştirilerinde mad-deci bilginin biraz sert köşeli biçimlerde yer aldığını görürüz. Sonra, yıllar ilerledikçe, bu köşeler insan yüreğinin ipiyle kaplandı; bilginin ve beyinin yanına insan yüreği ve duyarlılığı geldi ve ortaya genç yaşta -Bedri'nin yaşı bir bilim adamı, bir sanat tarihçisi ve eleştiricisi için oldukça gençtir-, olgun, sağlam, dengeli bir insan ve yazar çıktı.

Bedrettin Cömert'in işe çıraklıktan başla-

ması, genç bir dahi "muamelesi" görmemesi hem kendisi, hem de yazınımız için çok iyi oldu. Oysa, Türk yazın tarihinde, özellikle Bedrettin'in çalıştığı alanlarda, on yıl içinde böylesine gelişim göstermiş, hem eleştirip hem de alçakgönüllü kalabilmiş, eleştirinin yozlaştırıcı baş döngüsüne kapılmamış pek az insan vardır: eleştiri, gönül yüceliğinden yoksun güçsüz insanları çabucak yozlaştırır, onların ahlaklarını bozar. Bu yüce, genç yaşlarda erişilmiş erdem, onun kapitalist ekonomiye özgü işbölümünün edebiyat ve sanata yansımalarını, baştan çıkarıcı, yabancılaştırıcı, yozlaştırıcı etkilerini pek erken fark etmesini sağlamıştır.

Kapitalist ülkelerde, sermaye ve egemen güçler, sanatçılar kadar eleştiricilere de dikkat ederler; belki de daha çok...; sanatı, sanatçıyı, sanat ve sanatçıda beliren ilerici girişim ve atılımları eleştiriciler aracılığıyla denetim altında tutmak isterler. Gene, kitap satışlarını da eleştiriciler ve kitap tanıtıcılar marifetiyle denetim altında tutarlar. Kapitalist işbölümünün en büyük başarısı, sanatçı ile eleştiriciyi ayrı ayrı kampların adamları olarak göstermek ve onları bu bakış açısı içinde koşullandırmak olmuştur. Eleştirici ile sanatçının karşılıklı güvensizlikleri işte bu yaradan kaynaklanır. Böylesine bir ortam içinde koşullanmış sanatçı, başarısızlıklarının nedeni olarak eleştiriciyi görür, eleştirici de sanatçıya işi bitirilmesi gereken bir hasım gözüyle bakar. Ama genç Bedrettin bu zorlama, uyduruk kampaşmayı yutmamıştır; bu yüzden de o kapitalist iş bölümüne öncesi. Aydınlanma çağlarının bilginlerine, bilgin yazılarına benzer. Bu sapık durum üzerinde önemle duruyorum, çünkü bu küllü yuttukları için birçok sanatçı ve eleştirici tuzağa düşüp yanlış yerlere gitmişler, yapabileceklerinin yüzde birini bile yapamamışlardır. Bed-

rettin'e gelince, sanat yaratıcısı ile eleştiricisini bir an bile olsun ayrı kampların adamları gibi görmemiştir. Sanatçının başarılı çalışmaları onun için gizlenmesi, kapatılması, sırt dönülmesi gereken kışkırtıcı odakları oluşturmamıştır; kendi ben'ini doyurmak, kendi varlığını doğrulamak için sanatçı ve yapıtını bir araç, bir nesne olarak görmemiştir. Bedrettin, sanat yapıtı ile okur, dinleyici ve seyirci arasında her zaman bir "köprü" olmak, ara yansıtıcı olmak görevini bilinç ve onurla yüklenmiştir.

(...) "Çıraklık"ının son dönemlerinden başlayarak Marksist estetik, Marksizm ve sanat ilişkilerinde kemikleşmelere, dogmalara, idealistçe tutuculuklara karşı çıkmıştır. Bunun en somut örneklerinden biri yazı dergisinin 1978/2 sayısında yayımlanan yazısıdır; bu yazıdan alacağım bir cümle onun nasıl bir eleştirinin yanında, nasıl bir eleştirinin karşısında olduğunu somut örneği olacak: "Bir eleştirmen, bağlandığı Marksçı dünya görüşüne uygun sanat anlayışını, gelmiş geçmiş tüm sanat ürünlerinde önsel olarak arayarak, onları bu anlayışının olası varlığı veya yokluğuna göre kamplara ayırmanın yanlışlığına; her sanat ürününü yarattığı koşullara göre değerlendirip tarihteki gerçek yerine koymak gerekliliğine inanmadığı sürece, dünya görüşünün Marksçı olduğunu yitirerek bağışa da o eleştirmen karşı-Marksist'tir, çünkü kolaydır, çünkü kendini sav-sözlerle gizlemeye çalışan bir bireycidir."

(...) Bedrettin insandı, alçakgönüllüydü, çalışkandı, dostluğa inanıyordu, duygu ile düşüncüyü birleştirmişti, ayırmıyordu ve en önemlisi bağnaz değildi; eleştirinin sorumluluğuna inanmıştı, eleştiricinin yaşadığı çağda var olan, yaratılan sanat yapıtlarına karşı takındığı nesnel tavırla kişilik kazandığını, görmediği, göremediği yaratılanlardan da sorumlu olduğunu biliyordu.

İşte bu yüzden Bedrettin Cömert bir başlangıçtı!

Bedrettin Cömert Kaynakçası

1959-1969 yılları arasında *Varlık* ve *Forum* dergilerinde 30'a yakın şiiri yayımlanmıştır.

1962 yılından ölümüne kadarki süre içinde: *Varlık*, *Forum*, *Halkın Dostları*, *Anı*, *Gelecek*, *Barış* gazetesi, *Yansıma*, *Soyut*, *SED* (Sanat Edebiyat Dergisi), *Milliyet Sanat*, *Yeni Ulus*, *Yeni Ufuklar*, *Yeni Ortam*, *İtalyan Filolojisi*, *Yeni Halkçı*, *Cumhuriyet*, *Türk Dili*, *FDE* (Fransız Dili Edebiyatı), *Sesimiz*, *Ulusal Kültür*, *Yazı*, *Sanat ve Toplum*, *Oluşum* adlı dergi ve gazetelerde 190'ın üzerinde eleştiri, inceleme ve çevirileri yayımlanmıştır.

Yayımlanan kitapları

- Son Elli Yılda Türkiye'de Sanat Eleştirisi, Roma Üniv. doktora tezi, 1971.
- Estetik I, MEB Mektupla Öğretim Yayınları, No: 10, Ankara 1975.
- Mitoloji ve İkonografi, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Ders Notları, Ankara 1977.
- Kalmasın Ellerim Sizlerden Uzak, Ev-

rensel Yayınları, Ankara 1979.

- Croce'nin Estetiği, Kültür Bakanlığı Yayınları, Felsefe Dizisi: 2, Ankara 1979.
- Sanat Kuramı ve Sanat Tarihçiliği, Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1980.

- Eleştiriye Beş Kala, Ayko Yayınları, İstanbul 1981.

- Hasan Hüseyin'in derlemesi, Bedrettin Cömert'in mektup ve şiirleri, Kalmasın Ellerim Sizlerden Uzak, Evrensel Yayınları, Ankara 1979.

Çevirdiği eserler

(Türkçe ve İtalyanca'ya)

- Fiumerosso, Hasan Hüseyin Korkmazgil'den çeviri, Annali della Facoltà di Lingue e Letterature Straniere di Ca'Foscari, C.II, No: 3.
- Kadın ve Kertenkele, W. Jensen'den çeviri, Doğan Yayınevi, Ankara 1972.
- Sanatın Öyküsü, E. H. Gombrich'den çeviri, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976.
- Leonardo da Vinci hakkında televizyon filmi çevirisi, TRT, 1975.

HAZIRLAYANLAR: Ebru Oktay, Nil Üstündağ, Ayhan Özdemir, M. Kürşat Bozkurt, Özge Uzun, Özgür Dede, Tuncay Doğan.

Onsekiz Mart Üniversitesi bir çift yıldız keşfetti

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Gözlemevi'nde, şimdiye kadar tüm dünyada tek ve parlaklığı değişmeyen standart bir yıldız olarak bilinen GSC 4288-0186 kod adlı yıldızın eliptik yörüngeli bir çift yıldız olduğu keşfedildi. Keşif, Temmuz 2002'de XX Cep yıldızının, Gözlemevi'nden gözlenmesi sırasında oluştu. Gözlemevi'nde, 30 cm çaplı Meade LX200 Schmidt-Cassegrain teleskobuna bağlı SBIG ST 237 CCD kamerasıyla alınan görüntülerde ışık değişimi gösteren GSC 4288-0186 yıldızı takibe alındı. Geçen üç ay içinde alınan 11 bin karelik görüntülerin özel bir bilgisayar programıyla analizinden sonra, yıldızın aslında aşağı-yukarı 1.5 Güneş büyüklüğünde iki yıldızdan oluşan ve ortak kütle merkezi etrafında eliptik bir yörüngede 5.6 günlük bir dönemle hareket eden iki yıldızın oluşturduğu bir çift yıldız olduğu kanıtlandı. Keşifte kullanılan SBIG ST 237 CCD kamerası, gözle görülen en zayıf ışıktan 100 bin kat daha zayıf ışığı kaydedebilmekte ve bilgisayar kontrollü kullanılmaktadır. Kanıtlar bilimsel bir makale olarak, Uluslararası Astronomi Birliği'nin bülteninde yayımlandı. Çift yıldız, artık Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Gözlemevi'nin adıyla anılacak. Bu yıldız üzerinde çalışmak isteyenler, çift yıldızın burada keşfedildiğini bilecekler.

(Prof. Dr. Osman Demircan/
Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi Gözlemevi)

Kütle çekiminden dolayı oluştuğu varsayılan lens etkisinin Hubble Uzay Teleskobu ile alınan görüntüsü.

kuazar.

Astronomların, Hubble Uzay Teleskobu tarafından elde edilen, gökadalardan parıldadığı geniş bir alan görüntüsüne kadar uzanmış ufukları vardır. Bu görüntüde, şimdiye dek görülmemiş türde olan bazı gökadalalar var, bunlardan birkaçının evrenin erken döneminde oluşmuş olabileceği sanılmaktadır. Erken dönem derken; eğer evren Büyük Patlama (Big Bang) ile oluştuysa, bu oluşumun ilk anları kastedilmektedir.

American Astronomical Society'nin kış konferansına katılan bazı astronomlar için, dünyamızın bulunduğu Samanyolu Gökadası ile ilgili şaşkınlık verici ve gizemli şeyler söz konusuydu. Gökada merkezinden salınan X-ışınlarının nedeninin, kütle yemeyi alışkanlık haline getirmiş olan bir kara-delik olabileceği düşünülüyordu. Radyo dalga boyunda yapılan gözlemler, burada karmaşık bir manyetik alanın varlığını gösteriyor. Samanyolu Gökadası'nda yeni ve etkileyici bir keşif gerçekleşmişti.

Astronomlardan oluşan iki grup, gökada ana diskinin ötesindeki yörüngede (güneşin, gökadamızın merkezine uzaklığının iki katından daha fazla bir uzaklıkta), önceden görünmeyen yüz milyonlarca yıldızdan oluşan bantı bir yapı gözlemledi. En olası açıklamalardan biri, bu yıldızların gökadamız tarafından, kütle çekimi kuvvetiyle yakalanmış, bize çok yaklaşan küçük gökadalaların kalıntıları olabileceği.

Bandın bir parçasının gözlemleri, Digital Sky Survey'deki, gökyüzünün bir çeyreğinin üç boyutlu haritalanması için başlatılan projede görev alan bilim insanları tarafından yapıldı. Avustralyalı, İngiliz ve Hollandalı astronomlar, Kanarya Adaları'ndaki teleskop ile çalışarak, bandın diğer bölümlerini gözlediler ve bu

Samanyolu Gökadası'nda karadelinin olduğu tahmin edilen bölgenin, Chandra X-ışını Teleskobu ile alınan görüntüsü.

bantta görünen yıldızların, tüm gökadamızın etrafını sardığını belirttiler.

Halka şeklindeki bu bandın çapı 120 bin ışık yılı olarak tahmin ediliyor. Kalınlığı ise, gökadamının geri kalanının yaklaşık on katı kadar ve gökada düzleminin alt ve üstüne (kuzey ve güney kutuplara) iyice uzanmış durumda. Doğası bilinmeyen varsayımsal karanlık maddenin kütle çekimi sayesinde, bu halkanın 500 milyon yıldızının, neredeyse dairesel bir yörüngede tutulduğu sanılıyor.

Böyle çok büyük bir yıldız topluluğunun, halkanın içinde çok az görünmesinin nedeni, gökadamızın diski ile aynı düzlemde olması ve bu sebeple araya diğer yıldızların, gazın ve tozun girmesiyle, bize gelen ışığın engellenmesi. Halkaya ait yıldızları, diğerlerinden ayırt etmek çok zor ve sayılarını tahmin etmek kadar, halka içindeki organizasyonlarını tanımlamak da kolay değil.

Şikago dışındaki, Fermi National Accelerator Laboratuvarı'nda çalışan ve halkanın tespitini gerçekleştiren Sloan Survey grubunda görevli Dr. Brian Yanny'nin konuyla ilgili yorumu şöyle; "Bu keşifle, Samanyolu'nun görünümü hakkındaki tüm bildiklerimiz değişmiştir".

Bu grubun diğer bir üyesi, New York'ta Rensselaer Politeknik Enstitüsü'nde çalışan Dr. Heidi Jo ise, "Halkaların içinde oluşmuş yıldız grupları bulursak, bu gökadamızın son parçasının, birçok küçük ve cüce gökadalardan oluştuğuna bir işaret olacaktır" diyor.

Gökadamızın kökeni, yaklaşık 10 milyar yıl öncesine dayanmaktadır ve oluşurken muhtemelen bazı komşularını bünyesine almış ve sonra da 400 milyar yıldızı kendi içindeki değişimlerle üretmiştir. Diğer araştırmacıların bir toplantı-

Samanyolu'nun göbeğinde yeni bir yıldız bandı

Bazı astronomlar uzak gökcisimlerine (yaklaşık 13 milyar ışık yılı) gözlerini dikmiştir; ki ışığın bize ulaşması için geçen zamandan dolayı, uzağa bakmak, uzun yıllar öncesine bakmak demektir.

Bu astronomlar varlığı daha kanıtlanmamış büyük kütleli kara-delikler tarafından oluşturulduğu düşünülen, yeğin parlaklıklara sahip, üç kuazar üzerinde odaklanmış durumdadır, bunlardan biri de şimdiye kadar gözlemlenmiş en uzak

da bildirdiklerine göre, Andromeda Gökadası tarafından yakalanan benzer bazı yıldızların ardında bıraktığı sönük izler gözlemlenmiştir.

Fakat Hollanda'da Groningen Üniversitesi'nde çalışan, aynı zamanda Kanarya Adaları Gözlemleri grubunun üyesi Dr. Annette Ferguson halka yapısı için alternatif bir olası açıklama önerdi. Halkadaki bu yıldızların, gökada diskinin içinden gelmiş olabileceklerini ve kütle çekimsel etkilerle, bu yıldızların yörüngelerinde oluşan tedirginliklerin, onların dışarıya, halkanın içine göç etmelerine sebebiyet vermiş olabileceğini bildirdi.

Ayrıca araştırmacılar, gökadamızın kalbini de gözlemlemiş. Bu bölge toz ve gazın ardına saklanmış olmasına rağmen, radyo ve X-ışını gözlemleri ile, merkezin yakınlarındaki manyetik alanın, önceleri düşünüldüğünden çok daha kaotik olduğu görünüyor. Bir astronomi grubu, New Mexico'daki National Science Foundation'ın Very Large Array radyo teleskobunu kullanarak, gökadalara manyetik alanı ile yüksek-hızlı elektronlar arasındaki etkileşimlerinin ürettiği lifli (ipliksi, filaments) yapılar üzerinde araştırma yapıyor. Bu ipliksi yapılar, bir çubuksu miktarda etrafındaki demir tozları gibi, aynı hizaya getirilmiş ve aynı yönü gösterir konumdalar. Fakat yeni gözlemlerle, ayne bir tabak spagetti gibi, dolaşık (grift) ve çeşitli yönlerde dönmüş çok fazla ipliksi yapıyı görmek astronomları şaşırttı.

Bir başka araştırma grubu üyesi ve Naval Laboratuvarı'nda görevli Dr. Namir Kassim, Samanyolu merkezinin, heyecan verici ve gizemli bir bölge olduğunu, bir kez daha bize sürpriz yaparak gösterdiğini bildirmiştir.

Gökadamızın çekirdeğinde saklandığı inanılan, hep yiyen bir kara-delik fikri de bunu göstermektedir. Bir kara-delik, tanımından dolayı, doğrudan gözlemlenemez. Aşırı derecede kompakt, büyük kütleli ve bu yüzden de çok yoğun ve ışığın bile kütle çekiminden kurtulamadığı bir cisimdir. Bilim insanları, karadeliklerin varlığını, etrafındaki maddede oluşan çalkantı ve yüksek enerjili ışınımardan dolayı ortaya atmıştır.

Her bir gökadamızın merkezinde birer kara-delik olduğu düşünülmektedir. Bazı gökadalardaki birkaç milyar güneş kütesindedir. Bizim gökadamızınkinin ise, 3 milyon güneş kütesinde olduğu tahmin edilmektedir.

NASA'nın Chandra X-ışını Gözlemci'si'nde, gökadamızın kara-delik olduğu şüphelenilen bölgelerinde, uzun süreli ve duyarlı X-ışını gözlemleri yapıldı. Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nden Dr. Frederick K. Baganoff'un, her gün yapmakta olan gözlemlerden elde ettiğine göre, hemen hemen her gün gökada merkezinde parlamalar olmaktadır.

Peki bunun anlamı ne? Bilim insanları, sıcak gazdan kaynaklanan bu X-ışını kaynaklarının, kara-deliklerin, yıldız kalıntılarından oluşan son yemeğinin kırıntıları olabileceğini söylemektedir. Bu X-ışını parlamalarının sıklığı; kara-deliklerin sık yediğini, fakat bu parlamaların zayıf yeğliliği dolayısıyla, yemeğin bir ziyafetten çok, yemek arası bir atıştırma gibi olduğuna işaret etmektedir.

Dr. Baganoff'a göre bu kara-delik, katı bir perhizde. Çünkü geçmişteki bir yıldızın patlamasından dolayı (ki kara-deliklerin böyle oluştuğu düşünülür) kendi etrafındaki gazın çoğunu savurmuş durumda.

(<http://chandra.nasa.gov>,
<http://chandra.harvard.edu>;
10 Ocak 2003)

Çin'de bulunan dört kanatlı dinozor

Çin Halk Cumhuriyeti'nde araştırmacılar, dört kanatlı bir dinozor keşfetti. Bu tuhaf yaratık, kuşların evrimsel sürecinde bugüne kadar bilinmeyen bir ara aşamaya ışık tutuyor.

Günümüz kuşlarının bazı ataları, aşağı yukarı 130 milyon yıl önce dört tane kanatla ağaçtan ağaca süzülmekteydi. Bu sonuca Çinli araştırmacılar, birden fazla fosil buluntusunun karşılaştırmalı analizi sonucu ulaştılar. Araştırmacılar tarafından gösterilen soryenlerden (dinozor) birinin ön ve arka organlarında kalın bir tüy tabakası vardı ve kuyruğu da tüylüydü.

Nature dergisinin son sayısında araştırmacıların belirttiğine göre, *Microaptor* adı verilen ve boyu neredeyse 1 m'yi bulan bu canlı, kuşların evrim sürecine yeni bir ışık tutmaktadır. Pekin'deki Çin Bilimler Akademisi'nden Xing Xu yönetimindeki ekibin görüşüne göre, vücut yapısı ve tüylerin şekillenmesi göz önüne alındığında, bu dinozorun günümüzdeki uçar sincaplar gibi ağaçtan ağaca süzülme düşüncü olabilir. Araştırmacılara göre, aynı zamanda kuşların ve *Microaptor*'ların ataları da dört kanatlı olabilir. Evrimsel gelişme sürecinde, arkadaki kanat çiftinin geriye doğru geliştiği düşünülebilir.

Böylece onlarca yıldan bu yana geçerli kabul edilen bir kuram da, yani ilk kuşların yerden göğe doğru yükselmedikleri, aksine uçmayı süzülerek öğrendikleri kuramı da güçlenmiştir. Amerikalı doğa araştırmacısı William Beebe tarafından 1915 yılında ortaya atılan bu kuram, kuşların atalarının ağaçlarda yaşadıklarını ve ağaçtan ağaca süzülerek ilerlerken zamanla etkin kanat çırpışına geçtiklerini söylüyordu. Fakat bu kuram, günümüze

kadar spekülatif kalmıştı.

Başka uzmanlara göre, uçuş yetisi çırpma denemeleri sonucu karada gelişti. Buna göre kuşlar, dinozorların özellikle güçlü arka bacakları olanlarının arasından çıktı. Yani bu yaratıklar kanat çırpmaları yardımıyla, daha uzak mesafelere sıçramışlar ve sonunda uçmayı başarmışlardır.

(Der Spiegel, 23 Ocak 2003)

Yerde koşarak kanat çırpma mı uçmayı evrimleştirdi?

Tavuklar daima uçuş yeteneklerini kaybetmiş gibi görünür. Fakat kanat çırpma ve koşma teknikleri, yerden yükselip uçuşmanın kökeniyle ilgili teorilerde sadece sıçramanın eksik olduğuna işaret etmektedir.

Rutin laboratuvar testleri, kekliklerin ve tavuk, hindi, bıldırcın, orman tavuğu gibi diğer yer kuşlarının yokuş çıkarken ya da yamaçlara tırmanmak için koşarken, küçük kanatlarını çırpıklarını göstermektedir.

Missoula'daki Montana Üniversitesi'nden Kenneth Dial'ın bulgusu, uçan dinozorların ve kuşların atalarının nasıl evrimleştiğini açıklayan bir model ortaya koymaktadır. Dial, "Kanatları onları göklere yükseltecek yerde, yere yapışmalarını sağlayacak şekilde çalışıyordu. Değişik bir tür kanat çırpma koşma şekilleri vardı ve bu onlara ağaçlara ya da tepelere tırmanmada, yırtıcı hayvanlardan kaçmada ve daha kontrollü bir iniş sağlamada yardımcı oluyordu" diyor.

Uçuş yetisi yerde koşma ve sıçrama sonucu gelişmiş olabilir.

Tam olarak gelişmiş bir keklik, daha koşmaya başlamadan 5 metreden fazla bir yüksekliğe ulaşabilir. Ve hatta 10 dereceden daha dik bayırlara tırmanabilir. Yavru kuşlar da gelişmemiş kanatlarına rağmen, neredeyse erişkinler kadar başanlıdır.

Kuşlar, Dial onların kanat tüylerini budadığı ya da yolduğu zaman, duvara tırmanma performanslarını yeterli kadar gösteremedi ve tüm kuşlar tüyleri yerinde olsun olmasın, pürüzsüz yüzeylere tırmanmada güçlük yaşadılar. Dial kuşların arka taraflarına bir hız ölçer yerleştirerek ve yüksek hızlı video kaydı gerçekleştirerek, kuşların kanatlarının ve yokuş çıkarken onları iten ek bir güç ürettiğini belirledi. Video ayrıca kuşların tırmandıkları yamacın dikliğine göre, kanatların pozisyonunu ayarladıklarını da gösterdi. Başka bir deyişle çırpılan kanatlar, bir yarış arabasındaki spoilerin arabanın çekiş gücünü artırmak için aerodinamik olarak arabayı piste doğru itmesine benzer bir etki yapar.

Dial, kanatların yeni fark edilen bu fonksiyonunun, uçmanın evriminde daha önce biyologlar tarafından gözden kaçırılmış ara bir adım olarak değerlendirilebileceğini ileri sürmektedir.

Berkeley'deki Kaliforniya Üniversitesi'nden paleobiolog Kevin Padian "Hiç kimse Dial'ın çalıştığı kuşların ilkel hallerini gördüğünü düşünemez, fakat çalışmaları ona ilkel kuşlarda da bu tür bir yetenek olmuş olabileceğini göstermektedir. Tam olarak fonksiyon gösteren kanatlara sahip olana kadar uçmak mümkün değildir. Fakat gelişimini tamamlamış olan kanatlar, ağaç gövdelerine tırmanmaya yardımcı olan aerodinamik bir avantaj yaratır" diyor.

Birçok biyolog kuşların theropods denen bir dinazor türünden köken aldığına inanmaktadır. Bu tür, pek çok özelliği ile büyük kuşlara benzemektedir, güçlü arka ayaklara sahipti, yerde çok hızlı hareket ederdi ve tüylü ön ayakları vardı. Kanatlı bir dinazor olan Archaeopteryx, sadece vücudunu uçmak amacıyla yükseltmeye yarayan değil, aynı zamanda kanatlarını birçok yöne çevirmeye izin veren bir omuz birleşimine sahipti.

Uçma yeteneğinin yerden yükselme çabasından mı, ağaçlardan inmeye çalışmaktan mı, yoksa bunların her ikisinin kombinasyonundan mı köken aldığı sorusu tartışılmaya devam ediyor. Lawrence'daki Kansas Doğa Tarihi Müzesi Üniversitesi'nden ornitolog (kuşbilimci) Richard Plum, "Şu sıralardaki ana sorun, uçan kuşların hangi özelliklerinin karadaki yaşamlarından, hangilerinin ise havadaki hareketlerinden köken aldığına belirlemektir" diyor.

(Nature, 17 Ocak 2003)

Anneyle embriyo arasındaki ilk bağ

Annenin rahminde embriyonun yuvasına yerleşmesine yardımcı olan molekülün bulunması, kısırlık tanısı ve tedavisinde önemli bir aşama kaydedilmesini sağladı.

İnsan embriyosunun rahme yerleşemesi önemli bir sorundur. Kısırlığın çözümü konusunda olumlu ilerlemelere rağmen, bilim adamları bu sorunun nede-nini anlayamamışlardır.

Kaliforniya Üniversitesi'nden Susan Fisher ve arkadaşları, hareketli embriyonun sağlam bir zemine tutunması için L-selektin adlı bir proteinin varlığına gereksinim olduğunu belirtiyor.

Fisher, kısırlığın altında yatan nedenlerden birinin, yapışmanın (implantasyon) başarısızlamaması olduğunu, kullanılan kimi ilaçların embriyonun bağlanmasını artırıcı özellikleri olduğunu söylüyor.

Vanderbilt Üniversitesi'nden Sudhan-su Dey, vücut dışında yapılan dölleme yöntemlerinin (invitro fertilizasyon - IVF-) başarısının bu buluştan sonra önemli bir ilerleme kaydedeceğini, bu bulgunun yeni ve çok heyecan verici olduğunu belirtiyor.

IVF sırasında, embriyolar annelere transfer edilmeden önce, sağlıklı L-selektin üretimi açısından taranabilir. Ayrıca kadınlarda L-selektinin bağlanacağı rahimdeki moleküller de uygunluğu açısından kontrol edilmelidir. Ama Dey, yapışma başarısının tek başına L-selektin molekülü ile açıklanamayacağını belirtiyor. Başka proteinlerin de bu mekanizmalarda rolü olabileceğini ve henüz bunları bilmediklerini vurguluyor.

Fisher'in grubu, özel bir IVF kliniğinde, yedek bir doku kullanarak insan embriyosunun döllemeden altı gün sonra, yaklaşık yapışma devresinde, yüzeyinde L-selektin üretmeye başladığını gösterdi. Aynı zamanda alınan biyopsilerde rahim yüzeyinde L-selektinin bağlanması için hedef karbonhidratların bulunduğunu gösterdiler. Ayrıca yapışmadan sonra, aynı moleküllerin rahim duvarında plasentanın büyümesine de yardım ettikleri görüldü.

(Nature, 17 Ocak 2003)

Bokböceği, savanların bahçıvanı

Adı kötüye çıkmış bokböcekleri hasas eko-sistemleri korumaktadır. Londra'daki Doğal Tarih Müzesi'nden ontomolog (böcekbilimci) Frank-Thors-

ten Krell'in ortaya çıkardığı gibi, Batı

Afrika'daki savanların yenilenmesi (rejenasyon) sırasında, bokböcekleri bahçıvan rolüne girip, atıkları gübre topaçlarına çevirmektedir.

Bu pislik yiyen böceklerin bazıları, kendi ağırlıklarının 40 katına kadar olan topaçları 70 m'ye kadar önlerinde yuvarlayabilmektedir. Bunun sonucunda istemeden de olsa, dışkıların eşit şekilde geniş bir alana dağılmasını sağlarlar.

Özellikle yağmurlu dönemlerde bazı bokböcekleri larvalarını gömecekleri gübre topaçları için delikler kazmaktadır. Aşırı yağışlar sonunda, buralardan bitkiler fıskırmaktadır; çünkü böceğin yemeğinin içinde, atıkların dışında çeşitli savan bitkisi tohumları da bulunmaktadır.

(Der Spiegel, 20 Ocak 2003)

Bokböceği eko-sistemleri koruyor.

21. aminoaside protein ürettirildi

Dünyanın ilk gerçek suni organizması, Kaliforniya'daki araştırmacılar tarafından inşa edildi. Bakteri, başka hiçbir organizmanın proteinlerini yapılandırmada kullanmadığı bir aminoasit üretti. Çalışma çok büyük bir başarı olarak nitelendirildi. Bu teknik, ilaç üretimiyle ilgili yeni ve eşsiz yollar açma umudu veriyor.

Aminoasitler hayatın temel yapıtaşlarıdır ve hayati hücreleri oluşturan proteinleri yaparlar. Yeryüzü üzerindeki her organizmanın DNA'sı 20 kadar aminoasit içeren, kodon olarak bilinen 3 harfli bir kod içerir.

La Jolla'daki Scripps Research Enstitüsü'nde Peter Shultz tarafından yönetilen bir ekip, şu sıralarda, *E. coli* bakterilerini 21. aminoasit üretmeye yönlendiriyor ve bu aminoasidi sadece şeker ve su gibi doğal besin kaynaklarını kullanarak bir protein yapmak üzere kullanmaya çalışıyorlar.

Shultz'un ekibi, hedefe ulaşabilmek için birçok farklı tekniği birleştirdi. Araştırmacılar önce bakteriye p-aminofenilalenin (pAF) isimli yeni aminoasidi ürettirdi. Bunun için, pAF'ı ikincil bir metabolit olarak üreten diğer bir bakteriden genler çaldılar ve *E. coli* bakterisine eklediler. Daha sonra ekip, bakterinin protein üretme mekanizmasını pAF'ı tanıy

hale getirmek zorundaydı. Özgün bir transfer RNA kombinasyonu ve enzim sentetaz içeren başkalaşmış bir *E. coli* soyu geliştirdiler ve bunun ne zaman özel bir kodon ile karşılaşır, bunu içeren pAF'ı protein üretiminde kullanmak üzere yakalamasını sağladılar. Bu kehribar rengi kodon, normalde genin ve dolayısıyla protein sentezinin sonuna işaret eder, fakat nadir olarak bakteri tarafından kullanılır.

Son olarak ekip, bakterinin içine myoglobin adındaki protein için kodlanmış bir balina spermi geni yerleştirdi. Gen, önce kehribar rengi kodonun proteinleri etkilemediği bilinen bir bölgesine eklenerek değişikliğe uğratıldı. Tüm bu yer değişiklikleriyle bakteri, kesin olarak belirlenen yerinde pAF içeren myoglobin üretmeye başladı.

Eskiden Scripps'de olan, şu anda ise Pensilvanya Lancaster'deki Franklin ve Marshall Koleji'nde çalışan ekibin üyesi Ryan Mehl, "Bu 21. aminoasidi diğer 20 aminoasit gibi çalıştırabilmek zorundayız. Bu çalışma herhangi birinin tüm bunları sağlıklı bir şekilde bir araya getirdiği ve sonradan üretilmiş bir organizmanın doğal olanından ayırt edilemediği ilk çalışmadır" diyor.

Newyork'daki Buffalo Üniversitesi'nden Hiroaki Suga'da buna katılıyor. Suga, katalitik RNA'nın laboratuvarında doğal olmayan aminoasitler üretmek üzere değişikliğe uğratılması tekniği konusunda uzman ve *New Scientist*'te yaptığı açıklamada "Bu sonuç hayret verici ve bu çok büyük bir başarı" diyor.

21. aminoasidin varlığının bakteriye nasıl bir avantaj sağladığı henüz çok açık değil. Shultz'un ekibi, değişikliğe uğratılmış bakterilerin süratleri sayesinde en azından laboratuvar ortamında doğal bakterileri yarış dışında bırakmalarını gözlemeyi istiyor. Fakat bunu yapmasalar bile, bu bakterilerin doğal ortamlarında deli gibi dolaşacaklarından endişe etmemek gerek. Çünkü özel araştırmaların ürünüler. Ve laboratuvar ortamında sağlanan besinler olmaksızın yaşayamazlar.

Bu teknik, proteinlerin daha iyi ilaçların üretimine uygun şekilde yapılandırılmasına yardım edebilecektir. Normalde ilaç şirketleri, doğal enzimleri, ilaç olarak kullanmaya uygun olan stabilize hale getirmek için değişikliğe uğratmaya mecburdur.

"Fakat bakteri ya da hatta daha gelişmiş bir organizma daha dayanıklı ve etkili enzimler yapabilen yeni aminoasitler üretecek şekilde genetik değişikliklere uğratılırsa, ilaç üretimi daha etkili ve

ucuz hale gelebilir" diyor Mehl. "21 aminoasitte durmamız da şart değil. Teorik olarak bu konuda herhangi bir sınırimız yok" diye de ekliyor.

(*New Scientist*, 16 Ocak 2003)

Memelilerin atası, yerdomuzuna benziyormuş

Kalıtımsal karşılaştırma, ilginç bir aileyi ortaya çıkardı. Yerdomuzu bütün gerçek memelilerin ve sonuçta insanın da ortak atalarına genetik açıdan çok yakın.

Anlaşılan yerdomuzu, yıllarca haksız yere görmezden gelindi: Bu garip ve Afrika'da yaygın olan yaratık, tahminlere göre birçok memelinin ortak atasıyla çok yakın akraba. Bu sonuca, uluslararası bir uzman ekibinin, fil, yerdomuzu ve insan kromozomlarını karşılaştırması sonucu ulaşıldı.

Soyağacı araştırmacıları, uzun bir süredir gerçek memeli ve plasenta hayvanlarının, yani keseli ve yumurta bırakan türlerin dışındaki bütün memelilerin son ortak atasının nerde yaşadığını çözmeye

grubunun üyeleri olduklarından büyük benzerlik göstermektedir. Ancak bu karşılaştırma sonucunun ilginç sonucu şu olmuştur: Buna göre insan, yerdomuzunun çoğu kromozom özelliklerini paylaşmaktadır.

Eski verilerle birlikte ortaya çıkan sonuç, bu kemirgenin kromozomlarının yapısı ışığında, diğer üst düzenlemeye dahil olan memelilerle birçok benzerliğini korumuş olmasıdır. Bu durum onu henüz bilinmeyen ortak soy atasına yaklaştırmaktadır: Memelilerin ortak atası büyük olasılıkla farklı görünüyorsa da, kalıtım özellikleri yer domuzunun gibi düzenlenmiş olmalı.

(*Der Spiegel*, 21 Ocak 2003)

Domuzdan insana organ nakli yapılabilecek mi?

İnsanlarda erken organ reddine yol açan bağışıklık sistemi genleri bulunmayan küçük bir domuz kopyalandı. Böylece, domuzların organ naklinde insanlara faydalı olabileceği umudunu veriyor.

Amerika'da 2 ay önce kopyalanarak dünyaya getirilen Goldie isimli domuz yavrusu, 12 Ocak 2003 tarihinde Yeni Zelanda'daki bir toplanıyla dünyaya tanıtıldı. Bu kopyalama süreci, istenen genlerin arındırılabilmesi bakımından çok önemliydi. Her yıl binlerce insan organ nakli beklerken ölüyor. Bu nedenle, bu küçük domuzların organ naklinde önemli bir kaynak olma olasılığı hayli sevindirici görünüyor.

Goldie, domuz hücrelerinin yüzeyinde bir şeker tabakası oluşturan ve alfa-1-galaktozotransferaz olarak bilinen enzim genini içermiyordu. Bu şeker tabakası insanlarda, organ naklinden sonra antikorların hücumuna uğramaktadır. Genin eksikliği sayesinde bu hücum gerçekleşmeyeceğinden, organ reddi de engellenmiş olmaktadır.

Aslında Goldie kopyalanan ilk domuz değildi. Ağustos 2002'de Amerika PPL Therapeutics'de, bu genlerden arınmış 5 domuz yavrusunun doğduğu bildirilmiştir. Son zamanlardaki araştırmalar, küçük hacimli domuzların daha uygun vericiler olabileceğini destekler görünse de, bu PPL domuzlarının kullanılmasını ve başarısını etkilememiştir.

Bir başka çözüm de, organları genç, normal boyuttaki domuzlardan almak olabilir. Böylece nakilden sonra organda

Pek yakında domuzlar, insan için organ deposu görevi yapacak.

çalışıyor. Birçok bilim insanı, bu ortak atanın Afrotheria denilen gruptan çıktığını tahmin ediyor. Ata kıta Gondwana'nın parçalanması sonucu, yüz milyon yıl önce Afrika'da gelişen bu üst düzenlemeye, filler ve yerdomuzları da girmektedir.

Güney Amerika Stellenbosch Üniversitesi'nden Terence Robinson başkanlığındaki araştırmacılar, bu kuramın izini sürerek, Afrika ve Asya'daki fillerle, yerdomuzlarının kromozomlarını karşılaştırdılar ve benzerlikleriyle farklarını kaydettiler. Bunu insanın kromozom ölçüsüyle karşılaştırdılar.

Ulusal Bilimler Akademisi Tutanağı'nda açıklanan analizin gösterdiğine göre, dört memeli türünün hepsinin bazı kromozom kesitleri ortak. Bunun yanında, filler ve yerdomuzları aynı hayvan

büyüme olmayacağından, istenilen hacimde bir organla yaşam devam edebilecektir.

Bu arada bir başka tartışma da, nakil sırasında domuz DNA'sıyla retrovirüslerin insana aktarılabilmesi konusunda olmuştur. Ancak Goldie'nin yaratıcıları böyle bir şeyin olmadığını göstermişlerdir.

Goldie'nin yaratılışı erken organ reddinde bir çözüm gibi görünmekle birlikte, geç organ reddi yanıtına bakıldığında; organ, alıcının beyaz kan hücreleri tarafından hücumu uğramıştır. Bu mekanizma tam olarak anlaşılamamakla birlikte, insan bağışıklık sisteminin, domuz proteinlerini tek tek farklı algılamasıyla ilgili olabilir gibi görünmektedir.

Uzun yıllardır süren araştırmalara rağmen, domuz organlarının insana nakli hâlâ uzak bir umuttur. Fakat Gray'e göre, geç organ reddi sorununun çözülmesiyle; ksenotransplantasyon olarak bilinen başka bir canlıdan insana nakil sorunu da çözülebilecektir. Uzun süre içinde belki de ksenotransplantasyon, insan embriyosu kök hücrelerinden doku elde edilmesi çalışmalarını da geride bırakacaktır.

PPL'den David Ayares'e göreyse, şeker hastalığının tedavisinde kullanılabilecek olan adacık hücreleri nakli, şu anda başarıya en yakın çalışmadır ve hemen yakın ufukta kalp veya böbrek naklinin yerini tutabilecek bir gelişme yoktur.

(New Scientist, 13 Ocak 2003)

Kök hücreler diyabet tedavisinde kullanılabilir mi?

Bilim insanlarının araştırmaları, kök hücrelerin diyabet tedavisinde kullanılması konusunda kuşuklar uyandırıyor.

Diyabete yol açan, insülin adlı hormonun eksikliğidir. Bu hormonu yapan pankreas hücreleri, embriyodaki kök hücrelerinin dönüşümü sonucu oluşmaktadır. Bu bilgi 2001'de yapılan bir araştırmanın da konusuydu. Bu çalışmaya göre, kök hücrelerin bir fareye enjeksiyonu ile, diyabete bağlı belirtilerin hafiflediği belirlendi.

Ama Harvard Üniversitesi'nden Douglas Melton'a göre, kök hücreler insülin absorbe edilerek sanki pankreas hücre-siymiş gibi maskelendi. Melton deneyde bütün kültür ortamlarının insülin içerdiğini belirtiyor. Melton'un ekibinin araştırmasına göre, embriyonik kök hücreler kendi insülin genlerine sahip değil. Bundan dolayı Melton konuyla ilgili yapılmış çeşitli çalışmaların klinik uygulamalara geçmeden önce, yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurguluyor.

Bu protokole karşı olan bir araştırmacı, Ulusal Diyabet Enstitüsü'nden (Maryland) Nadya Lumelsky, Melton'un yorumunun bazı insülin pozitif hücreler için geçerli olabileceğini belirtirken, yine de "Bu bazı embriyonik kök hücrelerin gerçekten farklılaştığı ya da pankreas hücrelerine dönüştüğü fikrini ortadan kaldırmıyor" diyor.

Pankreas üzerinde çalışan Helena Edlund (İsveç Umeå Üniversitesi) pek çok araştırmacının kusurlarına rağmen bu yöntemi kullandığını ve bu nedenle sonuçlar konusunda daha dikkatli olunması gerektiğini belirtiyor. Araştırmacılar embriyonik kök hücrelerinin farklılaşması konusunda yapılması gereken çok fazla çalışmanın bulunduğunu, henüz diyabet tedavisinde kök hücrelerin kullanılabilmesinin erken olduğunu vurguluyorlar.

Geçen yılın sonuna doğru, Standford Üniversitesi'nden Seung Kim ve grubu, diyabetli farelere embriyonik kök hücrelerden oluşan ve insülin yapan hücreler vererek, diyabeti kısmen tedavi edebileceklerini gösterdiler. Kim, Lumelsky'nin protokolünden haberi olmadığını, bu hücrelerin insülin yapabilmesi için kendi protokollerine farklı aşamalar eklediklerini belirtti. Örneğin, Kim deneylerinde c-peptit adını verdikleri molekülü kullandıklarını, bunun da insülin yapımını hızlandırdığını kanıtıyor.

Melton, araştırmalara reddedici yaklaşmıyor, "Şimdilik düşündüğümüz kadar etkin değil, ama yine de bu, gelecekteki çalışmalara inanmamak için geçerli bir neden olamaz" diyor.

(Nature, 17 Ocak 2003)

İçme suyunu temizleyen elbiseler

Gölcükler ve nehirlerden gelen içme suyunun bir parça pamuklu elbise kıvrımı arasından süzülmesinin, kolera salgını olan ülkelerde hastalıkları yarı yarıya kesebildiği ileri sürülüyor.

Kolera, akut sulu ishale çocuk ve yaşlılarda ağır susuzluğa (dehidratasyon) ve ölüme neden oluyor. WHO (Dünya Sağlık Örgütü) geçen yıl yaşlılarda 124 bin kolera vakası ve 3500 ölüm kaydetmiştir.

Sarinin (Hintli ve Bangladeşli kadınların giydiği geleneksel bir elbise) eski bir parçasının içinden geçirilen suyla, bir buçuk yıl boyunca 65 Bangladeş kasabasında kolera vakaları yarıya inmiştir.

Hintliler geleneksel kumaşlarını, içme sularını temizlemek için kullanabilir.

Amerikan Ulusal Bilim Kurulu'nun direktörü Collage Park'ta, Maryland Üniversitesi'nden çalışma grubu başkanı Rita Colwell, kumaştan suyu geçirme sonucunda çok heyecanlandıklarını, kesinlikle bir düşüş beklediklerini, fakat yüzde 50 düşüşün beklediklerinden de iyi olduğunu söylemiştir. Araştırmacılar köylülere elbiseleri nasıl katlayacaklarını, suyu ondan nasıl geçireceklerini ve hastalıktan niçin koruyacağını anlattılar.

Bu yöntemde, kolera neden olan bakteri *Vibrio cholerae*'nin bazı özelliklerinden faydalanılıyor. Bu bakteri çok ufak olduğundan, onları basit bir filtreden geçirmek imkânsız gibi görünmektedir. Fakat kendilerini kabuklulardan korumak için, onların ağızlarına tutunurlar. Böylece bakterilerden mikroskopik olarak bin kez daha büyük hale gelirler. Kişinin hasta olup olmaması kaç tane bakteri yuttuğuna bağlıdır. Bundan dolayı içme suyu bakterisi seviyesinin azalması, kişinin ciddi biçimde hasta olmasını engeller.

Hattiesburg'da Güney Mississippi Üniversitesi'nden mikrobiyolog Jay Grimes'e göre, bu bakterilerin ortamı su kaynaklarıdır. Grimes, "Siz onları başınızdan atamayabilirsiniz. İnsanlar suyu içmeden önce, onu temizlemek zorundasınız ve bu yapabilecek en kolay şey" diyor. Kaynatmak suyu temizlemek için, oldukça etkili bir yoldur. Fakat Bangladeş'te yakıt için odun oldukça azdır. Çoğu köylü, nehirlerde, göllere, gölcüklere, ev içi kullanımda kaynak suyu olarak güvenirler. Özellikle kuyu kazarlar, bunlar da suyu kontamine eder.

Baltimore'da Maryland Üniversitesi Biyoteknoloji Enstitüsü'nden çevre mikrobiyologu Anwar Hug ve çalışma arkadaşları, sarı elbiselerdeki kararlarını şöyle açıklıyor: "Bangladeşli olarak, içecek-

lerindeki insektisidleri eski sarı kumaşlarla filtre ederek atıklarına tanık olmuş-tum". Laboratuvar testlerinde araştırmacılar, eski ucuz sarı kumaşlarının yeni ve pahalı olanlardan daha iyi süzme görevi yaptıklarını buldu. Hug, "İplikler ezilmiş ve gevşektir. Sonuç olarak aralıkların çapları oldukça küçüktür. Bu gerçekten işe yarar ve yoksul köylüler bunu kullanmak için para harcamazlar. Süzme, suyla bulaşan salmonella, dizanteri gibi hastalıklarda da savaşmaya yardım eder" diye belirtiyor.

(Nature, 14 Ocak 2003)

Ölümcül ishale çare

Yeni keşfedilen bir kimyasal, kolera ve diğer ishallerin tedavisinde önemli yardımlarda bulunacağı benziyor. Bu bileşik aynı zamanda kistik fibrosisin tedavisi için gereken ilaç araştırmalarına da katkı yapabilecek.

Kimyasal, hücrelerin su kaybını durduruyor. Sulu ishallerde vücut suyu bağırsaklara pompalar. Gelişmekte olan ülkelerde her yıl 1 milyondan fazla insan, ishalin neden olduğu susuz kalma sebebiyle ölmektedir. Amerika'da 30 bin civarında kişinin etkilendiği kalıtsal bir hastalık olan kistik fibrosiste ise, bunun tam tersi bir sorun vardır. Az miktarda sıvı, akciğerlerde yaygın ve yoğun balgam oluşumuyla kişinin hayatına son verebilir.

CFTR olarak adlandırılan bir protein, her iki hastalıktaki salgılama işlemini kontrol ediyor. Araştırmacılar bu günlerde bu proteinin etkinliğini durdurucu bir kimyasal buldular.

Kaliforniya Üniversitesi'nden biyofizikçi Alan Verkman, CFTR'si olmayan kistik fibrosislili farelerin kolera ya yakalanmadıklarını belirtiyor. CFTR'yi engelleyebilirlerse, sulu ishali de sınırlayabileceklerini ekliyor.

Verkman ve arkadaşları, CFTR'nin işlevini engellemek için 50 bin molekül üzerinde çalıştı. Çalışmalarında insan hücre kültürleri ve salgılamayı gösteren sarı floresan boya kullanmışlardır.

Bu çalışmada bir bileşik, insan ve fare hücreleri üzerinde toksik etki yapmaksızın CFTR'yi engelleyip, koleralı farelerde ishali yüzde 90 oranında azaltmıştır.

Bu bileşik, kolera ve turist ishali gibi diğer bakteriyel ishallerin tedavisinde iyi bir aday gibi görünmektedir. Ağızdan sıvıyı yerine koyma ile ishal tedavi edilebilmektedir. Bir tuz veya şeker solüsyonu bağırsağın su emilimini tetikler. Ancak bu yeni tedavi, genç ve yaşlılarda ölüme sebebiyet veren ağır su kayıplarını engelleyebilecektir.

Kistik fibrosislili hastalarda CFTR ek-

siktir. Kolombiya Üniversitesi'nden hücre biyoloğu Qais Al-Awqati'ye göre sulu ishal, kistik fibrosis ile karşıtılır.

Verkman'ın keşfi sayesinde CFTR aktifleştirilerek veya eksikliği yerine konarak, kistik fibrosis tedavi edilebilecektir. CFTR engelleyiciler, domuz ve tavşan akciğerlerinde, insanlardaki hastalığı taklit eden bir tablo yaratmışlardır. Maryland'da kistik fibrosis bölüm başkanı olarak çalışan biyokimyacı Robert Beall'a göre, fareler kistik fibrosisli olarak yansıtabilecek canlılar değildir. İnsanlardakine benzer bir tablo oluşturabilecek modeller bulunduğu ilaç araştırmaları daha hızlı ilerleyebilecektir.

(Nature, 13 Ocak 2003)

Aile sayısının artması, çevreye zarar veriyor

Yeni bir çalışmaya göre, evden taşınmalar ve boşanmalar bizim ve diğer türlerin durumlarını etkiliyor. İnsan nüfusunun gelişimi, hayvanlar ve bitkileri tehdit ediyor. Aile içinde insan sayısının azalışı, bu alanları daraltmaktadır.

Batı Lansing'de Michigan Ulusal Üniversitesi'nden Jianguo Liu ve arkadaşları uyarısına göre, dünyanın her tarafında bir çatı altında yaşayan insan sayısı azalmaktadır ve boşanmalar aileleri çok sayıda eve bölmektedir. Çok sayıda aile birkaç kişiden oluşmaktadır. Bunlar da çevreye, basit insan topluluklarının gelişiminden daha fazla zarar vermektedir. Bir, iki ya da üç kişi yaşamının çok sayıda olması, daha fazla enerji, alan, bina gereçleri ve su kullanımındaki artışa neden olur. İki kişi de tek bir buzdolabı kullanır, altı kişi de.

Ekonominin ekosistemleri üzerinde çalışan ekolog Liu şunları söylüyor: "Özellikle kişisel özgürlüklerimiz ve kişisel seçimlerimizin çevre üzerine etkisinin olabileceğini bilmek, bizi yapabileceğimiz her şey için uyaracaktır".

Liu'nun çalışma arka-

daşları, 76 ülkede ortalama aile ve aile sayısını, nüfus gelişimini, yaşamak için tercih edilen ve birçok türün bulunduğu bölgelerde hesapladılar. Bu bölgeler, insan etkileriyle tehlikeye düşürülmekte ya da tehdit edilmektedir. Bunların çoğu tropikal bölgelerde, fakat ikisi Amerika'dadır. Çalışma grubu, aile sayısını 1985 ile karşılaştırdı. 2000'de, nüfus artışının hızlı olduğu bölgelerde, 155 milyondan fazla aile vardı. Şimdiki durum devam ederse, 2015'de aile sayısı 233 milyona yükselecek gibi görünüyor. Hatta İtalya, Yunanistan, Portekiz ve İspanya'da nüfus azalıyor, aile sayısı artıyor.

Vancouver'deki İngiliz Colombiya Üniversitesi'nden biyolog Jessica Hellmann, "Biyolojik sistemlerden çok fazla faydalaniyoruz, bunun birçok türün yaşadığı bölgeler üzerinde etkisi büyük" dedi. Hellmann, insan tüketiminin belirlenmesinde, dünya çapında problemleri düşünürken, aile birimi terminolojisi ölçümünün en iyi yol olduğunu söylüyor.

Liu'nun önerisine göre ev ve kaynaklarıyla ilgili paylarda vergi artırım gibi siyasi bazı değişiklikler, evlerini ayırmış çocukların anne-babalarının yanına geri dönmelerine neden olabilir.

(Nature, 13 Ocak 2003)

Hane sayısı arttıkça, insanın çevreye verdiği zarar da artıyor.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin önemli kültürel projesi: Salamis Kazıları

Kıbrıs Adası, Eskiçağlar'dan bu yana güçlü devletlerin gözlerini diktiği, stratejik önemde bir ada. Akdeniz'le ilişkisi olmuş toplumlar arasında gelip geçmeyen yok Kıbrıs'tan. Anadolu'lular, Kenaniler, Yunanlılar, Asurlar, Fenikeliler, Mısırlılar, Suriyeliler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Venedikliler... Salamis Antik Kenti de, bu farklı toplumların kültürlerinden demini almış antik bir merkez.

Prof. Dr. Coşkun Özgünel ile söyleşi

(Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Başkanı)

Söyleşi: Nalân Mahsereci

Kıbrıs Adası, Eskiçağlar'dan bu yana güçlü devletlerin gözlerini diktiği, stratejik önemde bir ada. Akdeniz'le ilişkisi olmuş toplumlar arasında gelip geçmeyen yok Kıbrıs'tan. Anadolu'lular, Kenaniler, Yunanlılar, Asurlar, Fenikeliler, Mısırlılar, Suriyeliler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Venedikliler... Salamis Antik Kenti de, bu farklı toplumlardan demini almış antik bir merkez. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kıbrıs'tan Sorumlu Devlet Bakanı olduğu dönemde, Sayın Şükrü Sina Gürel'in önerileriyle başlatılan Salamis Kazıları, Doğu Akdeniz Üniversitesi'nin katkılarıyla, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Bölümü tarafından yürütülüyor. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bu önemli kültürel projesini, Kazı Başkanı Prof. Dr. Coşkun Özgünel'le konuştuk.

- Sayın Coşkun Özgünel, Salamis Antik Kenti'nin coğrafi konumundan söz eder misiniz?

- Salamis Antik Kenti, bugün Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti sınırları içinde, Magosa İlçesi'nin kuzeydoğu kıyısında yer alan antik bir merkez. Deniz kıyısında, kumsalla iç içe. Büyük bir liman kentiymiş Antik Dönem'de. Doğusunda yer aldığı, bugün Magosa Körfezi denilen körfez de, eskiden onun adını taşıyormuş.

Kent 1950'den itibaren kum erozyonunu önlemek için İngilizler tarafından oluşturulan bir orman içinde yer alıyor. Salamis Ormanı adlı bu ormanda, çam ve Doğu Akdeniz bitki örtüsü içerisinde olan okaliptüs ağaçları bulunuyor. Okaliptüs, batağı kurutan bir ağaç türü. Tabii eski kültürlerin yoğun olduğu alanların üzerinin ve çevresinin bilinçsiz bir biçimde ağaçlandırılması birtakım deza-

Prof. Dr. Coşkun Özgünel, Nalân Mahsereci'nin sorularını yanıtlıyor.

vantajları da beraberinde getiriyor, tahribat yaratabiliyor. Bunun yanında, kum ve bitki örtüsü kent harabelerinin en iyi koruyucusu olmuş. 1974 sonrası Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti Orman Dairesi de Salamis'de bir ağaçlandırma başlatıyor, çam diyorlar. Bu ağaçların da büyük bölümü antik yapıların üzerinde. Bugün Salamis Antik Kenti'nin liman kalıntılarının büyük bölümü ile kıyıyı, yaz aylarında denize girmek için kullanılan, yabancı ve yerlilerin severek geldiği bir mekânı oluşturuyor.

- Salamis Kenti'ndeki kazılar ne zamandan beri yürütülüyor?

- Kentteki kazılar, 1890 yılında İngiliz araştırmacıların kentin önemli yapılarının bir kısmının kumullardan ve dolgu topraklardan temizleyerek gün ışığına çıkarmalarıyla başlıyor. Ancak Salamis Antik Kenti'ndeki gerçek arkeolojik kazılar, 1952'den itibaren, Rumlar'ın önceleri İngiliz'lerle, 1964'den itibaren de, Fransa Lyon Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'yle ortak olarak yürüttükleri çalışmalarla 1974'e kadar geliyor. Bu kazı-

larla antik kentin özellikle kuzey, kuzeybatı ve güney bölümlerinde yer alan önemli kamu yapılarıyla, nekropol alanında pek çok mezar gün ışığına çıkarılmış. Diyeceksiniz ki, neden yabancılar Rumlar'la ortak çalışıyor? 1974'e kadar uygulanan Kıbrıs Cumhuriyeti yasalarına göre, yabancıların Kıbrıs'ta arkeolojik araştırma ve kazılar yapabilmesi için, yerli bir ortakla çalışması gerekiyor.

1974'den sonra iki ayrı devletin ortaya çıkmasıyla, Güney Kıbrıs Devleti eski yasaları uygulamayı sürdürmüştü; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ise, ancak 1980'li yılların ortasında yasasını oluşturabilmiş. Şunu açıklıkla söyleyebiliriz ki, yasanın hazırlanmasında Ankara Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümleri'nin büyük yardımı ve etkisi olmuştur. Bizim 2863 sayılı yasamızda aksayan bazı yönleri göz önüne alarak, onu zamanımızın koşullarına uygun hale getirerek, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Eski Eserler Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası'nın hazırlanmasına büyük yardımda bulunduk.

Onun için Kıbrıs'ta yaşayanlar, bir ke-re Kıbrıs'ın yerli halkı. Kıta Yunanistan, Anadolu, Mısır ve Levanten ülkeler de-diğimiz Asur ve Suriye'den, Filistin'den göçler aldığını söylemek mümkün. Özellikle Levanten Bölge'den, yani Do-ğu Akdeniz kıyılarından gelenlerin ka-lıntıları bugün dahi adada ele geçmekte. Fenikeliler öncesi Doğu Akdeniz kıyıla-rında yaşayan, belirli bir dönemde deniz ticaretini elinde tutan Kenanlar halkı da, Kıbrıs'a, dolayısıyla Enkomi gibi Erken Bronz Çağı yaşayan merkezlere mal sa-tıyor. Enkomi'de gün ışığına çıkarılmış, MÖ 2. bine ait, Kıta Yunanistan kökenli, ticaret malı olarak adlandırdığımız ça-nak-çömlek var. Bunların büyük bir bö-lümü ya ticaret aracılığıyla ya da göçler-le Kıta Yunanistan'dan gelmiş.

Adadaki bu hareketlilik, nüfusun de-ğişkenliğini ortaya koyuyor. MS 1. bin sonrası Kıbrıs'da yaşayan toplumlar hakkında çok kesin bilgilerimiz yok ama, Anadolulular, Yunanlılar, Asurlar, Fenikeliler, Mısırlılar, Suriyeliler, Pers-ler, Doğu Romalılar, Bizanslılar, Arap-lar, Venedikliler vs. farklı dönemlerde adaya gelmiş, yerleşmiş ve kalmışlar.

Bugün adanın halk topluluğuna bakar-sak, yüzyıllardan beri oluşan değişimi görebiliriz. Benim Kıbrıslı emekli bü-rokrat bir arkadaşım var, bir gün ona ba-kıyordum, "Yaa sen, Bodrum Müze-si'nde bir bronz çocuk heykeli vardır,

Roma Hamamı Ilıklik Bölümü.

ona çok benziyorsun. Yalnız o zencidir" dedim. "Benim babannemin annesinin soyu da zenciymiş" dedi. Tabii nesiller-le birlikte renk değişmiş, ama sima ola-rak o zenci çocuğun benzeriydi. Böyle de ilginç şeyler var. Bugün Salamis An-tik Kenti'nde yaşayan kişi yok ama, çev-resindeki köyler ve Magosa'da, değişik yörelerden göç etmiş Türkler yaşamak-ta.

- *Salamis Kenti'nin yaşadığı dönemle-ri yüzyıllarıyla birlikte söyleyebilir mi-yiz?*

- MÖ 1200'lerden 700'lü yıllara kadar, Ege'de, Akdeniz'de başlayan bir kavimler hareketi var, bunun so-nucunda da birçok top-lum yer değiştiriyor. Hareketliliğe yol açan da deprem ya da sel fe-laketleri gibi doğa olay-ları yahut salgın hasta-lıklar. MÖ 1000'le, 800-750 arasını Kara-nlık Çağ olarak adlandı-rabiliriz. Doğrusu bu döneme Karanlık Çağ demek gönlümden gel-miyor, çünkü bu dö-nemde de yaşam var. Ege, Kıta Yunanistan ve Anadolu'yla kıyasladı-ğımız zaman, Akdeniz Uygarlıkları'nda Ka-ranlık Çağ'ın görece aydınlık olduğunu sö-yleyebiliriz. Çünkü Mı-sır'da, Fenike'de yazı var. Ama Anadolu'da yazı yok olmuş. Yunan-lılar deniz aşırı ilgileri

sonucunda, MÖ 7. yüzyılın son çeyre-ğinde Fenike alfabesini alarak yazıyı tekrar gündeme getiriyor ve Yunan alfa-besini ortaya koyuyorlar. Bu döneme, yani MÖ 1000-750 arasına Demir Çağı diyelim. Bu çağda, demirin bakırdan sonra etkin bir şekilde hem günlük ya-şamda, hem silah yapımında kullanıldığını görüyoruz. MÖ 700 ile 525 yılları arasına Arkaik Çağ diyoruz. Arkaik Çağ bütün Yunan merkezlerinde karşımıza çıkıyor, hem Anadolu'da, hem Kıta Yu-nanistan'da, hem Kıbrıs'ta, hem de diğer adalarda. Ama tabii her toplumun, her kavmin kendi sosyal ve kültürel yaşa-mıyla ilgili birtakım evreler söz konusu. Örneğin Demir Çağı'nı daha çok sera-mik üretimindeki teknik ve stillerle bili-yoruz. Demir Çağ'daki seramik üreti-minde, çanak-çömlek geometrik bezek-lerle süslenir. Örneğin Kıbrıs'ta geomet-rik stildeki çanak-çömlek üretimini Kıta Yunanistan'la kıyasladığımız zaman; daha uzun ya da daha kısa yaşandığını görebiliyoruz. Yine kimi yerde direkt Kıta Yunanistan'ın etkileri gözüküyor, kimi yerde de Kıbrıslı'nın kendi öz bu-luşları var. Bununla, kronolojinin çok kesin sınırlarla konulmasının zor oldu-ğunu söylemek istiyorum. MÖ 500 ile 350-330 arası Klasik Dönem. MÖ 330'da İskender'in ölümüyle, MÖ 30 arası Helenistik Dönem. MÖ 30'la, Ro-ma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayrıldığı MS 395 ara-sı Roma İmparatorluk Dönemi. Doğu Roma İmparatorluğu'na Anadolu'da da, Kıbrıs'ta da Bizans diyoruz. Bizans Kıb-rıs'ta oldukça uzun bir dönem, aşağı yu-karı MS 1200-1300'lü yıllara kadar ya-şıyor. Hatta 1500'lerde Kıbrıs'ın Os-manlılar tarafından zapt edilmesine ka-dar, Bizans etkisi devam ediyor.

Roma Hamamı Ilıklik Bölümü'nde yer alan dikdörtgen havuz.

Salamis Kenti'nin kısa tarihçesi

Kıbrıs'ın bilinen en eski adı Alasia'dır (El-Amarna ve Boğazkale tabletleri, MÖ 2. binyıl). O tarihte kurulan bir veya birçok Alasia İmparatorluğu, zaman zaman bugünkü İskenderun'a kadar Kilikya kıyılarını içine alırdı. Enkomi'nin tabanı altında ortaya çıkarılan Alasia, bu imparatorluğun başkentiydi. MÖ 3. binyıldan beri Kıbrıs, madenleriyle tanındı; dağlardan çıkarılan bakır yerinde işlenir ve külçeler halinde Mısır'a, Mezopotamya'ya ihraç edilirdi. Bu mübadeleler adayı dış etkilere açtı. Kıbrıs tekniği ve sanatı, Egeli kolonistlerin adaya gelip yerleşmelerinden sonra, Fenikeliler'in ve Mikenler'in katkılarıyla zenginleşti. Kıbrıs'ın maden kaynakları ve stratejik konumu dolayısıyla Doğu Akdeniz Devletleri'nin en güçlüleri adaya göz dikti. Ada, MÖ 1500'e doğru Mısır Firavunu Tutmes tarafından işgal edildi.

MÖ 1000'le birlikte Enkomililer liman kentine gereksinim duydukları için, kıyıya, Salamis'e geldiler. Salamis Kenti'ni Akhalar'ın 1200-1100'lerde kurduğuna ilişkin söylenceler vardır. Troya kahramanlarından ve Salamis Adası Kralı Telamon'un oğlu Teuker, söylencelerde kentin kurucusu olarak geçer. Kentte, MÖ 700'de bir Asur hâkimiyeti olur. MÖ 560 yılında bastırılan sikkelerden, Salamis Kenti Yöneticisi, Evelt-hon'un Kıbrıs Adası'nın idaresini ele geçirdiğini anlıyoruz. MÖ 499 yılında Atinalı Kimon'un Kıbrıs'taki Pers hâkimiyetine son vermek için düzenlediği sefer başarısızlıkla son bulur ve Kimon'un ölümü üzerine Atinalılar, Kıbrıs'ı alma girişiminden vazgeçerler.

Bundan sonra Fenikeli idareciler başa geçer, fakat ticaret ve diğer konularda gerileme başlar. MÖ 411 yılında Teuker ailesinin üyelerinden Evagoras Salamis Kenti'ni ele geçirir. Tüm adayı hâkimiyeti altına almak isteyince, Salamis Persler tarafından kuşatılır ve Evagoras Pers Krallığı'na vergi ödemek zorunda bırakılır. Bu durum İskender Dönemi'ne kadar sürer. İskender Dönemi'nde Salamis Kenti'nin başına geçen Pyntagoras, İskender'e askeri yardımlarda bulunduğu için kendisine Tamusus Kenti verilerek

ödüllendirilir. İskender'in ölümü sonrasında Salamis sürekli el değiştirir. MÖ 294 yılında zor şartlar altında Kıbrıs'ı alan Ptoleme Krallığı idaresi sırasında ada huzura kavuşur ve bu tarihten itibaren Salamis başkent olma niteliğini kazanır. Kentin bu parlak dönemi Roma egemenliği süresince de devam eder. MS 76 ve 77 yılındaki depremler ve MS 116 yılındaki Yahudi isyanları ile şehir epeyce tahrip olur. Daha sonra ada Antakya vilayetine bağlanır ve Salamis limanı, Suriye gemilerince ilk uğrak limanı olduğundan, şehirde bir ferahlama görülür. MS 232 ve 342 yıllarındaki depremler kente büyük zararlar verir. Geç Roma Dönemi'nden sonra yaşanan Bizans Evresi'nde (MS 400'den itibaren) Bi-

Salamisli prenses, MÖ 7. yüzyıl.

zans İmparatoru Konstantinus kenti küçük bir planda inşa ettirerek, Konstantia adını verir. Özellikle Hristiyanlığın yayılışı sırasında kente bazilika olarak tanınan büyük kiliseler yapılmış, ancak çoktanrılı dinlere karşı takınılan olumsuz tutum nedeniyle, Roma Dönemi heykel, mozaik ve duvar resimlerine karşı yok edici davranılmıştır. Kent, Kıbrıs'ın başkenti olarak Baf'ın yerini alır. Daha sonra MS 647 yılındaki Arap akınları ve yer sarsıntıları nedeniyle kent terk edilir, halk bugünkü Magosa kentini oluşturan bölgeye göç etmek zorunda kalır. Kültürel ve ticari hareketliliği ile Magosa kısa sürede Salamis'in yerini alır.

koşulları elde etmeyi istiyorlar.

- Salamis'e mi geliyorlar?

- Tabii. Salamis, Kıbrıs'ın MÖ 1. binden itibaren en önemli liman kentlerinden biri, yani ticaret merkezi. Doğu-Kuzeydoğu Akdeniz kıyısına baktığımız zaman, adanın en korunaklı yerlerinden. Girne de eski bir antik kentin üzerine kurulmuş, yeni bir kent. Ama Girne Limanı Akdeniz'e açık. Salamis'in bulunduğu Karpasia Yarımadası ile Magosa'nın arasındaki bölüm, bir içdeniz gibi olduğundan, daha korunaklı ve liman kenti için çok elverişli.

- Kıbrıs'ın adı, eski metinlerde nasıl geçiyor?

- Alasia olarak geçiyor.

Akdeniz'de yaşamış toplumlardan, Kıbrıs'a yolu düşmeyen var mı?

- Salamis Antik Kenti'nden kimler gelmiş, kimler geçmiş?

- Akdeniz Uygarlıkları'nda halkı homojen olarak tanımlayabileceğimiz yöreler çok az. Mesela Mısır'ın belirli bir dönemde homojen bir halk kitlesi vardı ama, MÖ 1. binden itibaren deniz ticaretinin, deniz yollarının gelişmesiyle toplumlar arasındaki gidip gelmeler kolaylaştıktan sonra, bu durum değişti. Göçler oldu. Göçlerle birlikte kız alıp vermeler, yani karşılıklı evlenmeler oldu ve değişik nesiller ortaya çıktı.

Bunu Kıbrıs Adası'nda izlemek çok kolay. Çünkü MÖ 2. bin kültürlerine bakıyorsunuz; Mısır, Suriye, Kıta Yunanistan, Asur kültürleri, sanatları ve yaşayış biçimleri ticaret yoluyla gelmiş. Nasıl gelmiş? Takasla. Biliyorsunuz, MÖ 1. binin ilk yarısına kadar olan ticaret, daha çok takas ve çeşitli stratejik madenlerin değişimiyle yapılıyor. Kıbrıs Adası, Akdeniz'de bakır madeni bakımından en zengin yöre. Özellikle 1600-1500 yıllarından sonra, bakır ihraç eden bir bölge olarak çıkıyor karşımıza. Güneybatı Akdeniz kıyılarında yapılan deniz araştırmalarında, Gelidonya, Serçe Limanı batıklarında bakır levhalar ele geçiyor örneğin. Buna göre, Kıbrıs bakır ticaretiyle birtakım ticari mallarla birlikte, göçler de alıyor. Özellikle MÖ 1. binden itibaren Güneybatı halklarının Mısır'a gitmeleri sırasında, Anadolu'dan da göçler alıyor. Kuzey Kıbrıs'ta yapılan son Neolitik Dönem araştırmalarında, Kıbrıs'ın MÖ 6. bin halkının Anadolu'dan karşıya geçtiğini ve orada yerleştiğini ele geçen bulgular aydınlatıyor. Çatalhöyük gibi Neolitik merkezlerle kıyaslandığı zaman, Anadolu kökenli bazı izlerin, Neolitik Dönemde Kuzey kıyılarındaki ortaya çıktığını görüyoruz. Anadolu belki obsidiyen götürüyor, henüz bakır üretimi yok ama, onun karşılığında belki altın gibi değerli şeyleri alıyor, ama bunları kanıtlamak güç.

Roma Hamamı ılıklik Bölümü'nde yer alan apsidal havuz.

Salamis Kenti'nin zenginliğini belgeleyen mimari yapılar

- *Salamis Kenti en parlak dönemini, ne zaman, kimin elinde yaşamış?*

- MÖ 1000-700 yılları arasında Salamis'in parlak, zengin bir dönemi var. Bunu hem kentte ele geçen çanak-çömlekten, madenden üretilmiş heykellerden, mücevherattan, kıymetli kültür varlıklarından anlıyoruz; hem de oda biçimli nekropollerde bulunan erken malzemenin. Zengin çünkü, liman kenti, ticaret olaylarının, mal giriş-çıkışının olduğu yer Salamis.

Salamis'in özellikle Roma Dönemi'nde de etkin ve zengin bir liman kenti olduğunu anlıyoruz. Kentin güneyindeki Taş Forum olarak da adlandırılan 250-260 m uzunluğundaki agorasına baktığımız zaman, bu boyuttaki bir agoranın sahiplerinin ekonomik yönden çok gelişkin olması gerekiyor. Anadolu'da o büyüklükte bir agora ne yazık ki yok, Roma'da ona yakın büyüklükte agoralar var. Salamis'in agorası limandan biraz içerde, ama Roma Dönemi'nde Salamis'in ticari yönüyle çok zengin bir merkez olduğunu ortaya koymakta. Ortada boş alan ve çevresindeki dükkânlardan oluşan bu mekânın, Salamis'in toplanti ve alışveriş merkezi olduğu anlaşılıyor. 1890 yılından itibaren başlatılan ve son üç yıldır da agorada yürütülen kazı ve temizlik çalışmaları, bu büyük kamusal alanın işlevinin Bizans Dönemi'ne kadar sürdürüldüğünü, özellikle MS 4. yüzyılda meydana gelen depremlerden sonra, dükkânların fonksiyonlarını yitirdiklerini göstermiştir.

Roma liman kentlerinde, agorayla birlikte kamuya hizmet veren binaların varlığı, o kentin zenginliğini ortaya koyar.

Salamis'de gymnasiuma bağlı bir hamam kompleksi var, limanın hemen yanında. Gymnasium biliyorsunuz, bizdeki liselere denk düşen eğitim kurumu. Burada hem eğitim, hem sportif faaliyetler yapılıyor. Gençlerin spordan sonra birtakım kuralları, temizliği yerine getirmesi için, hamama gereksinim var. Salamis hamamı, hem bu amaç için, hem de liman kentine gelen denizcilerin aklanması-paklanması için hizmet görüyor. Kentin kuzeyindeki Helenistik Dönem merkezindeki en önemli yapılardan biri olan gymnasium-hamam kompleksi, kenti tekrar onarılamayacak biçimde tahrip eden MS 4. yüzyıl depremleri ile birlikte büyük ölçüde yıkıma uğruyor. Ancak 1950'li yıllardan itibaren bu yapı içi ve çevresinde yapılan çalışmalar,

gymnasium-hamam yapısının soğukluk, ılıklik, sıcaklık bölümleri ile terleme odalarının ve sportif faaliyetlerinin yürütüldüğü palaestra kısmının ortaya çıkarılmasına olanak tanımıştır.

Eski yayınlarda olan, ancak daha sonra bitki örtüsüyle kapanan başka bir hamamı, biz 1998 yılında yeniden tespit ettik. 2-3 yıldır yaptığımız kazılar sonucunda bu hamamın, Geç Roma, Erken Bizans Dönemi'nde yapıldığı ve aşağı-yukarı MS 7. yüzyıla kadar, yani son Arap akınlarına kadar hizmet verdiği ele geçen buluntulardan anlaşıldı. Bu hamam, gymnasium hamamı kadar büyük değil, ancak tiyatro binasına, dolayısıyla limana çok yakın. Bu da, Geç Roma, Erken Bizans Dönemi'nde artan nüfus için gymnasium hamamının yetmediğini ortaya koyuyor. Demek ki Geç Roma, Erken Bizans Dönem'lerinde yeni birtakım olaylar gerçekleşmiş. Ticarete gelişmeler olmuş, liman büyümüş, gelen-giden artmış, yeni bir hamama ihtiyaç duyulmuş.

Bunların yanında kentin zenginliğini, sosyal yaşamını ortaya koyan bir de tiyatro binası var. En güçlü olduğu dönemde Kıbrıs Adası'na başkentlik yapmış olan Salamis Kenti, tiyatro binası ve çeşitli zamanlarda burada oyunlar sergileyen tiyatro toplulukları ile de önemli bir kültür merkezi olmuş. Tiyatro binasının yanında, belki sirk oyunlarının oynandığı stadion dediğimiz binanın izleri var. Ama onu tam olarak Fransız meslektaşlarımız da saptayamamış.

Büyük Roma Agorası'nın yanında, MS 4-5. yüzyıl kent merkezi içerisinde yer alan ve yüzeyde granit taşından yapılmış büyük boyutlu sütunların ele geçtiği, Granit Forum adında bir ikinci agoradan da söz ediliyor, ki biz 1999-2000

Roma Hamamı Soğukluk Bölümü'nün opus sectile taban döşemesi.

yıllarında çalıştık, ancak bir agora planı saptayamadık.

Salamis'deki zenginliği ortaya koyan başka bir yapı da Roma Dönemi'ne ait bir yağ değirmeni. Bu yapıyı bizim Batı-Güneybatı Anadolu'daki zeytinyağı sıkma fabrikalarına benzeterek mengene olarak adlandırsak daha doğru olacak. Daha önceleri ilkel olarak yapılan yağ üretimi, zamanımızda her şeyin makineleşmesiyle artık devamlılık gösteren şekilde yapılıyor. Ama Antik Dönem'de mengenelerde baskı ile zeytinyağı çıkarılır ve gerçek sızma zeytinyağı da öyle elde edilirdi. Bugün piyasada gördüğümüz adı sızma olan yağların belki yüzde 1'i geleneksel sistemde çalışan yağhanelerden biridir. Gerisi ise bence sadece bir isim oyunundan ve aldatmacadan ibarettir. Salamis'deki yağhane de, Antik Dönem'de insan ve hayvan gücüyle çalışan tipik yağhanelerden biri. Antik Dönem'de birtakım tarım işletmelerinin, bu tip atölyelerin aileler tarafından yönetildiğini, işletildiğini görüyoruz. Bu yağhaneyle birlikte, yağhanenin sahibinin yaşadığı güzel bir mekân da o kompleksin içinde ortaya çıkmış.

- *Salamis'le ilgili metinlerde Roma Villası diye bir yapıdan da söz ediliyor...*

- Roma Villası tiyatronun güneyinde yer alan bir zengin evi. Bizans surları dışında kalıyor. Bunu niye söyledim? Çünkü Roma sonrası, Bizans Dönemi'nde kentte bir daralma söz konusu. Büyük olasılıkla, Arap akınlarına karşı iç kale uygulamasına gidiyorlar. Roma Villası olarak adlandırılan bu yapının büyük bir bölümünü tekrar kazdık ve temizledik. Roma Villası denmesinin nedeni, kentin topografyasına baktığımız zaman hâkim bir noktada, bir yükseltinin üzerinde ve denizi gören bir konumda olması. Bu tip yapılarda zenginliğin izlerini taşıyan bir plan var. Mesela yapının kendine özgü bir hamamı, kilerleri, büyük mutfakları bulunur. Villanın atrium tipi ev olarak adlandırılacak Roma konut mimarisini ortaya koyan kapalı bir iç avlusu var. Villa içerisinden ele geçen malzemeler MS 2-3. yüzyılda buranın yaşanılan bir mekân olduğunu gösteriyor. Ama Efes'te yamaç evlerdeki Roma villalarının zenginliğinde bulunuyoruz yok.

Susuzluğun getirdiği mimari: Su kemerleri, su deposu, su saati

- *Kıbrıs Adası'nın su sorunu olduğunu söylemişsiniz. Salamisliler'in iki hama-*

mi var. Su sorununu nasıl çözmüşler?

- Kıbrıs Adası'nda su problemi hâlâ çok önemli. Beşparmak Dağları, Antik Dönem'de de orman ve su kaynaklarının olduğu bir yer. Özellikle Geç Helenistik, Erken Roma Dönemi'nden itibaren, Salamis Kenti'nin su ihtiyacı Beşparmak Dağları'nın Meserya Ovası yönüne bakan güney kesimi iç eteğinde yer alan, antik adı Kythrea (bugünkü Değirmenlik) olan, Salamis'e 20-25 km uzaklıktaki merkezden su kanalları ve kemerleriyle sağlanıyor. İstanbul Saraçhane'de hâlâ çok güzel bir örneği olan bu su ke-

Roma Hamamı Sıcaklık Bölümü'nde yer alan oval havuz.

merlerine akoritik diyoruz. Bu, kentin Geç Helenistik ve Roma Dönemi'nde susuzluğuna karşı çözüm üretebilmek için, 25-30 km öteden su getirme bilinci taşıyan, aydın, iyi yöneticilerinin varlığını ortaya koyuyor. Özellikle liman kentinde, tatlı suyun önemi büyük. Gelen su, agoranın hemen yanı başında, zamanımızın büyük kentlerdeki su deposunu andıran büyük bir su deposunda biriktiriliyor. Fransız meslektaşlarımız, burayı rezervuar olarak adlandırmış. Rezervuardan yine kanallarla, en başta hamamlar olmak üzere kentin kamu yapılarına, agoraya, tiyatroya vs. dağıtılıyor.

Granit Forum'da 2000 yılında yaptığımız bir araştırmada su saati diyebileceğimiz bir yapı kalıntısına rastladık. Rezervuardan çıkan su önce bu su saatine geliyor, buradan çeşitli kollara ayrılarak dağıtılıyor. O arada da, su seviyesinden hangi kanala ne kadar suyun gidip tüketildiği ölçülebiliyor. Bu teknikle de Salamisliler, suyun daha sağlıklı ve adil paylaşımını gerçekleştirmiş.

- *Salamis Kenti'nin kent planı nasıl?*

- Tabii Salamis'de Batı Anadolu'daki Helenistik Dönem kentleri gibi bir kent planını beklemek, şu an için zor. Çünkü kentin toprak üzerinde görülen, Helenistik, Roma ve Bizans Dönemi yapıları kazılmış durumda. Muhakkak kentin bir planı vardı. Ama Efes ve özellikle Pri-

ene gibi yönetsel bir planı var mıydı, yok muydu; bunu söylememiz şu an için mümkün değil. Ancak 2002 yılı kazılarında, tiyatroyla ikinci hamam arasında, 4.5 m genişliğinde, 75 m uzunluğunda bir Roma Yolu saptadık. Bu da gösteriyor ki kenti aksla kesen bir yol var. Çünkü yaptığımız küçük sondajlar gösterdi ki, yol uzayıp gidiyor. Diğer Roma Dönemi kentlerinden bildiğimize göre, bunu dik olarak kesen ikinci bir yol muhakkak var. Kentte, kuzey-güney, doğu-batı akslarında birbirini kesen iki ana cadde ve bunun oluşturduğu kare içindeki alanlarda ada-parcel düzeninde bir planlamanın uygulanmış olması akla geliyor. Söylediğim gibi düzenli bir kent planının varlığından söz etmek için erken, ama Roma Yolu bizim için bir ipucu.

Salamisliler nasıl yaşardı?

- *Kentin toplumsal yaşamına ilişkin ne gibi bulgular elde ettiniz? Salamisliler nasıl yaşıyordu?*

- Helenistik Dönem'de çiftçilik, denizcilik ve deniz ticaretiyle uğraşıyorlar. Özellikle Geç Helenistik ve Erken Roma Dönemi'nden itibaren ele geçen çanak-çömleğe dayanarak yaşamı yorumlayacak olursak, zeytinyağı ve şarap üretiminin ve bunların kültürünün varlığından söz edebiliriz. Çünkü kamu alanlarında ve bunlara yakın alanlarda yaptığımız sondajlarda ele geçen, günlük yaşamda ve ticarete kullanılan çanak-çömleğe baktığımız zaman; amfora dediğimiz, sıvı maddelerin saklanması ve taşınmasında kullanılan günümüzün testilerine benzeyen büyük ebatlardaki taşıma kaplarının karşımıza çıktığını görüyoruz. Yağ mengenesi dediğimiz yerde, büyük olasılıkla şarap da üretiliyordu. Ayrıca avcılık da yapıyorlardı. Adada av geleneği bugün dahi sürmekte. Bakır üretimi, Kıbrıs Adası'nın batısında, Lefke dolaylarında gerçekleşiyor. Muhakkak Salamis de adanın önemli bir liman kenti olduğu için, bakırdan nemasını alıyordu.

- *İnançları nasıldı?*

- Roma öncesi, dinsel yönden Salamis'de daha çok Zeus kültüyle ilgili bir Zeus Tapınağı var. Agoranın güney ucunda yer alıyor. Ancak Zeus kültüyle ilgili başka bir kalıntı yok. Bunun yanında kent Hristiyanlık Dönemi'nde oldukça önemli bir dini merkez. İki tane büyük bazilikası var: St. Epiphanius ve Campano Petra. Bu iki büyük bazilika, Salamis'in Doğu Akdeniz'de Hristiyanlığın önemli piskoposluk merkezlerinden olduğunu ortaya koyuyor. Campano

Petra Bazilikası, limanın hemen yanında yer alıyor olmasıyla, limana ve kente gelen denizcilere dinsel ihtiyaçlarını yerine getirmeleri için büyük bir olanak sağlıyor.

Antik Dönem'de Kıbrıs Adası'nın 3/4'ü mezarlık!..

- Peki Salamis kazılarında ortaya çıkan nekropollerin (mezarlığın) durumu nedir?

- Biz hiç nekropol kazmadık, daha önceki kazılardan biliyoruz. Antik Dönem'de adanın 3/4'ü mezarlık. Tabii bu ada kültüründen kaynaklanıyor. Ticaret sonucu, adaya her taraftan giriliyor, çıkılıyor, gelenler burada ölüyor ve adada gömülüyorlar. Bunların bir kısmı kayaya oygu mezarlardır. Salamis nekropolünde ele geçen tümülüsvari mezarlar da var. Yani yığma bir tepe ve tepenin altında yer alan bir mezar odası. Bu mezarlarda at iskeletleri ele geçmiş. Ata kim biner, daha çok yönetici, yahut savaşçı, süvari. Akdeniz ve Mısır Uygarlıkları'nın belli başlı dönemlerinde, hayvanyla birlikte gömülme var. Atıyla gömülme daha çok Yunan geleneği, ama Anadolu'da da karışımıza çıkar. Kremasyon dediğimiz, ölü-yü yakma olayına da rastlanıyor. Enkomi ile Salamis arasındaki, MÖ 2. binin 2. yarısına tarihlenen nekropollere baktığımızda, ana toprağa oyma, oda mezarlar görüyoruz. Tabii yeniden doğuş inancından dolayı, mezarlara diğer yaşamda kullanılabilecek eşyalar da konulmuş. Bunlar daha çok yöneticilerin, zenginlerin mezarlarında ele geçiyor. Halk mezarlarında kıymetli mezar hediyeleri yok.

- İnadıkları gibi yeniden doğarlarsa, yeni hayatlarında da yoksulluğa mahkûm olacaklar yani...

- Evet, yoksul Antik Dönem'de de yoksul, zengin Antik Dönem'de de zengin. Antik Dönem'de yaşayan insanla, zamanımızda yaşayan insan arasında kullanılan araç-gereç farkı var. Arzular, duygular, yönelişler bence hep aynı kalıyor.

Kıbrıs kent devletlerinin siyasi örgütlenişi

- Salamis'in Kıbrıs Adası'ndaki konumu ne?

- Salamis'in çevresindeki kentlere baktığımız zaman, Anadolu'ya açılan liman kapısının Salamis olduğunu görürüz. Adanın en büyük limanı. Bunları net bir biçimde söylemek oldukça güç ama, Yunan kolonizasyonu olduğu için, Salamis'in hem adada hem diğer ülkeler arasında bir nevi köprü işi gören bir merkez olduğu düşünülebilir.

- Çevrede başka hangi antik kentler var?

- Salamis yakınında antik kent olarak, Enkomi var. Enkomi 1. bin'de terk edil-

Campano Petra Bazilikası'nın tabanında yer alan Güneş Mozaïği.

miş zaten. Öteki tarafta Girne var. Girne ile Salamis arasında Beşparmak Dağları uzanır.

- Kıbrıs Adası'ndaki antik kentlerin birbiriyle yönetsel bir bağları var mı?

- Kent devletleri biçiminde örgütleniyorlar, özgürler, kendi kararlarını veriyorlar. Ama özellikle içteki kentlerin kıyıdaki kentlere yardım eden bir düzenleri mutlaka vardı. Bu Batı Anadolu'da ve Kıta Yunanistan'da da böyle. Bağımsız küçük kent devletçikleri ama, aralarında yapılmış akitler var. Bunların ataları, Kıta Yunanistan, Girit ve Anadolu'dan geldiğine göre, aynı geleneği sürdürmüş olmalılar.

- Salamis'de ele geçen yazılı kaynaklar neler?

- Salamis'de çeşitli yazıtlar ele geçmiş daha önceki kazılarda. Onlarla ilgili birtakım yayınlar var. Daha çok gümrük ve ticaret yasaları bunlar. Biz yalnızca gümrükle ilgili bir yasa parçası bulduk.

- Yunanca mı?

- Yunanca.

- Anlattıklarınıza göre, Salamis Kenti henüz bütünüyle ortaya çıkarılmış değil. Kazıların durumu ne bu anlamda?

- Salamis Antik Kenti'ni, bizim Batı Anadolu'daki antik kentlerle büyüklük olarak kıyaslırsak, örneğin Efes Antik Kenti'nin 2.5-3 misli büyüklüğünde bir yerleşme alanı var. Çok iyi niyetli bir yaklaşımla söylersek, 1/3'ü kazılmış durumda. Yani kentin aşağı-yukarı 2/3'ü hâlâ toprağın altında. Arkeolojik çalışma metodlarına sadık kalınarak, kent herhalde en az bir yüz yıl daha kazılabilir.

Salamis Kenti'nde yürütülen koruma ve restorasyon çalışmaları

- Kazı çalışmalarıyla birlikte, koruma ve restorasyon çalışmaları da yürütü-

yorsunuz...

- Her yıl ot temizliği yaparak, birtakım koruma girişimlerinde bulunuyoruz. Salamis Antik Kenti'nin etrafını Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği aracılığıyla, tel örgü içine aldık. Bu şimdiye kadar yapılmamıştı. 24 saat halka açık olan bir ören yeri, gözetim altına alındı, korunması sağlandı. Bu yıldan itibaren kentin içinde arabayla dolaşmak yasaklandı, isteyenler yaya olarak gezebiliyor.

Campano Petra Bazilikası'nda bir Güneş Mozaïği var. Bu mozaik 1974 öncesinde de restore edilmiş, biz de Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi uzmanlarının çalışmasıyla, iki kez restore ederek koruma altına aldık. Bunun dışında gerçek anlamıyla restorasyona yönelik bir çalışma yapmadık. Çünkü restorasyon çok pahalı, ekip ve ekipman gerektiren bir iş. Kıbrıs Adası'nda restorasyon ve koruma çalışmaları için gerekli olan malzemeye ulaşmak çok zor. Gymnasion içinde yer alan Roma Dönemi Tanrı ve Tanrıça heykellerinin kalıplarını alıp, onları döküp, orijinallerini müzeye kaldırmak, imitasyonlarını orada sergilemek için iki yıl uğraştık. Ama Türkiye'den gerekli kimyasal maddeleri bir türlü Kıbrıs'a getiremedik. En son Güneş Mozaïği'ni onarıken Türkiye'den gelen hidrolik kireci sokmak için 3 gün beklettik. Kirecin torbası 100 küsur milyondur, her bir torba için 450 milyon gümrük ödedik. Böyle birtakım sıkıntıları var. Kıbrıs'ta bu işleri yapacak ekipler var, ancak malzeme ve altyapı olmadığı için kolaylıkla yapılamıyor. Kuzey Kıbrıs Devleti birçok konuda olduğu gibi, restorasyon, korumacılık konusunda da ülkemizin olanaklarını yakalayamamıştır. Umarım birtakım bürokratik, idari engeller ortadan kalkar da, Kıbrıs'da

da Türkiye'deki koşullarda çalışmalar yapılabilir.

Salamis Kazıları, önemli bir kültür projesi

- Kazıyı hangi kurum adına yürütüyorsunuz?

- Salamis Kazıları Projesi, 1997 yılında bana yapılan bir teklifle ortaya çıktı. Zamanın Kıbrıs'tan sorumlu Devlet Bakanı, Sayın Şükrü Sina Gürel ve Bakan Danışmanı, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi öğretim üyesi Dr. Murat Katoğlu tarafından ortaya konulan proje ile Kıbrıs'ın kültürel yönden de Avrupa ve dünya gündeminde yer alması arzulandı. Bunun için arkeolojik kazılar, restorasyon ve korumacılık çarpıcı işler olarak öngörüldü. Salamis Kazıları Projesi'nin başlatılması ve bu projenin de benim tarafından yürütülmesi istendi. Tabii Salamis Projesi devletin bana verdiği onursal bir görevdi. 1998 yılında Salamis kentini tanımak için 1 ay süreli ön çalışma yaptık, 1999'dan itibaren de kazılara başladık. Bu projenin maddi ve manevi yükümlülüğü Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından üstlenilmiş durumda. Yani bizim vergilerimizin bir bölümü, yine Kıbrıs için, Kıbrıs'ın kültür politikalarını dünyaya anlatmak için kullanılıyor. Projenin başlangıcından itibaren Türkiye Cumhuriyeti Kıbrıs Eski Büyükelçisi Sayın Ertuğrul Apakan'ın büyük destekleri ile Salamis Antik Kenti'ndeki kazı-onarım çalışmalarının sağlıklı yürütülmesi ve güçlüklerinin aşılması mümkün oldu. Şimdiki Türkiye Cumhuriyeti Kıbrıs Büyükelçisi Sayın Hayati Güven de kazıların yürütülmesinde her türlü olanağı sağlanmaktadır. Doğu Akdeniz Üniversitesi ile gerçekleştirdiğimiz yakın işbirliğini ve özellikle de Doğu Akdeniz Üniversitesi Rektör Yardımcısı Sayın Prof. Dr. Abdullah Öztoprak'ın içten desteğini burada belirtmek gerekir.

Biz başlangıçta Fransız meslektaşlarımızla birlikte bu kazıyı yürütmek için çok çaba sarf ettik. Onlara haber yolladık. Ancak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin devletimiz dışında hiçbir devlet tarafından tanınmamasından dolayı, çağrılarımıza yanıt bile veremediler. Kıta Yunanistan'la birlikte Avrupa Birliği'nde olmaları ve Güney Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne alınma sürecinin başlamasından ötürü, bize ilgi göstermediler. Gönül isterdi ki, birtakım şövenist yaklaşımlar yerine, gerçek bir bilim anlayışıyla ortak bir çalışma yaparak, bu kültür mirasını daha iyi koşullarda geleceğe aktarabilme olanağını bulabilsek. Umarım, bundan sonra olacaktır. Devlet olarak Salamis kalıntılarını en iyi şekilde koruyor, gözetiyoruz. Güney Kıbrıslı meslektaşlarımız bizleri, özellikle de be-

ni her yıl UNESCO'ya ve Birleşmiş Milletler'e şikayet ettiler. Bunlar biliyorsunuz ki, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti topraklarını işgal edilmiş topraklar olarak görüyor. İşgal edilmiş topraklarda, Ankara Üniversitesi'nden bir profesörün, -adımı da her seferinde yanlış yazarak-, illegal kazılar yaptığını söylediler. Halbuki biz orada illegal kazı yapıyor değiliz, bir kültür mirasının gelecek kuşaklara sağlıklı biçimde aktarılmasına öncülük ediyoruz. Kıbrıs'ta yeni bir koşulda, yabancı meslektaşlarımızla Salamis'de ortak çalışma yürütebileceğimizi sizin aracılığınızla duyurmak isteriz.

- Kazı ekibinde kimler yer alıyor?

- Bu projenin yürütülmesi için, Ankara Üniversitesi ve Doğu Akdeniz Üniversitesi koordinasyonu ile Doğu Akdeniz Üniversitesi'nde Arkeoloji ve Kültür Varlıklarını Araştırma Merkezi'ni kurduk. Ben o merkezin başkanıyım. Ekip benim başkanlığında, Ankara Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü'nün asistanlarından, öğrencilerden oluşuyor. Doğu Akdeniz Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nden mimari destek alıyoruz. Yine bu üniversitenin Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden de öğrenciler alarak, kazı alanında deneyim kazanmalarını sağlıyoruz. Konservasyon ve onarım işlerinde Kültür Bakanlığı Ankara Medeniyetleri Müzesi elemanları yardımcı oluyor.

- Kazının geleceğini nasıl görüyorsunuz?

- Aslında en büyük arzumuz, Kıbrıs'ın bu işi kendi olanakları içinde yürütmesi. Salamis daha çok Yunan ve Roma Kültürleri'ni içeren bir yerleşim. Kıbrıs'taki arkeologların gelecekte özellikle bu kültürler üzerine doktoralar yaparak, bu işlere sahip çıkması en büyük temennimiz. Çünkü Güney Kıbrıs'a

baktığımız zaman, üniversitede hem prehistorya, hem klasik arkeoloji, hem de önasya uzmanlarının olduğunu görüyoruz. Doğu Akdeniz Üniversitesi'ndeki Arkeoloji Bölümü yeni kurulmuş bir bölüm; bir yardımcı doçent var, o da Neolitik Dönem çalışıyor. Gönül istiyor ki, biz altyapıyı hazırlayalım, ama sonrasında biz illa olacağız diye bir şey yok. Yeni bir çatı, yeni bir birleşim olursa; herhalde iki toplum bu konularda da karar verir. Ama Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Ankara Üniversitesi olarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni kültürel konularda da desteğe her zaman hazırız.

- Salamis Kenti, bir kültür varlığı olarak siyasi pazarlıklarda konu ediliyor mu?

- Geçmiyor ama, birtakım olaylarda kullanılıyor. Dedim ya, işgal edilmiş topraklarda kazılar yapılıyor diye şikayet ediliyor. Biz Kuzey Kıbrıs'ı işgal etmedik, garantör devlet olarak, kendi toplumumuzu, halkımızı korumak için oraya gittik. Niye 74 öncesinde gitmedik? Bir arkeolojik alanı sahiplenmek, başına gelebilecek tehlikeleri en az yüzde 50 önlemektir. Bu dünya kültür mirası içinde önemli bir yeri olan bir kent/ada için, ayrıcalıktır. Yani Güney Kıbrıslı Rum meslektaşlarımız bize şövenistçe saldırıyor.

Ama Kuzey Kıbrıs'ta bizi istemeyenler yok mu? Var, acı bir olay. Bizim çalıştığımız bölgenin amiri, beş yıldır bizim kazılarımıza gelmedi, ziyaret etmedi. Neredeyse bizi yabancıların tanımladığı gibi tanımlamak istedi. Bunlar izinsiz, kaçak kazı yapıyor diye, Rum basınına şikayet etti. Kıbrıs politikaları gündeme geldiği için bunları söylüyorum. Ama Kıbrıs Eski Eserler ve Müzeler Dairesi bize her türlü kolaylığı gösteriyor.

Prof. Dr. Coşkun Özgünel (sağda) ve arkadaşları, Salamis Kazıevi çalışma salonunda.

Manisa'nın endemik bitkileri

Mesir macunu, her yıl Manisa'da 21-22 Mart tarihlerinde gerçekleşen şenliklerde, minare ve kubbelerle çıkılarak dağıtılır. Mesir şenliklerinde dağıtılan macunun 41 çeşit baharattan oluşmasının ardında yatan düşünce; bütün insan ve hayvanları besleyen bitkilerin, tek bir besin maddesinde toplanması olmalıdır. Mesir macunu geleneği, birçok unsuruyla Anatanrıça inancı kaynaklı gözükmemektedir.

Lidya topraklarındayız bu sefer, Manisa'dayız. Anadolu ve dünya uygarlığı'na özgün katkıları olan bir yöredeyiz. Ovalarından ve dağlarından bereket fışkıran bir yöredir Manisa, toprağı doğurgandır. İnsanı da toprağı gibi üretken ve doğurgandır. Toprağından fışkıran zenginlik, Lidya insanına besin ve üstün bir uygarlık sağlamasına rağmen, bazen bu güzel yörenin yağmalanmasına da yol açmıştır. Üretim yapmak yerine, yağmacılığı tercih eden barbar kabileler, Lidya'yı zaman zaman yakıp yıkmışlardır. Kimmerler, Persler, Romalılar ve Araplar, Lidya Ülkesi'nin zenginliklerini talan eden Anadolu dışı uygarlıklara örnektir.

Niobe'nin gözyaşları, şimdi soyları tükenen bitkiler için akıyor

Bir yörenin toprağı doğurgan ise, bitkileri her bahar çiçeklenip her yaz tohumlanıyorsa; insanı da çiçeklenir her bahar, bitkiler gibi olur; doğumu kut-sar, üremeyi bir üstünlük ve kutsal bir edim olarak görür. Manisa yöresinin üretken ve doğurgan nitelikleri Klasik Yunan Mitolojisi'ne de yansımıştır: Lidya Kralı Tantalos'un kızı Niobe, hepsi birbirinden güzel 12 çocuk annesi olduğunda gurura kapılmış ve topu topu iki çocuk sahibi olan Tanrıça Leto'dan kendini üstün görmüştü. Niobe'nin bu davranışına kızan Tanrıça Leto, Niobe'nin çocuklarını kendi çocukları Artemis ve Apollon'a öldürtmüştü. Çocukları ölen Niobe, bu acıyla Sipilos Dağı'na (Sipil, Manisa Dağı) çıkar. Tanrıdan kendisini kayaya dönüştürmesini ister. Tanrı Zeus da onu bir kayaya dönüştürür (1). Günümüzde bu kaya "Ağlayankaya" adıyla, hâlâ dimdik ayakta. Hatta kayanın bir bölümü sürekli nemlidir, Niobe'nin gözyaşları hâlâ akmaktadır.

Üretkenlikle özdeşleştirilen, ancak bu üretkenliği kıskanılıp, ürettikleri elinden alınan, Sipil Dağı ile bütünleşmiş bir kadın olan Niobe'nin hikâyesi, Manisa tarihinin de kısa bir özeti gibidir. Sipil Dağı'nın adı Kibele'den gelir. Batı dillerine Cybele şeklinde geçen ad, günümüz Manisa kızlarında Sibel olarak yaşar. Manisa'ya su sağlayan, Sipil Dağı'ndaki Akpınar Tesisleri'nin üzerindeki yamaçta, kayaya işlenmiş, yöre halkının "taş suret" diye andığı Anatanrıça kabartması vardır (2). Sipil Dağı, doğurganlık ve üretkenlikle özdeşleşen Manisa'nın Anatanrıçasıdır aslında. Kibele'nin adını alan bu dağın Anatanrıça ile özdeşleşmesinin nedeni, özgün doğal zenginlikleri, özellikle de endemik bitkileridir. Ancak Niobe'nin

çocuklarının kaderine benzer onun çocuklarının kaderi de; kimi endemik bitkileri tehlike altındadır Sipil Dağı'nın. Manisa'nın 90 dolayındaki endemik bitkisinin yaklaşık yüzde 40'ı Sipil Dağı'nda yetişir. Manisa'nın tehlike altındaki endemik bitkilerinin yüzde 50'si de bu dağdadır. Yani Sipil Dağı'ndaki endemik bitkilerimiz, yoğun bir insan baskısı altındadır. Neler yoktur ki dağımızda endemik olarak yetişen; kardiken, havacıvaotları, gevenler, yapışkanotları, peygamberçiçekleri, devedikenleri, karanfiller, kişnişotları, inci sümbülleri, kekikler, sırçaotları, nakıllar, yavşanotları ve daha neler neler.

Sard Antik Kenti kızı reyhan, gelinlik kız orkide...

Zengin flora yapısından dolayıdır ki, yörenin inanç yapısı da hep bitki ve bereket merkezli olmuştur. Antikçağ'da yörede tapkı gören iki Tanrıça ve bir de Tanrı vardır: Kibele, Artemis ve Dionysos. Dionysos'u biliyorsunuz, Şarabın, Üzümün ve Eğlencenin Tanrısıdır. Bu Tanrının kökeni aslında Anatanrıça inancıdır. Kibele, dağlarla özdeşleşen, Bitkilerin ve Bereketin Tanrıçasıdır. Artemis ise Manisa yöresinde ovada ve sulak alanlarda tapkı gören Suyun Tanrıçasıdır. Nitekim Marmara Gölü kıyısıyla, Sard şehrindeki Paktolos Çayı kıyısında Artemis'e ait tapınak kalıntıları bulunmaktadır.

Bitkilerden kaynaklanan Anatanrıça tapkısı, Lidya Kültürü'nü şekillendirmiştir. Sard Antik Kenti yakınında endemik bir bitki yetişir; *Ziziphora taurica* olarak adlandırılan bitkinin Türkçesi Toros dağ reyhanıdır. Yaprakları kuvvetli kokulu olan bu bitkinin toprak üstü kısımları bitkisel çay olarak kullanılır. Sard Antik Kenti'ni gezerken, harabeler arasında diğer antik kentlerde duymadığınız kokular duyarsa-

Resim 1: *Cephalanthus epipactoides* (orkide).
Kaynak : C.A.J. Kreutz, Die Orchideen der Türkei.

nız, bu koku mutlaka ciğerlerinize çektiğiniz dağ reyhanının kokusudur. Sard'da Tanrıça Artemis'ten kalan tapınak yıkıntı halindedir, ancak tapınağa verdiği özgün kokusuyla kente efsunlu bir hava katan reyhanımız, hâlâ terk etmemiştir Tanrıçasının mekânını. Günümüzde bile türkülerimizde söylenir durur onun öyküsü, "Dağlar kızı reyhan..." diye.

Batı Anadolu'da Artemis ile özdeşleştirilen bir Tanrıça da Kinda'dır. Bu Tanrıçaya Antikçağ'larda Kindaura (Yüce Kinda) denirdi. Günümüz Anadolu'sunda Kindıra olarak isimlendirilen bitkinin adı, bu Tanrıçadan gelmektedir. Genellikle sulak alanlarda yetişen bu bitkimizin Manisa'da endemik bir türü yetişir: *Carex divulsa subsp. coriogyne*.

Manisa yöresindeki Artemis tapkısının temellerinde, yörenin özgün bitkileri bulunmaktadır. Günümüzde Manisa'nın doğusundaki Kula İlçesi'nin adı da Artemis'ten gelir. Lidyalılar Artemis'e Kula derlerdi. Artemis tapınak ve heykellerini görmüşseniz, beyaz renge özel bir önem verildiğini fark etmişsinizdir. Beyaz sanki Artemis ile özdeşleşmiştir. Aslında temizliğin, bekâretin ve dokunulmamışlığın simgesidir beyaz renk. Attis'in yeniden canlandırılmasına inanılan 25 martta yapılan Kibele törenlerinde de, çocuklar ve genç kızlar beyaz elbiseler giyerlerdi. Günümüzde evlenecek genç kızların giydiği bembeyaz gelinliğin temellerinde Kibele ve Artemis inancının etkisi olmalıdır. Masumiyetin sembolü beyaz rengin, Tanrıçalarla özdeşleşen Ay'dan çıkan beyaz ışıklarla bağlantısı olmalıdır. Hristiyanlık'ta da beyaz renk ve beyaz güvercin teslisin (üçleme) "kutsal ruh"unu sembolize eder. *Cephalanthera epipactoides* Manisa Dağları'nın endemik orkidesidir. Yörenin antik kültürünün şekillenmesinde rol oynamış olması olası bu orkide, beyazlığı ile Tanrıçaların bitkisi olmalıdır (Resim 1) (3). Genellikle çam ağaçlarının altında yetişen bu güzel orkidemiz, çam ağaçlarının koyu yeşil görünüşü altında bembeyaz renkleriyle dikkat çekmektedir.

Çam ağacı gibi kara yağız efeler

Çam ağacı da Kibele inancında, Kibele'nin sevgilisi Attis'in sembolüdür (4). Kibele inancının baskın olduğu antik Manisa kültüründe de çam ağacının kutsal görüldüğü muhakkaktır. Manisa'nın Alaşehir İlçesi'ne bağlı Bahadır Köyü'nde 109 hektarlık alanda bir karaçam türü yetişir: *Pinus nigra pallasiana var. sheneriana* (5) olarak bilinen bu karaçam türü, dünyada sadece Türkiye'de yetişir. Alaşehir dışında Bolu ve Kütahya'da da yetişmesine rağmen, asıl yetişme yerinin Manisa olması dolayısıyla, bu alan Orman Bakanlığı tarafından koruma altına alınmıştır. Diğer çam ağaçlarından farklı

Resim 2: Lidya Kralı Alyattes'in tümülüsü ve tümülüs çevresindeki gelincik tarlaları. Kaynak: Bilge Umar, Lydia.

bir formda olan bu çamımıza gönül vermiş olmalıdır Kibele. Bu nadir çamın yok olmadan günümüze kadar soyunu devam ettirmesinde Kibele inancının da etkisi bulunmalıdır. Manisa'da, Alaşehir'in karamanına, yani kara yağız delikanlılarına tutulmuştur da kopamamıştır Anatanrıçamız buralardan; kendi sevgisi, yani vatan toprağı uğruna ölen esmer, kara yağız Manisa delikanlılarını Attis gibi çam ağacına dönüştürmüştür Kibele.

Ege'nin kara yağız delikanlılarına Zeybek ve Efe denir buralarda. Çakşır denilen potur giyerler bu yiğitlerimiz. Bir de başlarına çiçekli başlıklar taktıklarında Tanrılaşırılar dağ başlarında, bir efsane olurlar da mitos gibi söylenir gider kulluktan kulağa. Adaletsizlikle karşılaştıklarında, şeytanteresi (*Ferula*) bitkisiyle Tanrılardan ateşi çalarak onlara kafa tutan Prometheus gibi, yenilmez sanılan güç sahiplerine bile kafa tutarlar. Alaşehir'in yukarılarındaki Bozdağ'a sığır, onun bitkilerinden güç alırlar. Bir efe, çiçekli başlığını taktı mı başına, giydi mi çakşırını ayağına, mutlaka bir şeyler kötü gidiyordur. Ya kendi onuru ya da kutsal gördüğü vatan toprağı gibi değerleri ayaklar altındadır. Osmanlı Devleti zamanında uzak diyarlara savaşa gitmeye "hayır" diyebilen, ancak kendi yaşadığı topraklar işgal edilince deliye dönen insanların diyarında Manisa. Başka ülkelerin çiçeğini bilmez, otunu bilmezler. Ancak Manisa'nın çiçeklerinin kokusuyla büyümüş, onun bitkileriyle beslenmiştir Ege yiğitleri. Onun için emperyalist olmaz, kendi toprağına bağlıdır. Ancak bu toprak ve topraktan güç alan Efe kültürü tehlikeye girdiğinde, önlerinde hiçbir şey duramaz. Alaşehir'in yukarsındaki Bozdağ'da yetişen endemik *Ferula anatolica* da (Anadolu şeytanteresi, Anadolu çakşırı) Ege yiğitlerine güç veren bitkilerdendir; adaletsizliğe ve sömürüye başkaldırmanın sembolüdür bu bitki. Aksi olsaydı efelerimiz giydikleri potura çakşır/çakşır ismini koyarlar mıydı!..

Mayıs ayında kıpkızıl gelinciğe kesen tarlalar

Parayı keşfederek, dünya uygarlığı'na armağan eden Lidya Uygarlığı'nın bu buluşunda en önemli etken, Bozdağ'dan çıkan Paktolos Çayı'ndaki altın madenidir. Yani Lidya insanı uygarlığa armağan ettiği değerleri, kendi doğasından çıkarmıştır. Kendi doğasından güç alan böyle bir uygarlığın, yöresinin özgün bitkilerine de duyarsız kalması, bu değerlerini kültür ve uygarlık alanına aktarmaması olası değildir. Nitekim Lidya krallarının isimlerine bakacak olursanız, Alyattes ve Sadyattes gibi isimler görürsünüz. Bilge Umar'a göre bu isimlerin içinde, Kibele inancındaki Attas (Attis) (günümüz Türkçesi'nde Ata) kelimesi gizlidir. Tanrıçanın (Kibele) erkeğinin ismidir Attas.

Sard Harabeleri ile Marmara Gölü arasında, Lidya krallarının ve soylularının gömüldüğü "Bintepeler" denen yörede görkemli bir tümülüs göze çarpar diğer tümülüsler arasında; Alyattes'in mezarıdır bu yapay tepelik. Yığma mezarlar Tmolos ve Sipil'e öykünürler sanki. Sanki toprak ana hamiledir de, doğuracaktır Lidyalılar'ı teker teker. En başta da ünlü kral Alyattes doğacak olsa gerektir; zira doğuma en yakın ana karnına benzer tümülüs onunkidir. Kibele inancında Attis öldüğü zaman, kanlarından gelincik çiçekleri fışkırmıştı. Dolayısıyla Kibele ve Attis inancının, gelincik bitkisinin anavatanında oluşmuş olması gerekir. Bunun en önemli delili de, endemik gelincik çiçeklerinin bulunmasıdır. Evet, tahmin ettiğiniz gibi Manisa'nın endemik gelinciği vardır: *Papaver spicatum var. spicatum* olarak bilinen endemik gelincik Alyattes Tümülüsü'nün yakınlarında, Alaşehir'in yukarılarında yetişir. Mayıs ayında Bintepeler yöresine giderseniz, buğday tarlalarının içindeki kıpkızıl gelincik tarlalarının ortasında Alyattes tümülüsü ve diğer tümülüslerin yükseldiğini göreceksiniz (Resim 2) (2).

Ege yöresinde buğday tohumu ile yeni-
den doğumun Kalkolitik Çağ'dan beri
özdeşleştirildiğini, mezarlara buğday
serpme geleneğinin bu çağda başladığını
İzmir yazımızda belirtmiştik. Çoğunda
kaçak define kazıları yapılarak Antik-
çağ'lardan beri tahrip edilen bu mezarlar-
dan tahrip edilmeyenler kazılarak incele-
me yapılırsa, mezarlar içinde buğday to-
humlarına rastlamamız olasıdır. Günü-
müzde de bu mezarların çevresine yöre
halkı buğday eker, tarlaların içinde de her
bahar gelincikler boy verir.

Sipil Dağı dışında Manisa'nın en
önemli endemik bitki rezerv alanı Boz-
dağ'dır. Antikçağ'larda Tmolos olarak
adlandırılan bu dağdaki bitkilerden Lid-
yalılar güzel koku ve merhemler elde et-
miştir. Pek çok eski yazar, Lidyalılar'ın
güzel kokuları sevdiğinden söz etmekte-
dir. İlkçağ'da Sard'da süs merhemi ola-
rak bilinen, deriye sürülen, safrandan ya-
pılmış güzel koku ve süs malzemesinin
Yunanistan'da kullanılanlara oranla çok
daha kaliteli olduğu iddia ediliyordu.
Tmolos Dağı'ndan toplanan safranlardan
yapılan parfümler, eski dünyanın sevilen
lüks tüketim maddeleri arasında ön sırayı
alıyordu (6). Günümüzde çiğdem olarak
adlandırılan bu bitkilerimizin kokulu en-
demik türleri Ege'de yetişmektedir. Ör-
neğin Ege Bölgesi'ndeki illerde yetiştiği
bilinen *Crocus gargaricus* (Gargaros çiğ-
demi) güzel bir kokuya sahiptir. Güzel
kokulu bir çiğdem endemikse, onun ko-
kusu artık Anadolu'nun kokusudur. Bu
kokuyu süren kadınların her biri birer
Tanrıçadır. Çünkü bitkiler anatanrıçanın
yansımasıdır. Manisa endemik çiğdemi-
nin ismi *Crocus olivieri suhsp. balan-
sae*'dir. Alaşehir ilçesinin yukarısındaki
Bozdağ birçok endemik bitkinin yetişme
alanıdır. Sipil ve Bozdağ'da yetişen en-
demik bitkilerin toplamı, Manisa ende-
mik bitkilerinin yarısından fazlasını oluş-
turur.

Mesir macununu ilk Kibele mi yapmıştı?..

15. yüzyılda, Merkez Efendi tarafından
hastaları tedavi etmek amacıyla, 41 çeşit
baharattan yapılan bir macun dağıtılmaya
başlandığı söylenmekle birlikte, macu-
nun yapımına tam olarak ne zaman baş-
landığı bilinmemektedir. Mesir macunu
olarak adlandırılan bu maddenin üretimi,
günümüz Manisa'sında mesir şenlikleriyle
törensel olarak devam ettirilmektedir.
Her ne kadar macunun sağlık amaçlı ya-
pılarak dağıtıldığı söyleniyorsa da; etki-
lerinden çok, dağıtım şeklinin ön plana
çıkartılması, dağıtımın bir panayır ve şen-
lik havasında olması; mesir macununun
sağlık boyutundan çok ritüel boyutu ol-
duğunu aklı getirmektedir. Gerçekten de
cami minare ve kubbelerine çıkarak dağı-
tıldığından, bu uygulamanın dinsel bir tö-

ren olması akla daha yakındır.

Mesir macununun hazırlandığı ve da-
ğıtıldığı günler 21-22 Mart tarihleridir.
Osmanlı Dönemi'nde Nevruz-u Sultani,
günümüzde Nevruz şenlikleri olarak bili-
nen bu tarih, baharın canlanması ile öz-
deşleşir. Antikçağ'larda Kibele şenlikleri
de 21-23 Mart'ta yapılırdı. Bu şenlikler-
de insanlar hayvan maskeleri takarlardı.
Doğanın canlanması ile birlikte, hem in-
sanlar hem de hayvanların besin kaynak-
larına kavuşacaklarına inanılırdı (4). Do-
layısıyla Manisa'da yapılan mesir şenlik-
lerinde dağıtılan macunun 41 çeşit baha-
rattan oluşmasının ardında yatan düşün-
ce; bütün insan ve hayvanları besleyen
bitkilerin, bir besin maddesinde toplan-
ması olmalıdır. Doğa tabanlı bir din olan
Anatanrıça inancında, hem hayvanlar
hem de insanlar Kibele'nin çocuklarıdır

Günümüzde yapılan mesir macunu şenliklerinden
bir görüntü.

çünkü. Hatta bu çağda Anadolu kadınla-
rının bazı yabani hayvan yavrularını,
kendi sütleriyle besledikleri de bilinmek-
tedir (7). Anatanrıça (Doğa Ana) hem in-
sanların hem de hayvanların anasıdır. İn-
san ve hayvanların yiyeceklerini bünye-
sinde toplayan bir maddenin Kibele şen-
liklerinde dağıtılması bu anlayışın ürünü
olsa gerektir.

Nitekim mesir macununun içeriğine
baktığımızda, Manisa ve Anadolu'nun
bitkilerini görmekteyiz. Karanfil (*Dian-
thus*), anason (*Pimpinella*), meyan kökü
(*Glycyrrhiza*), safran (*Crocus*), çörekotu
(*Nigella*), çirişotu (*Asphodeline*) gibi
Manisa ve ülkemizde endemik türleri ye-
tişen bitkiler, mesir macununun yapımın-
da kullanılır.

Örneğin Manisa'ya özgü 3 endemik
karanfil türü vardır. Bunlar *Dianthus
anatolicus* (Anadolu karanfili), *D. lydius*
(Lidya karanfili) ve *D. erinaceus var. eri-
naceus*' tur (Resim 3) (8).

Manisa mesir şenliklerinin 15. yüzyıl-
dan çok daha önceki zamanlarda, Antik-
çağ'larda ortaya çıkmış olması olasıdır.
Ancak Osmanlı Dönemi'nde de, önceki
dönemlerdeki temel özelliklerini koruya-

rak sürdürülmüş olsa gerektir. Zira, Kibe-
le inancında bitki tohumları Tanrıçaya
kurban olarak sunuluyorsa, MÖ
5000'lerden beri Ege mezarlarının içine
bitki tohumu bırakılıyorsa, bu bitkilerin
tohumlarından yapılan mesir macununun
da binlerce yıllık bir geçmişinin olması
gerekir. Nitekim mesir macununun için-
deki bir baharatın ismi, bu görüşümüzü
destekler niteliktedir: Kübbabe adında
bir baharat mesir macununun içine katılır.
Kibele'nin ismi Lidya Uygurluğu'nda
Kibebe'dir. Bu ismin diğer versiyonları
Kubaba, kubbe ve küp, kap vb. gibidir.
Kübbabe'nin mide ve idrar yolu hastalıklarına
iyi geldiği belirtilmektedir. Kübba-
be ile Kubaba kelimesinin benzerliği dik-
kat çekicidir. Kubaba günümüzde kubbe is-
minde devam eder, aynı zamanda küp ve
kap olarak adlandırılır. Küp ise Neolitik

Çağ'dan beri ana rahmi ile
özdeşleşir. Mesir macunu
günümüzde dahi cami "kub-
be"lerinden dağıtılır. Tıbbi
bir gerçek olmamasına rağmen,
Manisa yöresinde me-
sir macununu yiyen çocuk-
suz ailelerin isteklerine ka-
vuşacağına inanılır. Ayrıca
zehirli hayvan sokmalarına
karşı, bağışıklık kazandırıcı
özellikleri olduğuna inanılır.
Gerek vahşi hayvanlara kar-
şı etkisi ve gerekse doğur-
ganlığı artırdığı yönündeki
inanç (9) mesir macununun
Kibele bağlantısını ortaya
koyan önemli göstergeler-
dir.

Anatanrıça inancı yörede öyle güçlü-
dür ki, Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde
bile Tanrıçaların ardılı olan kutsal me-
kânlar hem Hristiyanlar hem de Müslü-
manlar tarafından kutsal kabul edilmiştir:
Örneğin Çaybaşı Deresi yakınında "Yedi
Kızlar Türbesi" vardır. Bu türbede 7 be-
kâr kıza ait olduğuna inanılan 7 sanduka
vardır. 14. yüzyıldan günümüze kadar
Hristiyan ve Müslümanlar tarafından
kutsal bilinen bir türbedir burası (10).
Türbenin akarsu kenarında olması, ayrıca
bakire 7 kızın mekânı olması, buranın
Antik Dönem'de Artemis'le ilgili kutsal
bir alan olduğunu aklı getirmektedir. Do-
ğa tabanlı Anatanrıça inancı, günümüzde
bile iki farklı dine üye insanları birleştir-
mektedir.

Günümüzde ilkel insanların kuttören-
leri ile ilgili araştırma yapan bilim adam-
ları, belirli bitkilerin, özellikle de baha-
ratların ortaklaşa yenmesi veya çiğnen-
mesi suretiyle farklı kabileler arasındaki
düşmanlıkların sona erdirildiği, dostluk-
ların kurulduğunu tespit etmiştir. Örneğin
karabiberin birlikte çiğnenmesi sonucu,
iki düşmanın artık dost olmaları da buna
örnektir (11). Anadolu dışındaki ilkel ka-

Sardis Antik Kenti'nden bir görüntü.

bilelere barış getiren karabiber, mesir macununu oluşturan baharatlardan birisidir. Mesir macununun 41 çeşit baharattan yapılarak halka açık bir alanda dağıtılması, kuttöreninin çıkış noktasında da Anadolu'nun Eskiçağ halkları arasında barışı ve dostluğu sağlamak amacı yatıyor olabilir. Macundaki baharat zenginliğinin nedeni de, muhtemelen farklı Anadolu topluluklarının farklı baharatları barışın sembolü olarak görmeleridir. 41 çeşit baharat belki de Anadolu'nun 41 kavmini sembolize ediyordu. 1400'lerde Anadolu'nun batı bölgelerine yeni yeni yerleşen Türkler'le yerli halk arasında barışçıl bir ortamın sağlanmasının araçlarından biri de mesir macunu dağıtılması, bu macunun ortak bir mekânda yenmesi olmuş olabilir. Farklı inanç ve kültüre sahip Anadolu halkları arasındaki barışı, Doğa Ana'nın birleştirici özelliği sağlamıştır; kavgalı çocuklarını aynı şefkatli kolları arasında sarıp sarmalayan, onlara aynı memeden süt veren, doyuran, besleyerek barışı öğreten Anadolu'nun üretken kadınları gibi...

Bitki adlarında yörenin yansımalar

Manisa'nın endemik bitkilerinden bir bölümü bilimsel adlarını Anadolu'dan almaktadır: *Dianthus anatolicus* (Anadolu karanfili), *Ferula anatolica* (Anadolu şeytanteresi), *Silene anatolica* (Anadolu nakılı) bunlardır.

Bir bölüm endemik bitki, bilimsel adını yörenin Antik Dönem uygarlığı Lidya'dan almıştır: *Corydalis lydica*, *Dianthus lydius* (Lidya karanfili), *Pilosella hoppeana subsp. lydia* (Lidya şahinotu), *Sedum lydium* (Lidya damkoruğu) bu bitkilerdendir.

Sipil Dağı'ndan, Bozdağ'dan (Tmolos) ve Aydın Dağı'ndan (Mezogis) endemik adını alan bitkiler vardır: *Achillea nobilis subsp. sipylea* (Sipil Dağı yılançıceği), *Arenaria sipylea*, *Astragalus mezogitanus* (Aydın Dağı geveni), *Astragalus tmoleus var. tmoleus* (Bozdağ geveni), *Bromus sipyleus* (Sipil Dağı bromu), *Cirsium sipyleum* (Sipil Dağı devedikeni), *Linum tmoleum* (Bozdağ keteni), *Origa-*

num sipyleum (Sipil Dağı kekiği), *Satureja parnassica subsp. sipylea* (Sipil kekiği), *Scrophularia libanotica subsp. libanotica var. mesogitana* (Aydın Dağı sıracotu), *Sideritis sipylea* (Sipil Dağı yaylaçayı), *Silene sipylea* (Sipil Dağı nakılı), *Stachys tmolea* (Bozdağ dağçayı), *Thymus sipyleus subsp. sipyleus* (Sipil Dağı kekiği) bunlara örnekler.

Dünyada sadece Manisa'nın Soma İlçesi'ndeki Soma Dağı'nın Pınartepesi bölümünde yetişen endemik bitkilerden birisi, bilimsel ismini Soma'dan almıştır: *Erodium somanum* (Soma dönbabası).

E-posta: htorlak@hotmail.com

DİPNOTLAR

- 1) Şefik Can, Klasik Yunan Mitolojisi, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994.
- 2) Bilge Umar, Lydia, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2001.
- 3) C. A. J. Kreutz, Die Orchideen der Türkei, B. J. Seckel, Netherland, Raalte, 1998.
- 4) Mehmet Yaşar Ünal, Anadolu Anatanrıçası Kibe, Öteki Matbaası, Ankara, 2001.
- 5) Bitkinin bilimsel ismi Prof. Dr. Tuna Ekim'den alınmıştır.
- 6) Hasan Tahsin Uçankuş, Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi, Arkeoloji, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- 7) Helmut Uhlir, Avrupa'nın Anası Anadolu, Telos Yayınları, İstanbul, 2001.
- 8) Münir Öztürk, Özcan Seçmen, Yusuf Gemici, Güven Görk, Ege Bölgesi Bitki Örtüsü, İzmir, 1990.
- 9) Şehzadeler Şehri Manisa, Manisa Turizm Derneği Yayını, Manisa, 1998.
- 10) Manisa İl Turizm Müdürlüğü, İl Turizm Envanteri, Manisa, 1992.
- 11) Evelyn Reed, Kadının Evrimi, Anaerkil Klandan Ataerkil Aileye, Çev. Şemsa Yeğin, Payel Yayınevi, İstanbul, 1994.
- 12) Tuna Ekim, Mehmet Koyuncu, Mecit Vural, Hayri Duman, Zeki Aytaç, Nezaket Adıgüzel; Türkiye Bitkileri Kırmızı Kitabı (Eğrelti ve Tohumlu Bitkiler); Türkiye Tabiatını Koruma Derneği, Van 100. Yıl Üniversitesi, Ankara, 2000.
- 13) P. H. Davis, Flora of Turkey and the East Aegean Islands, Edinburg at the University Press, 1969.

Tablo: Manisa'nın tehlike altındaki endemik bitkileri (12, 13)

Bitkinin bilimsel adı	Bitkinin Türkçe adı	Bitkinin yetiştiği yer
<i>Alkanna areolata var. sublaevis</i>	Havacıvaotu	Sipil Dağı, 700-900 m.
<i>Arenaria sipylea</i>	-	Sipil Dağı
<i>Bromus sipyleus</i>	Sipil bromu	Sipil Dağı
<i>Centaurea sipylea</i>	Sipil peygamberçiçeği	Sipil Dağı
<i>Chionodoxa luciliae</i>	-	Bozdağ'ın alpin alanlarında ve batısında 2135 m / Ödemiş'in yukarısındaki Bozdağ'da 1600-2000 m.
<i>Corydalis lydica</i>	-	Bozdağ, 1700-1800 m
<i>Erodium somanum</i>	Soma dönbabası	Soma Dağı'nın Pınartepesi yöresi, 1100 m.
<i>Hesperis balansaie subsp. balansaie</i>	Gece menekşesi	Sipil Dağı
<i>Sedum samium subsp. samium</i>	Damkoruğu	Kırkağaç, 950 m /Simav ile Demirci arasında, Akçakertil Geçidi yakınında, 1300 m.
<i>Verbascum luciliae</i>	Sığırkuyruğu	Salihli'den Borlu'ya doğru 26. km.

Bataklıkların nasıl bir yapısı vardır?

İstanbul'dan Burcu Çınar'ın sorusunu İÜ Su Ürünleri Fakültesi Yard. Doç. Dr. Meriç Aybay yanıtladı.

**Bataklıkların yapısı nasıldır?
Nesneleri içine çektiği doğru mu?**

Yakın zamanlara kadar dünyada ve ülkemizde "bataklık" alanlar yanlış tanıtılmış ve değerleri 1950'li yıllardan sonra anlaşılmıştır. Bu alanların ekolojik tanımı ve işlevi iyi yapılamadığı için bataklıklar sadece "sinek üretim alanları ya da depoları" olarak görülmüş; bu yüzden akla ilk gelen kurutma yöntemi ile elde edilecek alanların tarım, sanayi hatta iskâna açılması düşünülmüştür. Ülkemizde özellikle geçen yüzyılda bu amaçla binlerce hektarlık bataklık alan kurutulmuştur. Bu

alanlarda bazı sinek türleri (*Chaborus* gibi) yüksek sayılara ulaşırlar ve bunların pek çoğu yaşamlarının belli bir kısmını bu alanlarda geçirirler. Çünkü bataklık alanları çok sığdır ve sineklerin beslenmeleri için iyi bir ortam hazırlamaktadır. Fakat sinek popülasyonunun aşırı artması kontrol edilebilecek bir olaydır ve doğada birçok canlının da (balıklar gibi) bu sineklerin larvaları ile beslendiği unutulmamalıdır.

Bataklık alanları, yapıları gereği bol miktarda humik madde bulundurlar. Suyun rengi genellikle siyahtır ve humik asitin yüksek olması nedeniyle pH 3.5-4'e kadar düşebilir. Ayrıca su içerisinde bulunan yüksek miktardaki koloidal ve humik materyal suyun görünürlüğünü ve elektrolitesini de olumsuz yönde etkiler. Humik materyal ve diğer organik maddelerin zaman içerisinde dibe çökmesi ve bataklığın yüzey kısmının zaman zaman

su bitkileri ile kaplanması sonucu özellikle dip kısımda anoksik (oksijensiz) şartlara yol açar, bataklık gazı dediğimiz anaerobik parçalanma sonucu ortaya çıkan gazların oluşumuna yol açar.

Bataklık, insanı aşağıya doğru çeker mi? Bu tanım tamamı ile yanlış anlamadan kaynaklanmaktadır. Aslında bataklık alanların dip kısmında bol miktarda humik ve balçık kıvamında materyalin bulunması bu yanılgıya neden olmaktadır. Kişiler böyle yerlere girdikleri zaman heyecanlanır ve zeminin sert olmaması nedeniyle kendilerinin aşağıya doğru çekildiklerini düşünürler. Oysa ki böyle durumlarda sakın olunmalı, eğer zemin su altı bitkileri ile kaplı ise, öncelikle vücudun bu materyallerden kurtulması sağlanmalıdır. Böyle bir durum ise bir kişinin sadece birkaç saniyesini alır ve ancak çok nadir durumlarda ölümler sonuçlanabilecek olaylar görülür.

Kıta isimlerinin tarihçesi

Nazlı Soysu'nun sorusunu, İÜ Coğrafya Fakültesi emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Metin Tuncel yanıtladı.

Kıta isimleri nereden geliyor? Öyküleri var mı?

Coğrafya isimlerinin kökeni, eskiden beri, insanların merak ettikleri konular arasında önemli bir yer tutar. Bu konunun sorunlarını, bilimsel platformda tartışmak için de zaman zaman "toponomi" (yer adı) toplantıları düzenlendiği gibi, belli periyodlarla yapılan "onomastik" (özel ad bilim) kongrelerindeki çeşitli seksiyonlar arasında yer adları seksiyonları da bulunur. Bunun dışında merkezi New York'ta bulunan Birleşmiş Milletler, dört yılda bir düzenlediği ve bu satırların yazarının da bazılarına katıldığı "coğrafi isimler" (geographical names) konulu toplantılar düzenlemektedir (Bu toplantıların sonuncusu 2002 Ağustos'unda Berlin'de yapıldı).

Yer isimleri arasında, kıta isimleri de çok kişinin merak ettiği ve bilmek istediği konular arasındadır. Biz de bu konuya, mümkün olduğu kadar açıklık getirebilmek için aşağıdaki satırlarda beş kıtanın isimleri üzerinde durduk.

Avrupa ve Asya: Avrupa, aslında, önceki kıtaların aksine coğrafya açısından farklı bir birim oluşturmaz. Avrasya (Eurasie) denilen iki kıtayı birden ifade eden, ana kıtanın batıya doğru uzanan uç kesimidir. Başka bir ifadeyle, Avrupa coğrafi olmak tan çok, kültürel bir deyimdir (Avrupa kültürü, Avrupa uygarlığı, vb.). Bu nedenle bu iki kıtanın (Asya ve Avrupa), isim kökenini birlikte almak daha doğru olacaktır. Her ikisinin isim kökeni, tarihin eski çağlarına aittir. Sami dillerde Açu (Asu) kelimesi güneşin doğduğu taraf, Ereb (ya da İrib) güneşin battığı taraf anlamına geliyordu. Fenikeliler'den Yunanlar'a geçen bu isimler onların dilinde Asia, Evropa olmuş ve bunlardan birincisi -Ege Denizi'ne göre- doğuda kalan, ikincisi de batıda bulunan ülkelere verilmiş, fakat daha sonraları, Asya ve Avrupa bugünkü anlamlarını kazanmışlardır. Bu zaman içerisinde, kavramın alansal olarak genişlik kazanmasına bir örnek vermek gerekirse, Homeros'un yaşadığı dönemde "Avrupa"nın sadece Orta Yunanistan demek olduğunu, daha sonra şimdi Yunanistan dediğimiz tüm kara parçasını kapsayacak biçimde anlamını genişlettiğini ve nihayet günümüzdeki anlamını alarak tüm kıtanın adı olduğunu söyleyebiliriz.

Ege Denizi'nin doğusunda kalan topraklara verilen "Asia"

adı da, önceleri, sadece Gediz (o zamanki adıyla Hermos) Vadisi'ni ifade ediyordu. Daha sonraları ise Romalılar o dönemdeki Lidya topraklarına, yani Ege Bölgesi'nin daha geniş bir kesimine bu adı "Asius" biçiminde yaymışlar. Anadolu Yarımadası'nın tamamına "Asia Minor" (Küçük Asya) ve kıtanın, o gün bilebildikleri kadarıyla, bütününe de "Asia Major" (Büyük Asya) demişlerdi.

Afrika: Afrika Kıtası'nın bugünkü adının kökeni olan "Africa" sözcüğü, ilk defa Kartaca Savaşları sırasında Romalılar tarafından kullanıldı. Romalılar'ın Tunus'un yerlilerine verdikleri "Afer" ya da "Afri" adından türetilen Africa adı, Afriler'in ülkesi anlamına gelmekte idi. Başlangıçta Afrika adı sadece Tunus ve çevresi için kullanılırken, daha sonra anlamı doğuya doğru genişleyerek Mısır dışında diğer Akdeniz kıyısı topraklarını da kapsamış, çok daha sonraları ise tüm kıtanın adı olmuştur. Yani Afrika'nın adı da, Avrupa ve Asya'da olduğu gibi, zaman içinde mekânsal olarak genişlik kazanmıştır.

Ortaçağ Arap coğrafyacılarının sadece Tunus çevresi için kullandıkları "İfrikiyye" adı da Latın kökenli Afrika kelimesinin Arapçalaştırılmış şeklidir.

Amerika: Amerika adı, yeni bir kıta keşfettiğinden habersiz olan Kristof Kolomb'dan 5 yıl sonra, 1497'de oraya giden ve 1504'de yayımlanan mektuplarında bu topraklardan mundus novus (yeni dünya) biçiminde söz eden, İtalyan denizcisi Amerigo Vespucci'nin adından türemiştir.

Okyanusya: Avrupa'dan da küçük bir kıta olmasına rağmen, Büyük Okyanus'un geniş sularına fazlasıyla yayılmış bulunan bu kıtanın adı tüm dillerde okyanus adıyla özdeşleşmiş, Türkçe'de de "Okyanusya" (Fransızca: Océanie) denilmiştir. Zaten bu alabildiğine geniş su kütleleri, üzerinde serpilmiş bulunan kara parçacıklarının tarihine ve ekonomisine etken olmuştur. Böyle olunca da bu kıtanın adının okyanus adıyla ilgili olmasından da ne doğa ne olabilir?

Yalnız bu kıtanın en büyük adası ve en büyük ülkesi olan Avustralya'nın adı, yanlışlıkla kıtanın adı olarak algılanmaktadır. Yanlış da olsa, bazılarınca kıta adı olarak bilinen Avustralya adının kökenine değinerek bu konuyu noktalayalım: Avustralya, ilk keşfedildiği yıllarda (1606), güney kutbuna kadar uzandığı sanılan bir kara parçası idi. Bu nedenle australis (Latince güney anlamında) sözcüğü kullanılarak bu yaya Terra australis (güney kıtası) ya da terra australis incognita (bilinmeyen güney ülkesi) denilmiştir. ~~Mundus~~ sözcüğünden "Australie" (Türkçe'deki Avustralya) ismi türedi.

Dünyadan kaç insan geldi, geçti?..

Okurlarımızdan Sanem Dilan Buluş'un sorusunu, Akdeniz Üniversitesi Çevre Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü Prof. Dr. Tuncay Neyişçi yanıtladı.

Dünyada bugün dahil kaç insan yaşadı? Bu sayı nasıl hesaplanıyor?

Danimarka Aarhus Üniversitesi Politik Bilimler Bölümü İstatistik Profesörü Bjorn Lomborg da bu soruyu merak etmiş yaptığı hesaplamalar sonucunda, başlangıcından bugüne dünyamızın bugünkü nüfusunun (6.1 milyar) yüzde 6-12 sine eşit olan 50 ya da 100 milyar insanın yaşamış olabileceğini hesapla-

- Daha sağlıklı verilerin derlenebildiği 1550-1850 yılları arasında ortalama ömür, iniş çıkışlarla 35 yıl civarında olmuştur.

- Son 150 yıllık dönemde bu iki kat artmış ve 2000 yılında 80 yıl sınırına dayanmıştır.

İlk tarım toplumunda 40 milyon olan nüfus, Hz. İsa'nın doğumuna kadar olan yaklaşık 7 binyıllık dönemde 250 milyona ulaşmıştır. Ortalama ömür 20 yıl civarında olduğundan bu dönemde 350 nesil yaşamıştır. Bu dönemde nüfusun iki katına çıkma süresi yaklaşık 4 bin, 2 bin ve bin yıldır. Yani MÖ 7000-3000 arasında ortalama nüfus 60 milyon, nesil sayısı 200 ve dönemin tahmini insan sa-

İsa'nın doğumuna kadar olan 7 binyıllık dönemde toplam olarak 34 milyar insan gelip geçmiştir.

İsa'dan sonraki dönemde nüfusun iki katına çıkması 1600, 250, 90 ve 30 yılda gerçekleşmiştir.

Buna göre, MS 0-1600 arasında ortalama nüfus 375 milyon, ortalama ömür 30 yıl, nesil sayısı 53 ve toplam insan sayısı yaklaşık 20 milyar; MS 1600-1850 arasında ortalama nüfus 750 milyon, ortalama ömür 35 yıl, nesil sayısı 7 ve toplam insan sayısı 5 milyar; MS 1850-1940 arasında ortalama nüfus 1.5 milyar, ortalama ömür 50 yıl, nesil sayısı 2 ve toplam insan sayısı 3 milyar, MS 1940-1970 arası ortalama nüfus 3 milyar, ortalama ömür 65, nesil sayısı 0,5 ve ortalama insan sayısı 1.5 milyar; MS 1970-2000 arası ortalama nüfus 5 milyar, ortalama ömür 70 yıl, nesil sayısı 0,4 ve toplam insan sayısı 2 milyar.

Bu durumda Hz. İsa sonrasında yaşamış ve yaşamakta olan toplam insan sayısı 31.5 milyar insandır. Neolitik'ten günümüze gelmiş geçmiş toplam insan sayısı $34+31.5=65.5$ milyardır. Bugünkü dünya nüfusu bu toplamın yaklaşık yüzde 10'udur.

Dünya nüfusunun 2200 yılında 11 milyar civarında sabitleneceği tahmin edilmektedir.

Sanılanın ve gelişmiş ülkelerin iddialarının aksine nüfus kontrolü politik bir olay değildir. Ekonomik bir olaydır. Ekonomisi gelişmiş ülkelerin nüfusları artmamaktadır. Aynı ülkenin gelişmiş bölgelerindeki nüfus artış oranı, daha az gelişmiş bölgelerine oranla daha düşüktür. Gözden kaçırılmaya çalışılan bu ilişkidir.

mıştır.

Önce nüfusla ilgili bazı bilgiler verelim:

- İlk insan bundan yaklaşık 2 milyon yıl önce ortaya çıkmıştır.

- 500 bin yıl önce ilk modern insan ortaya çıkmıştır.

- *Homo sapiens*'in ilk temsilcileri ile aramızda sadece 25 bin kuşak vardır.

- Tarımın keşfinden önce (10 bin yıl önce) dünya nüfusu 30-40 milyon civarında idi.

- Hazreti İsa Dönemi'nde (2000 yıl önce) çoğunluğu Asya'da olmak üzere 250 milyon insanın yaşamakta olduğu tahmin edilmektedir.

- İsa'dan beri nüfusun iki katına çıkma süresi 1600, 250, 90 ve 30 yıl olarak gerçekleşmiş ve 1999 yılında 6 milyar eşini aşmıştır.

- İskeletler üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar Taş Devri'nde ortalama insan ömrünün 21 civarında olduğunu ortaya koymuştur.

- Yine mezar taşları, mumyalar ve iskeletler üzerinde yapılan çalışmalardan Roma İmparatorluk Çağı'nda ortalama ömrün bir yıl artarak 22 yıla çıktığını göstermiştir.

- İngiltere'de yapılan çalışmalar 1200-1800 yılları arasında ortalama ömrün 30 yıl civarında olduğunu göstermektedir.

yısı 12 milyar; MÖ 3000-1000 arasında ortalama nüfus 120 milyon, nesil sayısı 100 ve dönemin tahmini insan sayısı 12 milyar; MÖ 1000-0 arasında ortalama nüfus 200 milyon, nesil sayısı 50 ve dönemin tahmini insan sayısı 10 milyardır. Bir başka ifade ile Neolitik'ten Hz.

Ölümün matematiksel formülü

Yazarlarımızdan Hasan Birson'un sorusunu Bilgi Üniversitesi Matematik Bölümü Başkanı Prof. Dr. Ali Nesin yanıtladı.

Biri çıkıp "ben ölümsüzüm" dese, bunun yanlış olduğu matematiksel kesinlikle söylenebilir mi?

Şu anda yaşayanlar hariç doğmuş ola tüm insanların (hatta canlıların) ölmüş olması, ölümü matematiksel bir kesinlik yapar mı? Çok güzel bir soru. İşte matematikle diğer bilimleri ayıran özellik budur. Matematikte doğru her zaman doğrudur, yanlış olabileceği düşünülemez bile. Oysa diğer bilimlerde her gerçeğin yanlış olabileceği düşünülebilir. Örneğin, elinizdeki bardağı yere bırakırsanız, bardak bal gibi de düşmeyebilir. Bunun matematiksel kanıtı yoktur. Fizikte geçerli olduğu varsayılan "aynı koşullar aynı sonucu doğurur" ilkesinin matematiksel kanıtı yoktur.

Bugüne kadar her insanın ölmüş olması, ancak "bugüne kadar her insanın ölmüş olduğunu" kanıtlar, daha fazlasını kanıtlamaz. Bugüne kadar belirli koşullarda bir olayın gerçekleşmiş olması, bundan sonra da o olayın aynı koşullarda gerçekleşeceği anlamına gelmez.

Hopper'in tanımına göre, bilimin yanlışlanabilir olması gerekir (yanlış olması gerekmez, yanlışlanabilir olması gerekir, yani yanlış olma olasılığının olması gerekir, yanlış olabileceğini düşünebilmek gerekir). Bu yüzden Hopper'e göre matematik bilim değildir.

Neden bir sol Tanrıbilim yok?

Merhaba sevgili okuyucular. Üniversitede araştırma görevlisiyken “Tanrı ve kötülük” sorununa kafası takılan bir öğrenci odama gelmiş; bana “eğer Tanrı iyi ve adilse, niçin evrende kötülük var, insanlar neden acı çekiyor, bu eşitsizliklere, hastalıklara, sakat dünyaya gelmelere neden engel olmuyor, yoksulluklara niçin son vermiyor?” diye sormuştu. O sıralar, Marks ve Engels’in din üzerine yazdıklarından derlenerek oluşturulmuş bir kitap okuyordum. Okuduğum kitabın da etkisiyle, öğrenciye esprili bir dille, “Tanrı komünist değilse, ben ne yapabilirim” yanıtı vermişim. Ne oldu biliyor musunuz? Öğrencinin yüzü bin bir şekle girdi, ekşi elma yemiş gibi buruştu, hiçbir şey söylemeden arkasını döndü ve çekip gitti. Bu arada kapıyı öylesine hızlı çekti ki, bir daha açılmasını istemiyordu sanki. Birkaç gün içinde, benim “komünist Tanrı” esprisi tüm fakültede yayıldı. Bu yüzden fakültede sorunlarla karşılaştığımı söylememe sanırım gerek yoktur. “Tanrı komünist değilse, ben ne yapabilirim” yanıtım yüzünden gördüğüm tepkiyi, umarım “Neden bir sol Tanrıbilim yok?” sorusunu ortaya attığım için de görmem. “Tanrı neden komünist değil?” sorusu bir espri olarak görülebilir ama, “Neden bir sol Tanrıbilim yok?” sorusu bence ciddiye alınması gereken bir soru. Neden mi?

Gerekçeler

Dört gerekçe sunacağım. İlk Türkiye’de din olgusu, eğitimin bir parçasıdır. İlköğretim 4. sınıftan lise son sınıfa kadar, din kültürü ve ahlak bilgisi dersi okutulmaktadır. İlköğretimin her sınıfında haftada ikişer saat, lisede ise birer saattir. Öte yandan, Türkiye’de 20’yi aşkın ilahiyat fakültesi ve bunlara yeni eklenen din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliği bölümleri bulunmaktadır. Tabii bu arada hâlâ varlığını sürdüren, imam hatip liseleri ve Kuran kursları ile camileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunu da anımsatmalıyım.

İkincisi, ulusal medyamızda en çok tartışılan konu, dindir. Din televolelerinin, magazin televolelerini geçtiğini söylemeye sanırım gerek yoktur.

Üçüncüsü, gerek eğitim kurumlarında, gerekse medyada, benim postmodern olarak nitelendirdiğim bir din anlayışı halka pompalanmakta; halkımız din eksenli bir dünya görüşünün içine hapsedilmektedir. Başka bir deyişle, insanımıza dinsel bir gözlük takılmakta, tüm insani değerler ve kurumlar dinsel bir eksene oturtulmaktadır.

Dördüncüsü ise, yukarıda izlenen tutumların sonucuna gönderme yapmaktadır. Halka dinsel bir gözlük takınca, ülkemizin

kaderini belirleyen seçimlerde de, doğal olarak dinsel duygu ve inançların sömürüsü etkin bir rol oynamakta; bu işi en iyi yapan sağ ideolojinin savunucusu partiler, iktidarı elden ele dolaştırmaktadır. İktidar halkımızca, bir sağ partiden alınıp bir diğerine verilmektedir. Kuşkusuz bu durumdan en çok sol eğilimli, olaylara bilimsel gözlükle bakan partiler zarar görmekte; iktidar olmak onlar için hayal olmaktadır. Tabii, halkın sorunlarının bir türlü bitme-

‘Sözde Halife’ Metin Kaplan bir toplantıda.

mesi de, işin bir başka boyutu...

Şimdi soruyorum size: Dinin bu kadar geniş yer tuttuğu, insanlara dinsel gözlük takılmaya çalışıldığı bir ortamda, “Neden bir sol Tanrıbilim yok?” sorusu espri olarak görülebilir mi? Bu arada bir çelişkiye daha dikkat çekmeme izin verin. Ben devletin kimi sözcülerinin sık sık laikliğe vurgu yapmasına rağmen, din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri aracılığıyla, tüm insanısal değerlerin dine ilaştırılmasına seyirci kalmalarına anlam veremiyorum. Bu sözümünden, okullarda din öğretimi yapılmasını istemediğim gibi bir sonuca varılmasın. Din öğretimi elbette yapılabilir; ama bunun laiklik anlayışıyla örtüştürülmesi gerekir. Bir yandan, hukuk, ahlak, siyaset, sanat, bilim vb.’nin dinden ayrılmasını gerektiren laik bir anlayışı savunacağız; diğer yandan da, tüm insanısal değerleri din kültürü ve ahlak bilgisi dersleriyle, dine ilaştıreceksiniz. Böyle çelişkili bir anlayışla yetiştirilen ve ahlakı salt dinsel zeminde tanıyan bir öğrenci; elbette dinsel duyguları en çok okşayan insanlara yönelir ve dindar eşittir ahlaklı, dinsiz eşittir ahlaksız sonucuna varır.

Acaba, ülkemizin gelmiş olduğu bu aşamada, anılan manzaranın oluşmasında sol eğilimli siyasal partilerin hiç rolü yok mudur? Kanımca bu soruya “hayır” yanıtını vermek, hiç de kolay gözükmemektedir.

Böyle düşünmem nedensiz değildir. Çünkü, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ulusalcı Kemalist bir devrimle varlık kazanmış; Osmanlı İmparatorluğu’nun dinsel temellere dayalı yapısını safdışı ederek, laik ve demokratik bir anlayışa dayanan bir yapı kurmaya çalışmıştır. Cumhuriyet’le birlikte şekillenen bu yapı, aslında bizim gibi gelenekselci toplumlarda, sol ideolojilerin varlığı için belli bir zemin de hazırlamıştır. Bu zemin, 1945’li yıllara değin, eğitim aracılığıyla pekiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak sol ideolojilerin, bu zemini görüp, etkin bir biçimde değerlendirdiklerini, bi-

limsel ve felsefi bir söylemle onu genişletmeye çalıştıklarını söylemek oldukça zordur. Sol ideolojilerin, bunu yapmaması nedensiz değildir. Her şeyden önce, Türk solu homojen bir yapı sergilememiş; din ve dinsel olgularla ilgili, etkin bir proje geliştirememiştir. Türk solunun önemli bir kanadını temsil eden “Marksist Sol” dini altyapı kurumlarının bir uzantısı olarak görmüş; onun varlık nedenini bütünüyle ekonomik temelde aramıştır. Oysa böylesi bir bakış, önemli bir gerçeği dile getirmekle birlikte, eksiktir. Bu eksiklik, dinin psikolojik temellerinin görmezden gelinmesine dayanmaktadır. İnsanı din ve dinsel inanışa yönelten nedenler, salt toplumsal nedenler değildir. İnsanın sınırlılığı, bilgisel eksikliği, yetersizliği, yalnızlığı, kırılganlıkları, umut ve korkuları vb. psikolojik etmenler, en az sosyal etmenler kadar insanları, yüce bir güce sığınmaya itmekte, dine yöneltmektedir. Bu etmenlerden kimilerinin sosyoekonomik faktörlerle tetiklendiği söylenebilir. Ancak, “Marksist Sol” hiçbir sosyoekonomik etmenle açıklanamayacak ölüm korkusunun, insanları dine ya da en azından Tanrı inancına yöneltilmedeki etkisini gereği gibi değerlendirememiştir. Marksist Sol, dinin sosyoekonomik ve politik sömürde kullanılan toplumsal açılımlarına cephe alacak, bu konuda halkı bilinçlendirecek yer-

de; dine tümüyle cephe almış, onu yok saymaya çalışmıştır. Oysa, Valtre'in da dediği gibi, "Tanrı inancının ne denli saçma olduğunu söylerseniz söyleyin, insan ona ihtiyaç duyunca, onu vicdanında yaratır."

Marksist Sol'un, geleneksel dokusunda dinin ve kutsalın önemli bir yer tuttuğu Türkiye'de, dinsizliğe dayalı söylemi, "Müslüman mahallesinde salyangoz satmaya çalışmak kadar" anlamsız bir girişimdir. Bu girişim halk nezdinde "solu" dinsizlikle özdeşleştirmiş; solun halkın geleneklerini hiçe sayan bir anlayış olduğu izlenimini doğurmuştur. Çok partili yaşamla birlikte, oy avcılığı yüzünden, dinsel duyguların sömürsünün yoğunlaşması ve eğitimde dinselliğin gittikçe artışı, Marksist Sol'un tümüyle marjinalleşmesine neden olmuştur. Kuşkusuz bu durumun oluşumunda, emperyalist güçlerin oluşturduğu yeşil kuşak projesinin de güçlü bir rolü olmuştur. Ancak, Marksist Sol'un, Türkiye'de tutunamamasını ve halka inememesini, salt emperyalist güçlerin oyunları ile açıklamaya çalışması pek anlamlı değildir. Çünkü, Doğu toplumlarında sol önemli ölçüde ulusalcı bir temelde tutunma şansı elde etmiş; emperyalist karşıtlığı zemininde varlık kazanabilmiştir. Geleneksel Marksist Sol'un, uzunca bir süre bunu görememesi ve solculuğu salt sınıfsal bir temelde yapması, halkın inançlarına savaş açması ve Türk toplumsal yapısını çözümleyip, Mustafa Kemal Atatürk'ün laiklikle açtığı gediği iyi değerlendirememesi, halka inmelerine engel olmuştur.

Türk solunun ikinci kanadını oluşturan "Kemalist Sol'un, halka inme açısından "Marksist Sol'dan", (en azından Atatürk'ün ölümünü takip eden yıllarda) daha fazla şansa sahip olduğu söylenebilir. Bu şans, Marksist Sol'un, laikliği burjuvazinin bir ideolojisi olarak görüp reddetmesinin aksine, Kemalist Sol'un, laikliği be-

nimsemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü laiklik, dini tümüyle safdışı eden, ona savaş açan bir anlayışı yansıtmamaktadır. Aksine laiklik, insanın psikolojik yetersizlikleri, korkuları, umutları vb.'den temel alan ve yer yer bir teselli aracı olarak karşımıza çıkan "inanca" bir yer ayırmaktadır. Bu nedenle Kemalist Sol, dinsel inançlarına bağlı kitlelere inebilirdi.

Ancak Kemalist Sol'un da bunu tam anlamıyla başarabildiğini söylemek olanaklı değildir. Laikliğin, bireyin öznel dünyasına indirgenmiş inançları koruyan, onun sömürülmesine ket vuran bir yöntem olduğu yeterince halka anlatılamamıştır. Bu konuda etkin bir anlayış oluşturup, bu anlayışı eğitimin bir parçası haline getirememişlerdir. Durum böyle olunca, "Kemalist Sol" laikliğin koruyucusu olarak daima "askeriyeyi" ön plana çıkartmış; tüm umudunu, sivil halk yerine askerlere bağlamıştır. Eğitimle pekiştirilemediği için, Atatürk'ün başlattığı bilimde, eğitimde, sanatta, hukukta, ahlakta, siyasette laiklik, her geçen gün zaafa uğramış; askeri darbeler yüzünden halk, laikliği dinsel inancı turpanlayan bir araç olarak görmüştür. Bu nedenle halk, tıpkı Marksist Sol gibi Kemalist Sol'a da dinsiz gözle bakmaya başlamıştır. Bu durumun oluşmasında, Marksist Sol'un, solculuğu dinsizlikle özdeşleştirmesinin de güçlü bir rolü olmuştur.

Halk nezdindeki durumunu 1980 sonrası bir değerlendirmeye tabi tutan solda, ilginç bir gelişme yaşanmıştır. Bu gelişme, Marksist Sol'un laik söyleme dönmesi, Kemalist Sol'u temsil ettiğini söyleyen partilerin ise, benim adlandırmamla "postmodernist İslam'a" doğru bir kayma göstermesidir. Sanırım bu değişim, gelenekselci bir toplumda var olmanın savaşımını ifade ediyordu. Ama 3 Kasım seçimleri, solun değişiminin pek de işe yaramadığını gösterdi. Çünkü seçimlerden yine sol çık-

madı. IMF programın halka yaşattığı ekonomik bunalımlara, tüm ulusalcı söylemlere, ahlaksal çöküntüye vurgulara, radikal çözüm önerilerine rağmen, sol hezimete uğradı. Önceden Kemalist Sol çizgiyi savunurken, Anadolu Solu söylemiyle postmodern İslamcılıkla işbirliği yapan CHP oylarını bir parça yükseltti; ama sonuç kanımca CHP açısından bile oldukça başarısız... CHP halkın inançlarıyla bir alıp veremediğinin olmadığını göstermek istercesine, Yaşar Nuri Öztürk'ü yanına aldı; onun aracılığıyla, önceden karşı olduğu din sömürüsünün en etkin biçiminde kullandı. Yaşar Hoca meydanlarda Baykal'ı övdü, peygamberleri sosyal demokrat yaptı, hurafecilere savaş açtığını söyledi; ama tüm bunlar önemli bir başarı getirmedir. Çünkü Yaşar Hoca'nın dinselci söylemi, halkın çoğundan uzaktı; daha da önemlisi ezan, ibadet gibi insanların önemsendiği olgulara dil uzatmıştı.

Burada Yaşar Nuri Öztürk'ün, yıllardır yapmaya çalıştığı şeyin, Türk soluna verdiği zararlar ilgili birkaç söz söylemek gerekmektedir. Yaşar Nuri Öztürk, hayatı boyunca, postmodern bir tutumla, İslam dinsel bildirilerini sosyokültürel bağlamından koparmış; onları kapitalizmin değerleriyle özdeşleştirmeye çalışmıştır. Hep övünerek söylediği deyişle ifade edersek, "dine soğuk bakan kesimi dinle tanıştırmış, camiye gitmeyenleri camiye sokmuştur". Bu arada camiye soktuğu insanları kime emanet ettiğini hiç tartışma konusu yapmamıştır. Postmodern tutumuyla, tüm mnsansal kazanımları İslam'a ilıştırmıştır. Tabii onun bu söylemi, halkın gözünde dindarlığından kuşku duyulmayan AKP'nin işine yaramıştır.

Türkiye'de hep sağ ideolojiler mi var olacak? Sol tutunamayacak mı? Ben bir siyasetbilimci değilim. Ama görebildiğim kadarıyla sol var olmakta zorlanıyor ve zorlanacak gibi... Ben sol partilere, Türkiye gelenekselci bir toplum olduğu için "Sol bir Tanrıbilim olabilir mi?" sorusunu sormalarını öneriyorum. Bir sol Tanrıbilim, yani sol bir teoloji...

Bir ilahiyatçı olarak ben, sol bir Tanrıbilimin olabileceğine inanıyorum. İnandığım sol Tanrıbilim, 1960-1970'li yıllar arasında Türkiye'de ve kimi İslam ülkelerinde savunulan, "İslam Sosyalizmi" adı altında sosyalist ideolojiyi kutsal metinlerde okumak değil. Bu Yaşar Nuri Öztürk'ün kapitalizmin değerlerini *Kuran*'da okumasına ya da Çelakıl'ın bilimsel buluş ve keşifleri, bin bir şarlatanlıkla *Kuran*'a mal etmesine benzer.

Benim sol teolojimin genel çerçevesi şu: Sol, eşitlik, adalet, hakça paylaşım, onurlu bir duruş, özgürlük, eleştirelilik, bilimsellik, yenilikçilik, gelişim, değişim ve evrim demektir. Sol kadar kendisini bilim ve bilimsellikle özdeşleştiren bir ideoloji daha yoktur. O halde, solun yapması gere-

ken, din ve dinsel olgulara bilimsel bir yöntemle bakmak, bu bakış açısını ve sonuçlarını halka yaymaya çalışmaktır. Kainatınca, bu sol tanrıbilim, seküler bir yapılanmanın olmazsa olmaz koşuludur. Bu nasıl yapılacaktır? Aslında ben bunu "Zorunlu Din Dersi" adlı köşemde uzun süredir yapmaya çalışıyorum. Kuşkusuz burada başarılı olabilmek için, dine bütün boyutuyla bilimsel bir yöntemle bakmak gerekmektedir. Bilimsel bir bakışla Türk solu İslam'a bakarsa, stratejisini daha sağlıklı belirleyebilir. Çünkü böylece İslam'ı tanımış olur.

İslam'ın temel yargıları üç alanda

Kabaca bakıldığında, İslam'ın üç alana ilişkin yargılar içerdiği görülür. Bunlardan ilki "Tanrı-insan ilişkisine" yönelik, ikincisi "insan-evren ve Tanrı-evren ilişkisine" yönelik, üçüncüsü ise, "insan-insan ilişkisine" yöneliktir. İlk alana yönelik, yani insan-Tanrı ilişkisine ait yargılar, oldukça özeldir ve bireyin duygusal yaşantısı, psikolojik gereksinimleriyle ilintilidir. Sol Tanrıbilim bu alana hiç kimsenin karışma hakkının olmadığını ortaya koymaktadır. Bu alan özgür bir alandır, isteyen inanır, istemeyen inanmaz; isteyen ibadet eder, istemeyen etmez. Sol Tanrıbilim bu alanın özgürlüğünün garantisidir.

İnsanın-evrenle ve evrenin-Tanrı ile ilişkisine ait yargılara gelince, bu alan bilimle din arasında sorunlar yaratan bir alandır ve öznel değil, nesnel bir alana vurgu yapmaktadır. Bu nedenle burada bilimsel bir yöntemle, dinsel yargılar ele alınmalı; dinin olgusal alana ilişkin sözkonusu yargılara neyin yer verdiği sorusunun yanıtı aranmalıdır. Böylesi bir bakış açısı, kutsal metinlerdeki "insan-evren" ve "evren-Tanrı" ilişkisine yönelik ifadelerin sosyokültürel temellerini irdeleyerek; onların dinsel bildirilerin olduğu dönemdeki insanların genel dünya görüşüyle bağlantılarını gösterecek; olgusal alana yönelik ifadelerin, insanları Tanrı'ya götürme amacı güttüğünün ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Sol Tanrıbilim, bu bağlamda, dinin evrene bakışıyla, bilimin bakışını ayırmalıdır. Sözgelimi, yaratılış kuramıyla, evrim kuramını karşı karşıya getirmek yerine, dinin yaratılış kuramına vurgu nedeni ortaya konulup, evrim kuramının pratik sonuçları üzerinde durulmalıdır. Ayrıca *Kuran*'daki yaratılışa ilişkin ifadelerin, Sümer, Babil, Mısır, Eski Yunan, Tevrat vb. ile bağlantıları gösterilmelidir. Kutsal kitabın bu konularda bilimsel bir bilgi veremeyi amaçlamadığı, aksine o dönemin yaygın bilinenlerinden hareketle Tanrı'nın gücüne işaret etme amacı güttüğü kaydedilmelidir. Bilimle dinin alanlarının ayrılması, bilimin yaşam alanı bulması açısından oldukça önemlidir.

Üçüncü tür, yani insanın-insanla olan ilişkilerine yönelik yargılar karşısında be-

nimsenecek tutum da oldukça hayatidir; çünkü bu alanla ilgili olarak bir İslam hukuku (şeriat) oluşturulmuştur. Sol tanrıbilim bu alana ilişkin dogmaları ele alırken, ilk önce söz konusu dogmaların oluştuğu dönemle bağlantılarını, onların koşulluluğunu gün ışığına çıkartmalıdır. Bu hiç de zor değildir; çünkü gerek *Kuran*'da, gerekse İslam hukukunda, kölelik, cariyelelikle ilgili oldukça açık düzenlemeler vardır. Yine kadının dövülebilirliği, savaş için at beslenilmesi, hırsızın elinin kesilmesi, kısaca kısas, çok kadınlı evlilik, kadına erkeğin yarısı miras verilmesi, bir erkeğin şahitliğinin iki kadınıkiyle denk sayılması vb. yargılar, insanın-insanla ilişkisine yönelik dogmalarının tarihsel zeminini açıkça göstermektedir. Sol tanrıbilim, bilimsel bir yöntemle, anılan alana yönelik yargıların tarihselliğini, dogmaların oluşum nedenleri (esbâb en-nüzûl), mekki ve medeni dogmalar arasındaki farkları, nasih ve mensuh (bir dinsel hükmün bir başkasıyla yürürlükten kaldırılması) kuramını, vb. kullanarak gösterebilir ve onların günümüzü değil, dogmaların olduğu dönemi bağladığının altını çizebilir. Bu türden bir bakışla konuya yaklaşıldığında başörtüsü sorunu da bir çözüme bağlanabilir. Başörtüsünde Arap coğrafyasının ve köle ile özgür kadınları ayırma anlayışının

etkisi gün ışığına çıkartılabilir. Böylelikle sol teoloji, insanın-insanla ilişkisine yönelik, solun, eşitlik, adalet, hakça paylaşım, özgürlük vb. ilkelerini seküler bir temelde savunabilir.

Önerdiğimiz bu sol tanrıbilim, Yaşar Nuri Öztürk gibi, tüm insani değerleri *Kuran*'da okuyan, yine tüm bilimsel keşif ve buluşları, bin bir şarlatanlıkla *Kuran*'da göstermeye çalışanlarla mücadele de etkin bir işlev yüklenebilir. Böylece din tacirliğinin yolu da önemli ölçüde kesilmiş olur. Din öğreniminin kaldırılması, tüm ibadet-hanelerin kapatılması, halkın zorla inançlarından uzaklaştırılması olası olmadığına, başka bir deyişle tüm insanların dinsiz olması beklenmeyeceğine göre, bilimsel bakışla oluşturulacak bir Tanrıbilimin imkânı üzerinde düşünmek gerekmektedir. Bu, Türkiye'de hem solu halkla buluşturacak ve onlara iktidar yolunu açacak, hem de iktidara geldiğinde eğitimde yapacağı köklü reformlara ışık tutacaktır.

Eğer önerimi ciddiye alıyorsanız, yani "Tanrı komünist değilse, ben ne yapabiliyim" yanıtını duyan öğrenci gibi çekip gitmiyorsanız, "Neden bir sol Tanrıbilim yok?", "bir sol Tanrıbilim olamaz mı?" sorularını tartışmanızı istiyorum.

Samsun'dan sevgiler, gelecek ay görüşmek umuduyla...

Mezopotamya ve Eski Mısır

Yıldız Teknik Üniversitesi emekli öğretim üyesi Altay Gündüz, bu kapsamlı çalışmasında Mezopotamya ve Eski Mısır Uygarlıkları'nın bilimsel, teknolojik, toplumsal ve kültürel etkinliklerini, karşılıklı etkileri göz önüne alarak, nesnel biçimde inceliyor ve ilgili konuları mühendislik bakış açısıyla değerlendiriyor. Yapıt, bu eski uygarlıklara bütünlüklü bakışıyla öncü bir çalışma niteliği taşıyor. Beş bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde, geçmişin bilmenin önemi, E. H. Carr'ın "Geçmiş, bugün ve gelecek tarihin sonsuz zinciriyle birbirine bağlıdır" sözü ışığında vurgulanıyor. Bu bölüm bir anlamda, kitabın hazırlanma gerekçesini de veriyor. İkinci ve üçüncü bölümlerde sırayla, Mezopotamya ve Eski Mısır'ın coğrafi özelliklerine ve tarihsel gelişimine çok genel çizgilerle değinildikten sonra, bu uygarlıklara ilişkin teknolojiler, yapısal etkinlikler,

toplum yapıları ve kültürler açıklanıyor. Dördüncü bölümde, Mezopotamyalı ve Eski Mısırlılar'ın astronomi, matematik ve tıp disiplinlerindeki etkinlikleri irdeleniyor. Beşinci ve son bölümde ise, anılan uygarlıklar, günümüzün uygarlık ölçütlerine göre değerlendiriliyor. Kitapta 199 şekil de yer alıyor. Hazırlanan Ölçü Birimleri Cetveli, Özel Sözlük ve Dizin de, Altay Gündüz'ün okuma niteliğini yükseltmeyi düşünen titiz yaklaşımının göstergesi.

Mezopotamya ve Eski Mısır - Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür-, Altay Gündüz, Bülke Yayıncılık, 2002, 348 s.

Çocukluğun keşfinin tarihi

Çocukluk artık, sadece biyolojik olarak değil, sosyal ve pedagojik açıdan da dönemlere ayrılarak ele alınıyor. Kitap, oyuncak gibi çocuğa sunulacak nesneler hazırlarken bir sürü kategori kullanılıyor. Örneğin kabaca okul öncesi ve okul dönemi çocuklar ya da yaşlarına göre 3-4 yaş, 9-11 yaş gibi. Oysa çok da eski sayılmayacak zamanlara kadar, çocuğun, onu yetişkinlerden, hatta gençlerden ayrıran özgün doğası bilinmiyordu. Ortaçağ'dan çıkışa kadar çocuk, yetişkinlerin dünyasında marjinal bir figürdü. "eksik", "yetersiz" yetişkin olarak değerlendiriliyordu. İster saray erkânından, ister işçi sınıfından olsun; 5-7 yaşlarında yetişkinlerin dünyasına itiliyor, geçiş dönemini yaşayamadan büyüklüğün dünyasına karışıyordu. Küçük bedenle çalışarak bir mesleğin içinde yoğruluyordu. Çocukluğun keşfi, 15-16. yüzyılları beklemek zorunda kaldı. Ancak o dönemden sonra, çocukların yetişkinlerin dünyasına karışmadan önce, özel bir bakıma gereksinim duydukları anlaşıldı.

İşte Kitap Yayınevi'nin yayımladığı *Batı'da Çocukluğun Tarihi* altbaşlıklı kitap, çocuk kitapları, oyuncaklar, fabrika kayıtları, okul müfettişlerinin raporları, roman ve şiirlerdeki edebi tanımlar, günlük, otobiyografi ve sözlü tanıklıklar, folklor derlemeleri, ebeveynler için öneri kılavuzları, portre ve fotoğraflardan edinilen görsel kanıtlar üzerinde biçimlenen çocukluk araştırmalarının izinde, Batı toplumlarının çocuğu nasıl algıladıklarını irdeliyor. Çocukların aileleri ve yaşlıları ile ilişkilerini; iş, sağlık ve eğitim sorunlarını ele alıyor. Okurları, çocukların öldürülme hikâyelerinden, çocuk oyunlarına kadar uzanan tarihsel bir yolculuğa çıkarıyor.

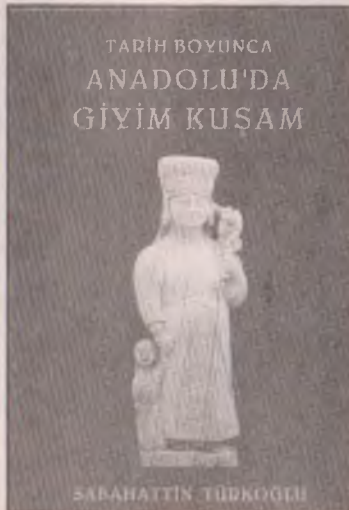

Baba Bana Top At!, Batı'da Çocukluğun Tarihi, Colin Heywood, Kitap Yayınevi, Ocak 2003, 255 s.

Tarih boyunca Anadolu'da giyim kuşam

Anadolu, uygarlık birikimine eşlik eden giyim kültürünün tarihiyle de, başta eski Avrupalılar olmak üzere birçok ulusu etkilemiş. İlk olarak Hititler'e, daha sonra Frigler ve İyonyalılar'a ait bazı kıyafetler, eski Yunan ve Roma dünyası tarafından benimsenmiş ve beğeniyle giyilmiş. Bizanslılar, Doğu kültürü ve giyim tarzını benimseyip Batı'ya aktarmış ve bu yüzyıllar boyu devam etmiş. Osmanlı'nın özgün giyim-kuşamından bazı örnekler de moda olmuş ve Avrupa'ya yayılmış. Bütün bunların ötesinde, Orta Asya bozkırlarının göçebe halklarının, Türkler'in ataları Hunlar'ın, Batı Dünyası'na taşıdığı önü açık kaftan türü üstlükler ve sonradan pantolon adını alan altlıklar, sadece Türkler açısından değil, dünya giyim tarihi açısından da önem taşıyor.

Bu bilgileri edindiğimiz *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam* adlı çalışma, Efes Antik Kenti, Ayasofya Camisi, Edirne ve Topkapı Sarayı Müzeleri'nde müdürlük yapan, halen Yıldız Sarayı Müzesi'nin Müdürü olan arkeolog Sabahattin Türkoğlu'na ait. Folklor alanında çok sayıda bilimsel araştırması olan Türkoğlu, Anadolu'da giyim kuşam konusunda da 25 yıldan bu yana çalışıyor. Tarih öncesi çağlardan, Osmanlı Dönemi'ne dek, Anadolu'da giyim kuşam tarihini ele alan çalışma, alanında ilk olmasıyla büyük bir boşluğu dolduruyor. Yazar, Anadolu'lu Anatanrıça Kybele'nin giyim-kuşamıyla yüzyıllarca kadınlarımızın taşıdıkları kıyafetler arasındaki benzerliklere dikkat çekerken, tarihte şalvarın ilk kullanımını da tespit ediyor.

Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam, Sabahattin Türkoğlu, Net Kitabevi, Ekim 2002, 174 s.

Küresel markalar hedefte: No Logo

İlk olarak Ocak 2000 tarihinde Kanada'da yayımlanan *No Logo* adlı kitap, giderek büyüyen ve Seattle, Washington, Oubec ve Cenova'da sokak savaşlarına dökülen küreselleşme karşıtı hareketin bayrak kitabı. Kısa sürede 23 dile çevrilen kitap, Türkiye'de satışa çıktığının 2. ayında da 2. baskısını yaptı.

Yazarın Teşekkür bölümünde çarpıcı bir değini var: "Walt Disney'de animatör olarak çalışmış merhum büyükbabam Philip Klein, hayatımın başlarında bana değerli bir ders vermişti: Parılının arkasında daima pislik ara". Büyükbabanın ettiği lafı çarpıcı kılan, dünyaya pembe, masum bir imge yayan Walt Disney'in parılının arkasında gizlediği pislikleri düşündürmesi. Ama bu öğüdün ardındaki ihtiyatlı yaklaşım, doğrusu insanın *No Logo* kitabının aldığı övgüler konusunda da kuşkuya düşmesine yol açabilir. Örneğin, *Hürriyet* gazetesi kitabı, "*No Logo* yeni yüzyılın, Seattle ruhunun *Das Kapital*'i" diye tanıtıyor. *The Times* gazetesi, yazarı, "dünyada 35 yaşın altındaki muhtemelen

en etkin insan" diye tanımlıyor. *The Observer*'in yorumu, "Naomi Klein gerçekten de cesur bir kadın... Güçlendirici ve dikkatli bir gazetecilik örneği ve direniş dikkat çekici bir çağrı... Kitap, aydınlatıcı istatistiklerle ve alışılmadık bire bir kanıtlarla dolu... Bu, rastgele bir kapitalizm karşıtının ya da moda bir ütopya savunucusunun yazısı değil. *No Logo*, akıcı, karşı geldiği ve kabul etmediği konularda antidogmatik ve zeki bir öfkeyle pozitif bir ateş" biçiminde.

Klein'in kitabının ne olursa olsun, dikkate alınması gereken ve geniş oranda yararlanılabilecek bir çalışma olduğu anlaşılıyor. Kitap "Yer Yok", "Seçenek Yok", "İş Yok" ve "Logo Yok" başlıklı dört ana bölümden oluşuyor. Altbaşlıklardan bazıları ise, "Yeni Markalı Dünya", "Öğrenmenin Markalanması", "Ataerkillik Moda Oluyor", "Marka Bombardmanı", "Şirket Evlilikleri ve Sinerji", "Terk Edilen Fabrika", "Tehditler ve Geçici İşler", "Sadakatsizliği Beslemek", "Kültür Karıştırması", "Sokakları Geri Al", "Marka Bumerangı", "Üç Logonun Hikâyesi", "Yerel Dış Politika", "Tüketici Vatandaşlığa Karşı"...

No Logo -Küresel Markalar Hedef Tahtasında-, Naomi Klein, Çev. Nalan Uysal, Bilgi Yayınevi, Ekim 2002, 547 s.

Osmanlı'nın son yüzyıllarına üç ayrı bakış

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllarını ele alan üç yeni kitaptan söz etmek istiyoruz. İlki, Donald Quatert'in *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922* adlı kitabı. Quatert kitabında, Osmanlı siyasal tarihini bütünüyle gözden geçiriyor. İmparatorluğu, özgün yanlarını göz ardı etmeden, ama tamamen benzersiz bir ülke olmadığını da vurgulayarak karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştiriyor. Bu çerçeve, Osmanlı Devleti'nin devletlerarası ilişkilerdeki yerinden popüler kültüre, tarım, imalat, ulaşım ve demografi alanlarındaki gelişmelerden cemaatlerarası ilişkilere ve Osmanlı mirasına çok geniş bir yelpazede kendini gösteriyor.

Alan Palmer'in *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu -bir çöküşün tarihi-* adlı kitabı da, 1683 Viyana Kuşatması'ndan başlayıp, 1922'de saltanatın kaldırılmasına kadar geçen yaklaşık 300 yılda Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenleri Batılı gözüyle anlatıyor.

Nadir Özbek'in *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet -Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914-* adlı çalışması ise, daha özel bir konuda, 2. Abdülhamid ve 2. Meşrutiyet Dönemi sosyal devleti üzerinde yoğunlaşmış. Osmanlı refah sistemini modern devletin oluşumu çerçevesinde değerlendiren Özbek, böylelikle Abdülhamid iktidarı ve İkinci Meşrutiyet'i tek bir paradigma içinde bütünleştirmiş oluyor.

- *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, Donald Quatert, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, Aralık 2002, 299 s.*

- *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu -bir çöküşün tarihi-, Alan Palmer, Çev. Belkis Çorakçı Dışbudak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül 2002, 295 s.*

- *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet -Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914-, Nadir Özbek, İletişim Yayınevi, 2002, 380 s.*

Küreselleşmeyi tartışan üç kitap

Yeni Hayat Kütüphanesi, yayımladığı küreselleşme konulu kitaplarla yayın dünyasına hızlı bir giriş yaptı. Bunlardan ilki, başta IMF- Dünya Bankası, dünya Ticaret Örgütü olmak üzere, uluslararası sermayenin temsilcilerini bir araya geldikleri yerlerde, sokak eylemleri yaparak protesto eden Küreselleşme Karşıtı Hareketi anlatıyor. Hareketi oluşturan insanların kim olduğu, ne istedikleri ve gerçekte neye karşı oldukları, kendi ağızlarından ele alınıyor.

İkinci kitap, *Stiglitz melek mi, şeytan mı?* başlığından da anlaşılıyor üzere, pek yakınlarda *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı* adlı IMF eleştirileri içeren kitabı yazmış, ama Clinton'un Ekonomik Danışmanlar Konseyi Başkanı ve Dünya Bankası Baş Ekonomisti görevlerini de yürüttüğünden melek mi şeytan mı olduğu tartışmalı Stiglitz'in görüşlerine yer veriyor.

Üçüncü kitap ise, kolları Ortadoğu'dan Balkanlar ve Kara Afrika'ya, Endonezya'dan Küba'ya, Libya'dan Şili'ye, Irak'tan Afganistan'a uzanan küresel teröristin, ABD'nin müdahale tarihinin gizli kalmış yönlerini ele alıyor.

- *Küreselleş-me! -Küreselleşme Karşıtları Ne İstiyor?-, Çev. Bilal Çölgeçen, Yeni Hayat Kütüphanesi, Kasım 2002, 250 s.*

- *Stiglitz melek mi, şeytan mı?, Der. Hüseyin Aykol, Yenihayat Kütüphanesi, Kasım 2002, 119 s.*

- *Küresel terörist, Willem Ottmans, Çev. Halit Elçi, Yenihayat Kütüphanesi, Ekim 2002, 215 s.*

Kitapçı rafı

Bilgisayar Ne Sayar -Rakamların Evrensel Tarihi IX-, Georges İfrah, Çev. Kurtuluş Dinçer, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ekim 2002, 278 s.: George İfrah'ın matematiğin binlerce yıllık tarihsel bilgi birikimini anlattığı, başucu kitabı niteliğindeki 10 ciltlik *Rakamların Evrensel Tarihi* adlı eseri, son çıkan *Bilgisayar Ne Sayar* ile tamamlanmış oluyor. 10 cildi içeren Dizin'e de bu kitabın sonunda yer verilmiş. Yapay zekâ kavramının da ele alındığı bu son kitap, "Bilgisayara Niye Bilgisayar Denir?", "Üçüncü Evrensel Boyut: Öğreni" ve "Zekâ, Bilim ve İnsanın Geleceği" adlı bölümlerden oluşuyor.

Bitmeyen Göç -Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa-, Nermin Abadan Unat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2002, 383 s.: Prof. Dr. Nermin Abadan Unat, bu çalışmasında, demografik hareketlerin tarihçesini, bunun Türk toplum yapısında yarattığı değişimleri ve uluslararası alanda oynadığı rolü irdeliyor. Yapıtında bu değişimlerin sonucunda ortaya çıkan kuşaklararası farklılıkları ve ulus-devletin yeni işlevlerini inceleyen Abadan-Unat, küreselleşme çarkına giren yeni Türk göçmenlerin, göçmen veren ve alan birçok ülke vatandaşı gibi farklı bir yurttaşlık bilincine ulaştığını saptarken, "ikili",

"üçlü" ve "çoklu" kimliklerin çifte vatan-daşlık statüsünü de aşarak yeni bir kimliğe sahip, yeni tip insanı yarattığını belirtiyor.

Kargaşa, Kaos ve Şekil Oluşumları, Güngör Gündüz, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Nisan 2002, 185 s.: Doğadaki ve çevremizdeki nesneler çok değişik şekiller göstermektedir. Bu sayısız şekil oluşurken birbirinden ilgisiz ve bağımsız yolları mı takip ediyor, yoksa bazı ana kurallara sadık mı kalıyor? İşte Güngör Gündüz kitabında, bu sorunun ardına düşüyor. Şekil oluşumu yalnızca fizik açısından değil, doğa felsefesi, tarih, kültür, toplumsal evrim açısından da ele alınıyor. Kargaşa ve kaos kavramları, özel olarak üstünde durulan kavramlardan.

Batı'nın Deli Gömleği, Attilâ İlhan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2002, 506 s.: Attilâ İlhan, bu kitabı oluşturan denemeleri için şunları söylüyor: "Aslında bu, geminin seyir defterini incelemek gibi bir şey! Bu geminin adı, Türkiye! 70'li yıllar boyunca, bir iki kere 'kaptan' değişirse de, rotası hemen hemen aynı kaldı. Hele içinde 'seyrettiği' atmosfer hiç değişmedi: Barometre sürekli düşüktü, fırtına gösteriyordu; 'dost' belenmiş limanlardan verilen meteoroloji raporları güven verici değildi hiç, saplantı denebilecek bir inatla 'rota'nın istedikleri doğrultuya döndürülmesinde ısrar ediyor, aralıksız 'batacaksınız' diyorlardı. Ben, geminin bir yolcusu olarak, sırası düştükçe hem kaptanın tutturduğu doğrultu, hem 'dost' bellediğimiz limanların 'uyarıları', hem de geçmiş yolculuklarda yaşanmış deneyimlerin sonuçları üzerine, defterime bir şeyler karaladım durdum. Okuya-

Bitkilerin En Güzel Tarihi

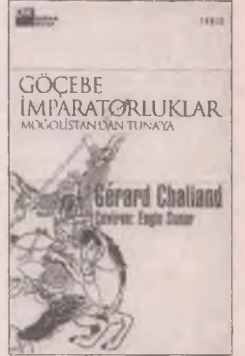
Şu kokularıyla, görüntüleriyle gözümüzü, gönlümüzü; tadıyla iştahımızı açan bitkiler, tarihleriyle de ufkumuzu açıyor. Atamız bir suyunu mu; ilk yetiştirilen bitkiler hangileriydi; insanoğlu tarımı nasıl keşfetti; bitkilerin de zekâsı var mı; birbirleriyle nasıl iletişim kuruyorlar; çiçekli bitkiler, böcek ve hayvanları kendi isteklerine göre nasıl yönlendiriyor; geleceğin tarımı nasıl olacak; yeni bitki türleri doğacak mı, balıktan kuşa, böcekten insana dek bütün hayvan formları hayatlarını bitkilere mi borçlu gibi sorular ve daha fazlasının yanıtları; gazeteci Jacques Girardon'un, bitki biyoloğu ve farmakolog Jean-Marie Pelt, tarım, su ve orman mühendisi Marcel Mazoyer ve botanikçi, zoolog, jeolog, arkeolog, antropolog olan (evet, hepsini de olduğu yazıyor!) Théodore Monod ile yaptığı uzun söyleşilerin derlendiği, *Bitkilerin En Güzel Tarihi* adlı kitapta.

Bitkilerin En Güzel Tarihi, Jacques Girardon, Jean Marie Pelt, Marcel Mazoyer, Théodore Monod, Çev. Nedret Tanyolaç, Kasım 2002, 158 s.

caklarınız, bunlardır."

Göçebe İmparatorluklar -Moğolistan'dan Tuna'ya-, Gérard Chaliand, Çev. Engin Sunar, Doğan Kitapçılık, Nisan 2001, 174 s.: Chaliand bu kitabında, Avrasya'daki bozkır göçbeleriyle yerleşik düzene geçmiş toplulukların, MÖ 5.-MS 16. yüzyıl arasında, 2 bin yıl boyunca süren mücadelesini anlatıyor. Ukrayna'dan Mançurya'nın sınırlarına kadar yayılan geniş bir coğrafyada doğmuş, savaş biçimleri ortak, Attila, Cengiz veya Timurlenk gibi dört yana korku salan atlı fatihlerin önderliğindeki İskitler, Türkler, Hunlar, Avarlar, Mavarlar, Moğollar, Mancular, dünya tarihini doğrudan ya da dolaylı olarak şekillendirdi.

Çin'den Batı'ya doğru gelerek İran'ı, Hindistan'ı, Bizans topraklarını, Rusya'yı, Tuna Avrupası'nı geçen, yol boyunca karşılarına çıkan krallıkları ve imparatorlukları saldırılarla zayıflatan Asyalı bozkır göçbeleri, yerleşik düzene geçmiş topluluklarla temas sonucu yaşam biçimlerini değiştirerek kendileri de imparatorluklar kurdu.

Türk Ekonomisinin Son Durumu, Korkut Boratav, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, Eylül 2002, 32 s.: Bu kitapçık, Korkut Boratav'ın TÜBA'nın Akademik Konferansları programı çerçevesinde yaptığı, aynı başlıklı konuşmanın metni. Metin, Türk ekonomisinin durumuna ilişkin çözümleyici görüşler içeriyor.

Ulusların Zenginliği Cilt 2, Adam Smith, Çev. M. Tanju Akad, Kasım 2002, 291 s.: Adam Smith, bu ünlü kitabında, kapitalizmin işleyişinin yanı sıra, bunu üreten tarihi koşullar konusunda köklü yaklaşımlar getirmekte, temel tez olarak merkantalizmi eleştirmekte ve her devlet müdahalesinin bir sınıfın çıkarına olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Dinler Tarihine Giriş, Mircea Eliade, Çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, 455 s.: Eliade'nin kitabı, tek tek dinleri ele alıp inceleyen bir kitap değil, "ilkel" ve "gelişmiş" din biçimlerini eşzamanlı olarak inceleyerek tüm dinlerdeki ortak öğeleri ortaya koyan ve insanın kutsal ile ilişkisini çözümleyen bir çalışma.

Silahsız Askerler -Amerika Tarihinde Pasifizm-, Mark Lieberman, Çev. Ebru Yetiş, Çitlembik Yayınları, Aralık 2002, 100 s.: Kendini "dünyanın jandarması" ilan eden ABD'nin eli, çıkarları için böl-

gemizde. Irak halkının yanında Türkiye halkını da, olası savaştan sonra bölgeye iyice yerleşecek bu elin gölgesi altında, zor günler bekliyor. Çitlenbik Yayınları, emperyalist saldırının eşliğindeki bugünlerde, Mark Lieberman'ın Amerika'nın savaşçı dış politikasına karşı çıkan az sayıdaki Amerikalı insanı anlattığı kitabını yayımladı.

Rosa Luxemburg, Peter Nettl, Çev. Osman Akinhay, Everest Yayınları, 2003, 708 s.: Polonya ve Alman Sosyal Demokrasisi'nin yıldızı olan Rosa Luxemburg, örgütlenmeye olan inancı, mücadelenin başlıca vasıtası olarak kitle grevini görmesi ve eylem içindeki kitlelerin kendi deneyimlerinden ders çıkarmalarını öne çıkaran yaklaşımıyla, önemini koruyor. Rosa, ayrıca yine hareketin liderlerinde Leo Jogiches'le aşkıyla sergilediği gibi, kadınlığını taviz vermeden yaşamasıyla günümüzün bağımsız devrimci kadın figürünün öncülerinden. Paramiliter gruplarca Alman Reichstag'ında savaşa karşı çıkan tek sosyal-demokrat Karl Liebknecht'le birlikte öldürülen ve kanala atılan cesedi üç ay sonra bulunan Rosa, ölümünden önceki son yazısında şöyle haykırıyordu: "Berlin'de düzen hüküm sürüyor. Sizi budala çakallar! Sizin 'düzen'iniz kumdan inşa edilmiştir. Yarın devrim bir kere daha ayağa kalkacak ve trompet sesleriyle haykıracaktır: Buradayım, buradayım, hep burada olacağım!"

Karakter Aşınması -Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerine Etkileri-, Richard Sennett; Ayrıntı Yayınları, 2002, 172 s.: Küreselleşme olgusunu makro düzeyde inceleyen birçok kitap yayımlandığı halde, bu sürecin mikro düzeyi, insan karakteri üzerindeki etkileri az incelendi. Richard Sennett bunu yapıyor. Sermaye kişilerden sürekli kendisini yenilemesini, seyyar olmasını, risk almasını, rekabet becerisini geliştirerek yırtıcı bir karakter edinmesini, takım çalışmasında uyumlu olmasını bekliyor. Çalışanlar için esnekliğin anlamı ise, yaşam boyu iş güvencesinin yok olması; sürekli iş ve şehir değiştirerek yön duygusunu yitirmek; istikrarlı işlerin yerini geçici projelere bırakması ve bir işten diğerine, dünden yarına sürüklenen yaşam parçacıklarından beslenen, rekabetin körüklediği "güvensizlik" ve "kayıtsızlık" duygusu... Ve karakter aşınması...

Özgür Prometheus, Afşar Timuçin, Bulut Yayınları, 2002, 152 s.: Prometheus yenik değil, yalnızca kararlıdır. Düşmüş bir ruhun belirtilerini taşımaz ruhu. Bildiği yolda ilerler, başına geleceklere hazırdır. Doğruyu gerçekleştirmek, ama nasıl olursa olsun, onun ilkesi budur. Yapılması gerekeni yapmak, onun temel yönelimidir. Amacını gerçekleştirdikten sonra, başına gelenler belki de yıpratmıştır onu. Tanrıların doğrusu doğrunun ta kendisi olmayabilir. Seçme şansını insana da vermek gerekir. Bilinç ya da ateş insanın da hakkı olmalıdır.

Daldan Dala Felsefe, İsmet Kemal Karadayı, Kaynak Yayınları, Ekim 2002, 94 s.: "Ben insanım, tek dalda tünemiş sayrıkış gibi değil, canlı devingen, özgür kuşlar gibiyim. Daldan dala konmak, bulutlarla yarışmak isterim" diyen İsmet Kemal Karadayı'dan okurları düşünce ummanında sık ve kısa gezintilere çıkaran 160 deneme.

Nietzsche -Hayatı ve Felsefesi-, Baha Tevfik, Ahmet Nebil, Memduh Süleyman, Birey Yayıncılık, Kasım 2002, 68 s.: Nietzsche'yi bizde keşfedip, kültürümüze sokanlar kimlerdir? Onunla neden ilgilenmişlerdir? Baha Tevfik'in, Ahmet Nebil ve Memduh Süleyman'ın birlikte kaleme aldığı bu kitap, Nietzsche'nin kültür ufkumuzda belirdiği ilk an olarak tespit edilebilir.

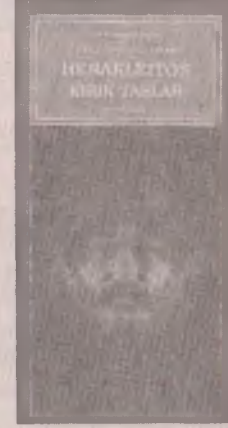
Ecce Home -Kişi Nasıl Kendisi Olur-, Friedrich Wilhelm Nietzsche, Çev. Can Alkor, İthaki Yayınları, Ocak 2003, 143 s.: İthaki Yayınları, Nietzsche'nin yazıları, kitapları, defterleri ve mektuplarından oluşan bütün eserlerini yayımlamaya başladı. Bu dizi bağlamında yayımlanan *Ecce Home*, Can Alkor çevirisiyle, 1970 TDK Çeviri Ödülü sahibi.

Deleuze ve Guattari Üzerine Bir İnceleme, Ronald Bogue, Birey Yayıncılık, Kasım 2003, 277 s.: Postmodernist filozof Gilles Deleuze ve postmodernist psikanalist Guattari'nin düşünceleri ve çalışmaları üzerine bir inceleme. Yazara göre bu incelemede ortaya çıkan, "Derrida, Lacan, Foucault gibi Fransız teorisyenlerin eserlerini açıklayıcı ve şaşırtıcı biçimlerde tamamlayan 'Nietzsche' bir oluş felsefesi".

Hitler'in Psikopatolojisi, Walter C. Langer, Donkişot

Herakleitos'un şiirleştirilmiş 'Parçalar'

Ephesoslul büyük düşünür Herakleitos'tan günümüze kalmış bütün "Parçalar", Alovera tarafından Türkçeye ilk kez manzum teknikle çevrilerek yayımlandı. Herakleitos, ateş, suya, toprağa, güneşe "çıplak akıl"la bakarak evrenin temel yasalarını yüzlerce yıl önce çözmeye çalıştı. Materyalist filozofların düşünce yöntemi

olarak benimsedikleri diyalektik, gözlem yoluyla keşfederek, her şeyin sürekli bir akış içinde olduğunu sistemli biçimde açıkladı. Yaşadığı dönemde Ephesoslul yöneticiler ve hemşerileriyle anlaşamayan Herakleitos'un,

dağlara çekilerek münzevi bir yaşam sürdüğü söylenir. İşte Herakleitos'un, çağımız üzerindeki etkisinin sembolleştiği "parçalar": (27) Yeni/ yepyeni/ sular akar/ aynı ırmağa/ girenlerin üstünden/ (O ırmağın ki)/ dağıtır/ toplar/ birikir/ akar/ yaklaşır/ uzaklaşır. (28) Aynı ırmağa/ girdiğimizde/ girmeyiz/ Biziz/ değiliz. (29) İki kez/ giremezsin/ aynı ırmağa.

Kırık Taşlar, Herakleitos, Bordo Siyah Yayınları, Kasım 2002, 163 s.

Yayınları. Çev. Z. Çakılalan-Kemal Bek, Mayıs 2002, 288 s.: Hitler'in Psikopatolojisi, 2. Dünya Savaşı sırasında, İngiliz Haberalma Örgütü'nün Hitler'in kişiliğini tanımak amacıyla Dr. Walter C. Langer başkanlığında bir bilim adamları kuruluna yaptırdığı inceleme. İlk olarak 1972'de yayımlanarak gün ışığına çıkan bu "gizli rapor", Hitler'in psikopatolojik kişilik yapısını ruhsalbilimsel çözümlemelerle gözler önüne seriyor.

Konsantrasyon -Yaşamımızın Her Alanında Yaptığınız İşe Odaklanmanın Püf Noktaları-, Godfrey Harris, Kenneth L. S. Harris, Çev. Meltem Arat, Alfa Basım Yayın, Ocak 2003, 138 s: Okul-

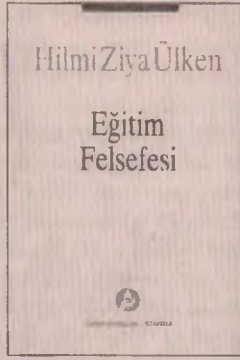

Ülken'in eğitim felsefesi

Cumhuriyet tarihimizin önemli felsefecilerinden Hilmi Ziya Ülken de, eğitime verdiği önemi, *Eğitim Felsefesi* adlı boyutlu çalışmasıyla gösteriyor. Ülken, eğitim ve öğretim felsefesinin, felsefenin önemli cephelerinden biri olduğunu, hatta çağımızda felsefenin çatısı haline aldığını vurguluyor: "İnsanlık tarihi, eğer insan olmanın tarihiyse, o her şeyden önce eğitim tarihi demektir".

Ülken, kitabında bir eğitim felsefesi taslağı da oluşturuyor. Getirdiği eğitim sistemi önerisinin temel yönetimlerini şöyle tanımlıyor: "Bizim anlattığımız eğitim sistemi insanlık tarihinin terüblerinden faydalananarak, onun şimdiki ritmine uygun insanlar yetiştireceği için 'insani'dir. Her memleket-te böyle bir yetiştirme, o memleketin kendi kültüründen kuvvet alacağı, bugünkü varlığını kuran geleneğine dayanacağı için 'milli'dir."

Eğitim felsefesi, Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yayınları, 2001, 352 s.

da ve iş yaşamında enerjimizi başarılı kullanmanın yolu yoğunlaşmaktan geçer. Konsantrasyon "öğrenilebilir" bir beceridir. Bu kitapta, anlaşılması zor kavram ve metinlerle karşılaştığınızda; çevrede dikkat dağıtıcı unsurlar varken; ilgi eksikliği, güçlü anıların etkisi gibi nedenlerle ve rutin işleri yaparken dikkat dağılması durumunda nasıl odaklanılabileceği konusunda öneriler var.

Psikanalizi Yazmak, Talat Parman, Bağlam Yayınları, Nisan 2002, 158 s.: "Son yıllarda yazdığım psikanaliz yazılarını bu kitap için bir araya getirdim. Tek imzalı yazılar bunlar. Ancak imza tek olsa da, tek kişinin ürünü değil. Çokluk ve çoğunluk içinde düşünüldüler, şekillendiler ve kaleme döküldüler. Çünkü insanı tek boyutlu gören bakış açılarının tersine psikanalistler, kişisel denklemlerini çokluk ve çoğunluk üzerine kurarlar".

İnsan Olmak, Engin Geçtan, Metis Yayınları, Ocak 2003, 181 s.: Engin Geçtan insan olmanın ikilemini şöyle anlatıyor: "Çağdaş toplumlar kendine özgü bir olguyu da birlikte getirmiştir. İnsan eskisinden daha fazla sayıda insanla, daha kısa süreli, daha yüzeysel ilişkiler kurma eğilimindedir. Bu, soğuk bir günde karşılaşılan bir grup kirpinin öyküsüne benzer. Kirpiller ısınabilmek için birbirlerine soku- lurlar, ama dikenleri birbirine batır. Birbirlerinden ayrıldıklarındaysa, soğuktan rahatsız olurlar. İleri geri hareket ederek sonunda dikenlerini batırmadan birbirle-

rini ısıtabilecekleri en uygun uzaklığı bulurlar."

Devlet Baba, Tabiat Ana, Evrim Yayınları, Dr. Yankı Yazgan, Evrim Yayınları, Mart 2002, 239 s.: Tek tek kişilerin ya da kişilerin bir araya gelmesi ile oluşan makro kişilerin (grup da denebilir) ruh durumları arasındaki ilişkiler, benzerlik ve ayrılıklar, bu kitaptaki makro ruh durumlarıyla ilgili denemelere kaynaklık ediyor. Denemeler, sevmek ve sevilmek; yönetmek ve yönetilmek; deprem ve diğer felaketler; yaşlanmak ve gençleşmek; sıkılmak, dövmek ve dövüşmek; yoksulluk ve üzüntü; intihar ve umut; gezip tozmak ve yiyip içmek hakkında.

Kültür Kıtası Atlası, Aydın Uğur, Yapı Kredi Yayınları, Kasım 2002, 240 s.: Toplum okuyan, alışkanlıkları gözleyen, bilginin oluşması ve iletilmesi süreçleri üzerine düşünen bir toplumbilimcinin, her gün yaşadığımız ama üzerinde yeteri kadar düşünmeye fırsat bulamadığımız durumlar hakkında yazdığı makale ve denemelerin bir araya getirildiği bu toplam, toplumsal olarak nasıl bir ha-

lin içinde bulunduğumuzu gözler önüne seriyor: "Zihinlerimizin Yeni Efendileri: Medya"dan, "Bizim 68'lilerimiz"e, "Küçük Bir Bar Sosyolojisi"nden, "Günahtan Çok Ayıptan Korkmak"a, "Feminizm, Er-

keklik ve Kimlik"ten "Futbol Adlı Çağdaş Dinin Temel Dinamikleri"ne...

Dilin İşlevleri ve İletişim, Dr. Veysel Kılıç, Papatya Yayınları, Kasım 2002, 158 s.: İnsan, evren ve yaşama konusunda her şeyi dil aracılığı ile sarar, sorgular ve bulur. Ses imgelerinden yararlanarak karşısındaki insanlarla iletişim kurar. İnsanoğlu, dilini sözvarlığı, anlatım olanakları vd. yönlerden geliştirdikçe, yaşamı ve evreni daha iyi kavramaya başlamıştır. Ünlü düşünür Wittgenstein'in dediği gibi, "Dilimin sınırları, evrenimin sınırlarıdır". İşte Veysel Kılıç'ın bu çalışmasının amacı, iletişim olgusu bağlamında dilin değişik işlevlerini nasıl kullandığımızı göstermek.

Eğitimde İletişim Dili, Dr. İsa Kayaalp, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Kasım 2002, 208 s.: Eğitimin temel amacı insanın kendi kendisiyle iletişimidir. Bu kitapta eğitimin temel kavram ve unsurları iletişim düşüncesi düzleminde irdeleniyor. Birinci bölümde, iletişim kavramının yanı sıra, iletişim-insan ilişkisi açılıyor. İkinci bölümde eğitimin temel kavram ve sorunları iletişim düşüncesi çerçevesinde inceleniyor. Üçüncü bölümde ise eğitim, iletişim ve dil kavramlarının birbirleriyle ilişkileri kültürel bağlamda ele alınıyor.

Yeni Cehalet ve Kültür Problemi, Thomas De Koninck, Çev. İnci Melek Uysal, 2003, 192 s.: Yeni cehalet ya da çifte cehalet: Toplumsal düşünme, duygu ve sanatların teknik süreçlere, felsefenin dogmatizme indirgenmesi; günümüz üniversitelerinde bilimin değil, indirgenen ve teknikleştirilen bilimsel işleyişin, "planlanmış bellek yitimi"nin ve kaban cehalet denizinin üretilmesi ve insanal aracılıkların, şiddet olasılığı barındıran medya tarafından ele geçirilmesidir. Medyanın görüntüsü: Başlıca özelliği aldatmaca olan Narkissos'un dünyasının görüntüsüyle aynıdır.

Gülmenin Kitabı, YGS Yayınları, Aralık 2002, 223 s.: Ahmet İnam, Tan Oral, Afşar Timuçin, Turhan Selçuk, Müjdat Gezen, Yalçın Küçük, Aziz Nesin, Metin Üstündağ gibi mizahçı ve yazarların "g ü l m e" üzerine yazılarından oluşan kitabın

temel amacı, Türkçe’de gülmek üzerine düşünme çabalarını biraz daha derine taşımak...

Feminist Edebiyat Eleştirisi, Maggie Hum, Haz. Gönül Bakay, Say Yayınları, 2002, 416 s.: Bir süredir feminist eleştiri, günlük dilin yanı sıra eğitim, yayıncılık, kitle iletişim araçlarını da değiştiren etkiler yapıyor. Benzer biçimde, edebiyat araştırmalarında da feminist temalar işleniyor. Feminist eleştiri toplumsal ideolojilere ve uygulamalara yönelirken, feminist edebiyat eleştirisi dikkatini bu ideolojilerin ve uygulamaların edebi metinleri nasıl şekillendirdiğine yöneltir. Her ikisi temel bir çözümleme kategorisi olarak cinsiyete odaklanır.

Temizlik Var Girilmez, Güzin Yamaner-H. Ebru Özberk, Miron Yayınları, Kasım 2002, 204 s.: İki kadının yazdığı bu kitapta, kurguyu temizlik takını olan bir grup kadının devam ettiği

Terapi Merkezi’nden diyalog, anlatı, günlük ve kayıt parçaları oluşturuyor. “Erkeklerin yaydığı pislikten kurtulmak için çok çalışmalıdır. Onlarda var olan ama var olmasından dolayı onların asla sorumlu olmadıkları pisliklerin çevreye saçılması önlenmelidir”.

Siyasal İslam ve AKP, Volkan Yaraşır-Tarık Aygün, Akyüz Yayın Grubu, Aralık 2002, 228 s.: AKP’nin yükselişi, onun yoksulluğa çözüm üretebilme yeteneği ve sadece medya tarafından pohpohlanması ile ilgili değildir. AKP seçmenin sadece

karnına değil, onun toplumsal cangılda yalnız kalan ruhuna seslenmeyi başarmıştır. Paylaşmanın, özverinin, yardımlaşmanın, birbirine sahip çıkmanın, etik varoluşun, dostluğun, farklı olana saygının yüceltilmesi gibi, tamamen sola ait olduğu varsayılan değerlere AKP tarafından sahip çıkılması bir rastlantı olarak görülmemelidir. AKP yoksul olduğu kadar yalnız olan, adam yerine konulmadığı için mevcut dünyaya küsen, manevi değerlerini yitirmeye başladığı için ürkekleşen, kendi yerel kültürü tahrip edildiği için anlamsızlaşan sıradan insanın duygu dünyasına inmeyi başarmış gözükmektedir.

Postmodern ve Küresel Toplumda Eğitim, Prof. Dr. Mahmut Tezcan, Anı Yayıncılık, Ağustos 2002, 58 s.: Yazar, “Bu incelemede, birbirinin karşısı olan ‘küreselleşme’ ve ‘yerellik’ gibi kavramlar, eğitim boyutu açısından ele alınmaktadır. Postmodern akım da yerelliğe önem vermektedir. Kuşkusuz bu özelliğiyle küreselleşmeye karşıdır. Bu kavramlar bugün güncel konular olarak bütün dünyada tartışılmaktadır. Fakat konunun eğitim boyutu yeterince ele alınamamaktadır. Eğitim açısından ne gibi konular gündeme gelmektedir? Ne gibi sorunlar yaşanacaktır?” diyor. Konunun, hiç ele alınmayan Türkiye açısından durumuna ise, kısaca da olsa değiniliyor.

Marcos -Onurlu İsyan-kâr-, Ignacio Ramonet, Çev. Kerem Eksen, Sel Yayıncılık, Aralık 2001, 61 s.: “Hepimiz birer Marcos’uz” diyor Ignacio Ramonet. Zapatistalar hakkında medyada çıkan anekdotvari öğelerin dışında, “onurlu isyan-kâr” Marcos, mücadelesi ve Zapatistalar

Behçet Necatigil’le mitoloji

Evensel kültürü, hâlâ önemli oranda etkileyen Yunan ve Latin Mitolojisi’ne, Türkçe’nin büyük şairlerinden biriyle, Behçet Necatigil’le heyecan verici bir yolculuk... Yunan ve Latin mitologyalarının kişilerinden öykülerine, mekânlarından eşyalarına, yazarlarından yapıtlarına uzanan derin ve ayrıntılı bir inceleme. Gözden geçirilmiş yeni basımı, genişletilmiş kaynakçasıyla, Behçet Necatigil, 100 soruda eşsiz bir “düşgücü” hazinesinin kapılarını aralıyor bu kitapta.

Edebiyatın, sanatın, felsefenin derin köklerine ilgi duyanlar için...

100 Soruda Mitologya, Behçet Necatigil, K Kitaplığı, Aralık 2002, 183 s.

hakkında bilmek istedikleriniz...

Çağdaş Türkiye Tarihi, Hasan Özsoy, Muhammet Karakaş, Bayram Bayraktar, İnkılap Kitabevi, 2002, 302s.: Erciyes Üniversitesi’ne bağlı fakülte ve yüksekokulların birinci sınıf öğrencileri için hazırlanan Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılap Tarihi konularını kapsayan kitap, ekip çalışmasının ve yoğun emeğin ürünü.

Kuran Şifrecilerine Cevaplar -Edip Yüksel ‘Çöpe at’-, Hulki Cevizozlu, Ceviz Kabuğu Yayınları, 9. Baskı, Aralık 2002, 377 s.: *Bilim ve Ütopya*’nın Kasım 2002 sayısında “Kuran’daki Şifre Safsatası” başlığıyla bilimsel olarak eleştirilen *Kur’an’ın Şifresi* kitabının yazarı Ömer Çelakıl, *Ceviz Kabuğu* gibi programlar

Müzik Sözlüğü

Baborak, baget, bağlama, balalayka, bam teli, bandoneon, barok havaları, bengi, berberi müziği, bico, bis, blues, bolero, break, burçak tarlası... Bu terimlerin iki ortak noktası var: Evet, kimisi alet, kimisi tür, kimisi dans, kimisi ad; ama hepsi müzikle ilgili terimler. Ayrıca hepsi B harfiyle başlıyor.

Bu müzik terimleri, müzik yayımcısı, eğitmeni, eleştirmeni, kısaca çok boyutlu müzikçi Ahmet Say tarafından, Türkçe’de hazırlanan belki de en kapsamlı *Müzik Sözlüğü*’nün, yaklaşık 200 terimden oluşan B harfi bölümünden. Ben yalnızca B harfiyle başlayanları saydım; öyle anlaşıyor ki, sözlüğün tamamı müziğin bütün bilgi dallarından birkaç binin üstünde terimi açıklıyor.

Sözlük dünyanın en gelişkin müzik sözlüklerinden yararlanarak

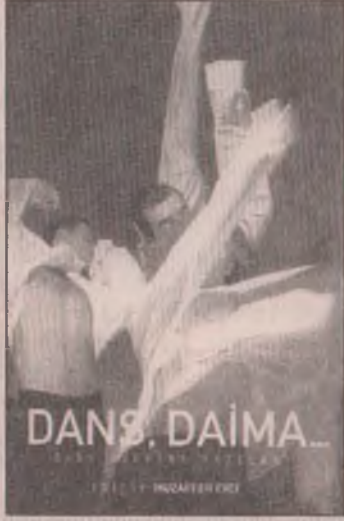
nı hazırlanmış. Ağırlıklı konularını, müzik teorisi, çalgılar, müzik formları ve onlarla bağlantısı bakımından müzik tarihi ve müzikoloji oluşturuyor. Her düzeyden müzikçinin ihtiyacına yanıt verme kaygısıyla, profesyonel müzikçi kadrolardan amatör- lere, müzik öğretmenlerinden öğrencilere, bestecilerden seslendiricilere kadar uzanan geniş bir yelpazenin beklentileri dikkate alınmış.

Müzik Sözlüğü, Ahmet Say, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Eylül 2002, 600 s.

Dans Daima

Ne yazık ki Türkiye’de, dans üzerine yayın sayısı yok denecek kadar az. Ülkemizde bu alanda kuramsal çalışmalar yapılmadığı gibi, yabancı yayınlar da çevrilmiş değil. Dans eleştirmenlerimiz, dans düşünürlerimiz, dans tarihçilerimiz yok. Belki de, geleneksel danslar ya da Devlet Opera ve Bale Toplulukları dışında, ülkemizde dansa ilginin yeni yeni yeşermesiyle ilgili bu durum.

Muzaffer Evcî, dans alanındaki bu boşluğu fark ettiğinde, kareograf, dansçı, rejisör, akademisyen gibi ülkemizde dansla ilgilenen kesimlere, “Dans Adına Yazmaya Davet” başlığıyla bir çağrı yapmış. *Dans Daima* bu çağrı ve devamındaki çabalarla şekillenen bir öncü kitap.

Kitap, yazarlarının birikimlerini, dansa bakış açılarını ve ilgi alanlarını ortaya koyan 14 makaleden oluşuyor. Yazarlar ve makalelerinin başlıkları şöyle: Necla Çıkıgıl, “Modern Dans Hep Vardı”; Duygu Aykal, “Dans Sanatı, Koreografi ve Dans Eğitimi İlişkileri”; Ferhat Özgür, “Beden Üzerine Okumalar”; Leman Yılmaz, “Dansta ve Tiyatroda Hareket Olgusunun Evrimi”; Selçuk Göldere, “Martha Graham ve Modern Dansta Alan, Zaman, Yapı, Form İlişkisi”; Zeynep Günsür, “Postmodern Dönem/Modern Dans”; Aydın Teker, “Assos Yolu”; Geyvan McMillen, “Türkiye’de Dans Sanatına Genel Bakış ve Öneriler”; Beyhan Murphy, “MDT Üzerine Söyleşi-I”; Handan Eyyiğdiren Özer, “Çağdaşlık Ölçütleri ve Dans”; Şebnem Selışık Aksan, “Mimar Sinan Üniversitesi’nde Somatik Çalışmalar”; Deniz Öner, “Karanlıktan Korkmayanlar İçin Butoh!”; Osman Ürper, “Dans Fotoğrafçılığında Temel Yaklaşımlar”; Muzaffer Evcî, “Dans, İletişim ve Diğerleri...”

Dans Daima, Ed. Muzaffer Evcî, FAVORİ YAYINLARI, Haziran 2002, 367 s.:

sayesinde ünlenmiş, kitabı baskı üstüne baskı yapmıştı. Ne yazık ki, reyting amaçlı yapılan bu tür televizyon programları, toplumda bilimsel düşünce yerine, safsatacı anlayışların prim yapmasına yol açıyor. Programlarda alınan reyting yetmediği için olsa gerek, program metinleri bir de kitaplaştırılıyor. Ceviz Kabuğu Yayınları’ndan çıkan *Kuran Şifrecilerine Cevaplar* da bu anlayışın ürünü.

Candide, Voltaire, Çev. Tuncay Türk, Oda Yayınları, Ocak 2003, 112 s.: Voltaire’in (1694-1778), Rousseau’nun savunduğu “iyimser felsefe” kuramını eleştirdiği *Candide* adlı bu yapıtı, dünyanın en çok okunan kitapları arasına girmiştir. Voltaire yapıtında, dünyanın değişik yerlerine yapılan hayali yolculukları, aşkı ve felsefeyi bir arada işliyor.

Yalnız Gezerin Düşleri, Jean Jacques Rousseau, Çev.

Hasan Fehmi Nemli, Ayraç Yayınevi, Aralık 2002, 152 s: Anı, deneme, roman, öykü, düzyazı, şiir ya da daha önce bilinen herhangi bir türe kolayca sokulmayan, kısalığına karşın Fransız yazısının en güzel metinlerinden biri kabul edilen, *Yalnız Gezerin Düşleri*, kültür ve yazını çok derinden etkilemiş, yorgun, bezgin, umutsuz bir filozofun, Rousseau’nun yaşamının bir muhasebesi, bir içe bakışın, bir iç hesaplaşmanın metnidir.

Tarihte ve Mitolojide İsyan, N. Zaporozhets- A. Svanidze, Çev. Menekşe Bekaroğlu, Ekim 2002, -229 s.: Bağlamı, Ortaçağ boyunca gelişen olaylar olan bir tarihsel hikâye seçkisi. Hikâyelere Alman ve Slav kabilelerinin yaşayış tarzları, kanunları, askeri teşkilatları, Laon komününün oluşumu ve gelişimi, Haçlı Seferleri’nin nedenleri ve sonuçları vb. konu oluyor.

Ozan Dolu Anadolu, Âşık İhsani, Berfin Yayınları, Aralık 2002, 189 s.: Halk şiirinin toplumsal kimliğinin unutulduğu ya da unutturulduğu gerçeğinden hareketle, 1970’li yıllarda, o dönemin gür seslerinden Âşık İhsani, yüze yakın halk ozanından bir halk şiiri seçkisi derlemiş. Berfin Yayınları’nın yayımladığı seçki, aynı zamanda Anadolu’nun çağlayarak aktığı, o eski ve derin yatağın da hikâyesi.

En Güzel Casus Hikayeleri, Arion Yayınevi, Ocak 2003, 355 s.: 1. Dünya Savaşı’ndaki istihbarat çalışmalarından, 2. Dünya Savaşı’ndaki Hitler karşıtı faaliyetlere, Hindistan’ın kadeiriyle oynayan İngiliz casuslarından IRA itirafçılarına kadar uzanan, farklı yazarlardan seçilmiş 23 casusluk öyküsü.

ARTEMIS

www.artemis yayinlari.com

Vaat edilen
romanlar
diyanına
hoşgeldiniz!

Aurian
(Maggie Furey)

Büyücü-halkın, beyaz kulelerinden Ölümlülere hükmettiği Nexis şehrine genç bir Büyücü-kız gelir: Aurian. Annesinden Toprak-büyüsü, babasından ise Ateş-büyüsünün gücünü almıştır. Onur, cesaret, kahramanlık ve kendini tanımanın iç içe geçtiği bu zorlu macerada, Aurian’ın yanında birbirinden değişik dostları vardır. Güç Kalıtları Serisinin birinci kitabı.

Mağara Ayısı Klanı
(Jean M. Auel)

Yeryüzü Çocukları serisi milyonların hayal gücünü canlandıran, muhteşem bir epik öykü. Doğal bir felaket sonucu yalnız başına kalan küçük Ayla’nın hikâyesi. Bir gün Mağara Ayısı Klanı tarafından bulunulan Ayla, klan halkının tapmaya başladığı insan haline gelir. Çünkü insanoğlunun geleceği onun kanında dolmaktadır. Yeryüzü Çocukları Serisi dünyada 35.000.000’ün üzerinde sattı.

Paris Komünü'nün ihanete başkaldıran kadınları

Bilindiği gibi 1871 Paris Komünü, tarihin ilk proleterya iktidarındır. Paris'in emekçileri iktidara el koymuşlar ve 72 gün çok büyük kayıplar pahasına korumuşlardır. İşte ağır çatışmaların sürdüğü sırada bir grup kadın bir barış bildirisi yayımlar. Bildirinin metni şöyledir:

"Parisli kadınlar, vatan, onur ve insanlık adına mütareke istemektedirler. Bu kış kuşatma sırasında gösterdikleri yiğitlik ve fedakarlığın, onlar için, her iki tarafça da dinlenmek hakkını yaratmış olduğu düşünce-sindedirler. Ana ve eş olarak taşıdıkları sıfatların Versailles'da olduğu gibi Paris'te de yürekleri yumuşatacağını ummaktadırlar.

"Acı çekmekten bitkin düşmüş, bu kez ve şimdi de onları tehdit eden felaketlerden dehşete düşmüş olarak, Versailles'in ve Paris'in civanmertliğine sığınmaktadırlar.

Steinitz Tanrı'yı nasıl yendi?

Wilhelm Steinitz anımsadığım kadardı. İlk resmi Dünya Satranç Şampiyonudur. Çoğu satranç şampiyonu gibi onun için de ilginç "delilik" öyküleri anlatılır. Zaten "Dünya satranç şampiyonu olmak için deli olmak gerekli midir?" sorusuna "Şart değildir ama yardımcı olur" yanıtı verilmiştir.

Steinitz, şampiyonluk unvanını yıllarca koruduktan sonra 1894'te bir diğer ünlü şampiyon Lasker'e yenilerek unvanını kaybedince ruhi dengesi iyice bozulmuş. İnsanlarla satranç oynamak artık onu tatmin etmese gerek, Tanrı'yı yenebileceğini iddia etmiş. Bir gün satranç tahtasının başına geçmiş, hamlesini yapmış ve Tanrının saatini çalıştırmış. Bilindiği gibi resmi oyunlarda, hamleyi yapan saate basarak rakibinin saatini çalıştırır ve karşı tarafın belli bir süre içinde hamle yapması koşulu vardır. İşte Steinitz Tanrı'nın saatini çalıştırdıktan sonra, beklemeye koyulmuş. Belirli süre içinde karşılık gelmeyince, düşünme süresi dolup saatinin bayrağı düşen Tanrı oyunu kaybetmiş!

Artık Tanrı Steinitz'i kaale almadı mı, yoksa satrançtan anlamıyor mu, bilmiyoruz; ama oyun tamamen kurallara uygun.

(Kaynak: Aktaran Aybar Karaçay, Bilim ve Teknik Satranç köşesi, Ocak 2003.)

W. Steinitz

"Bu iki şehirden de, bir gün için olsun, iki gün için olsun, kardeşlerin birbirini tanıyarak anlaşabilmeleri, barışçı bir çözüm yolu bulabilmeleri için silahları bırakmalarını yalvararak dilerler.

"Bütün kadınlar, beşikteki çocukları bir bombaya hedef olabilecek olanlar, kocaları inançları için savaşıyorlar, oğulları ya da kocaları evin günlük nafakasını siperlerde kazananlar, bugün evin biricik bekçisi olmak durumunda bulunanlar, kısaca hepsi, en yakınları olduğu gibi en çokşunları da, Paris'ten ve Versailles'dan bütün kalpleriyle şunu istemektedirler: Barış! Barış!"

Bildirinin altında hiçbir adın yer alması, bunun Versailleslular'ın bir provokasyonu olduğunu göstermekteydi. Burjuvazinin Paris'li işçilerin üzerine azgınca saldırdığı bir sırada "barış dilenmek" resmen ihanetti. Komün kadınlarının kurduğu "Paris'in Savunulması ve Yaralıları Yardım İçin Kadınlar Birliği" örgütü bunu hemen anladı ve iki gün sonra gürledi. Bu bildirinin bazı bölümlerine bakalım:

"Alkışladığımız sosyal devrim adına; eşitlik, adalet ve emeğin hak iddiaları adına, Paris'in Savunulması ve Yaralıları Yardım İçin Kadınlar Birliği, önceki gün duvar ilanlarıyla yayınlanan ve gericiler topluluğunun eseri olan iğrenç bildiriye bütün gücüyle protesto eder.

"Adı geçen bildiri, Parisli kadınların Versailles'in civanmertliğine sığındığını ve ne pahasına olursa olsun barış istediklerini naklet-

mektedir.

"En alçak katillerin civanmertliği!..

"Hürriyetle despotizm, halkla cellatları arasında uzlaşma!..

"Hayır, Paris'in emekçi kadınları barış değil, kıyasıya bir savaş istemektedir!

"Bugün bir uzlaşma ihanettir!.. Uzlaşmak, mutlak bir sosyal islahatı alkışlayan, yücelten kadın işçilerin özlemlerini inkâr etmek; halen var olan bütün sosyal ve hukuki ilişkilerin yıkılmasını istemek ve bütün imtiyazların, bütün sömürmelerin, kısaca sermaye egemenliğinin emeğin egemenliğinin yerine geçmesini kabul etmek; bir tek kelimeyle, emekçinin kendi kendisini özgür kılmasını reddetmek olur!..

"... Parisli kadınlar, büyük tehlike anında kendilerinin de -irtica, kapıları zorlayacak olursa; barikatlarda, Paris tabyalarının üstünde- tıpkı erkek kardeşleri gibi, Komün'ün, yani halkın zaferi için kanlarını dökmesini bildiklerini ispat edeceklerdir!

"Yaşasın Sosyal Devrim! Yaşasın Çalışma! Yaşasın Komün!"

6 Mayıs 1871 tarihli bu bildirinin altında "Paris'in Savunulması ve Yaralıları Yardım İçin Kadınlar Birliği Merkez Komitesi Yürütme Komisyonu üyelerinin imzası bulunmaktadır: Le Mel, Jacquier, Lefevre, Leloup, Dmitrieff.

Burjuvazi katliam yaparken barış dilemenler isimlerini yazamamışlar ama, barikatlarda savaşıyor kadınlar, yazdıkları direniş bildirisini imzalamaktan çekinmemişler. Tarih boyunca hep böyle olmuştur. Komün'ün cesur kadın liderlerini bir kez daha saygıyla anıyoruz.

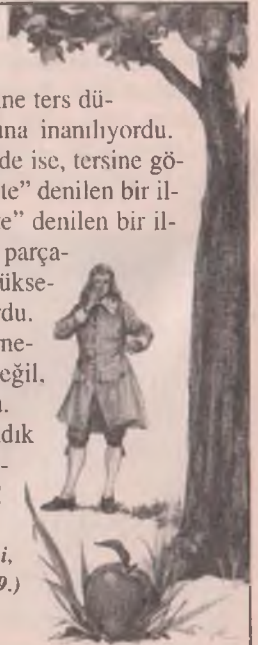
(Kaynak: G. Bourgin-A. Adamov, Paris Komünü, Çev. A. Tokatlı-G. Üstün, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1968.)

Ortaçağ'ın çekim yasası

Bilimsel Devrim öncesinde Ortaçağ'da, nesnelerin birbirine ters düşen iki eğilim gösterdiğine ya da ilkeye bağlı olduğuna inanılıyordu. Nesnelerin bir bölümünde yere düşme eğilimi, bir bölümünde ise, tersine göğe çıkma eğilimi egemendi. Örneğin toprak ve suyun "gravite" denilen bir ilkeyle yere çekildiği, oysa hava ile ateşin, tam tersine "levite" denilen bir ilkeyle yükseldiği sanılıyordu. Ne var ki, hava, toprak ve toz parçacıklarının karışması nedeniyle saflığını yitirdiğinden fazla yükselmekte, yerkürenin çevresinde kalmaktadır, deniliyordu. Kaldı ki, "gravite" kavramı bugünkünden çok farklıydı. Örneğin, elmanın düşmesi olayı, yerin elmayı çektiği biçiminde değil, elmada onu yere götüren bir eğilim olmasıyla açıklanıyordu.

Herhalde Newton, elmanın yere düşme eğilimini anladık ama, benim kafama düşme eğilimi nereden çıkıyor diye sinirlenip, olayı sorgulayınca, modern çekim yasasını buluverdi!

(Kaynak: Cemal Yıldırım, Bilim Tarihi, Remzi Kitabevi, 6. Basım, 1999.)

Aynı ırmağa iki kere giremeyen filozof

İyonya'nın sonuncu ve belki de en büyük filozofu Ephesoslu Herakleitos'u hepimiz, "aynı ırmağa iki kere girilemez" sözüyle anımsarız. *Antik Felsefe* adlı eserin yazarı W a l t h e r Kranz'a göre, Herakleitos bu sözü hiçbir zaman söylemiş değildir. Bu sözle, daha sonrakiler onun düşüncelerini üstünkörü özetlemişlerdir. Bu söz, Alova çevirisiyle, "Aynı ırmağa girdiğimizde girmeyiz / Biziz değiliz" biçimine girmiştir (Herakleitos, Bordo Siyah Felsefe Yayınları, Çev. Alova, Kasım 2002, İstanbul).

Herakleitos, dönemindeki ve sonraki çoğu ünlü filozofu derinden etkilemiştir. Anlatıldığına göre Euripides, Herakleitos'un yazısını Sokrates'e vererek "ne dersin?" diye sormuş. Sokrates yazıyı okuduktan sonra şunları söylemiş: "Anladıkların pek mükemmel; öyle sanırım ki anlamadıklarım da. Yalnız Deloslu bir dalgıç gerek." Deloslu dalgıçlar derine dalmakta çok mahirmişler. Hegel ise şu itirafta bulunmuş: "Herakleitos'un hiçbir cümlesi yoktur ki Logic'ime almış olmayayım." *Zerdişt Şöyle Dedi* adlı eserini Herakleitos *Şöyle Dedi* adlı esere göre düzenleyen Nietzsche de,

Herakleitos, dönemindeki ve sonraki çoğu ünlü filozofu derinden etkilemiştir. Anlatıldığına göre Euripides, Herakleitos'un yazısını Sokrates'e vererek "ne dersin?" diye sormuş. Sokrates yazıyı okuduktan sonra şunları söylemiş: "Anladıkların pek mükemmel; öyle sanırım ki anlamadıklarım da. Yalnız Deloslu bir dalgıç gerek." Deloslu dalgıçlar derine dalmakta çok mahirmişler. Hegel ise şu itirafta bulunmuş: "Herakleitos'un hiçbir cümlesi yoktur ki Logic'ime almış olmayayım." *Zerdişt Şöyle Dedi* adlı eserini Herakleitos *Şöyle Dedi* adlı esere göre düzenleyen Nietzsche de,

"Dünya her zaman doğruya muhtaçtır, o halde her zaman Herakleitos'a muhtaçtır." demiştir. Marx'ın da İyonyalı filozoftan etkilendiği bilinir.

Herakleitos'un, Ephesos kentinin yöneticileriyle hiç anlaşamadığı söylenir. Yöneticiler, biraz da mecburen, ünlü filozofa saygıda kusur etmezlermiş, ama sık sık da terslenirlermiş. Sinoplu Diogenes'in anlatığına göre, Herakleitos bir gün Artemis Tapınağı'na çekilerek çocuklarla aşık oynamaya başlamış. Ephesoslular çevresine şaşkınlıkla toplandığında ise şöyle bağırmış: "Ne şaşırıyorsunuz, reziller! Çocuklarla oynamak sizinle birlikte devlet yönetmekten daha iyi değil mi?"

Herakleitos yaşamının sonlarına doğru bir insan kaçkını olarak dünyadan elini ayağını çekti, dağlarda ot ve bitki yiyerek yaşadı. Ama bütün gövdesini ödem kaplayınca kente indi ve hekimlere, bir şaşırtmacayla, yağmurlu bir havayı kurağa çevirip çeviremeyeceklerini sordu. Hekimler bir şey anlamayınca, kendini bir gübrelige gömdü. Gövdesindeki suyun gübrenin sıcaklığıyla buharlaşacağını umuyordu. Ama doğal olarak bu tedavi bir sonuç vermedi ve 60 yaşında öldü.

Değişimin evrenselliğine vurgu yapan büyük filozofa, bir selam yollayalım.

(Kaynak: Walther Kranz, *Antik Felsefe, Sosyal Yayınlar, Türkçesi Suad Y. Baydur, 1. Basım, Mayıs 1984.*)

Robinson Crusoe kimdi?

Değerli antropoloğumuz Sibel Özbudun, "Robinson Crusoe'yu Yeniden Okumak" başlıklı makalesinde (Evrensel Kültür,

Sayı: 121, Ocak 2002), Daniel Defoe'nun ünlü kahramanı Robinson Crusoe'yu herkesin "uygarlık kurucusu" olarak bildiğine vurgu yaptıktan sonra, şu basit soruyu soruyor: Crusoe kaza sonucu ıssız adaya düşmesine yol açan deniz yolculuğuna neden çıkmıştı? Doğrusu ben de anımsayamadım. Yanıtı yine Sibel Özbudun'un makalesinden okuyalım;

bakalım kimmiş bu Robinson Crusoe...

"Serüven tutkusuyla dolu bir genç İngilizdir, Crusoe. Avukat olmasını isteyen babasının tüm muhalefetine karşın bir gemiye biner ve Afrika kıyılarına açılır. Gemisi kazaya uğrar ve Mağribi'lerin eline düşer. Bir süre bir Mağribi'nin

kölesi olarak çalıştıktan sonra Xury adlı bir Afrikalı çocuğun da yardımıyla ellerinden kurtulur; bir Portekiz gemisince kurtarılarak Brezilya'ya götürülür (Bu arada, kendisine yardımcı olan Xury'yi yolda Portekizli kapitana sattığını da geçerken belirtelim).

"Brezilya'da, kısa bir süre içinde oldukça para kazanarak bir plantasyon satın alır. Ancak plantasyonlarda işçi sıkıntısı çekilmekteydi; Afrikalı kölelerin ticareti ise, İspanya ve Portekiz Krallıkları'nın tekelindedir ve köleler, 'aşırı pahalıdır'. Crusoe kazaya uğradığı sefere, ikna ettiği birkaç tacir ve plantasyon sahibiyle birlikte, Gine'den köle getirmek amacıyla çıkar. Yani 'uygarlık kurucusu' Robinson Crusoe, aslında bir kaçak köle taciridir!"

(Kaynak: Sibel Özbudun, *Kültür Hâlleri, Ütopya Yayınevi, 1. Basım, Ocak 2003.*)

O K U R L A R D A N

CIA'nın kurucusu Naziler!

Köşemi okuduğuna çok sevindiğim, ne zamandır görüşemediğim kadim bir dostum (Fatma Kantarcıoğlu) "Bunları Biliyor muydunuz?" a katkı yapmak istemiş. Gönderdiği öyküyü sizlerle paylaşıyor, tüm okurların katkılarını iletmelerinden sevinç duyacağımı bir kez daha belirtiyorum.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, 1946'da, Amerika'da bulunan ve kısa adı "JIOA" olan Joint Intelligence Objectives Agency (Birleşik İstihbarat Araçları Servisi) Nazi bilim insanlarının araştırma planlarına dahil edilmesini önerir. Böylece "Paperclip" operasyonu başlamış olur. Operasyon, ABD'ye girmek için doldurulması gereken formlara, söz konusu Nazi bilim insanlarının ayrıcalığını belirten bir notu tutturmaya yarayan "ataç"tan alır adını. Bu uygulamayla, 1970'li yıllara kadar yaklaşık 1600 Nazi bekletilmeksizin, el üstünde tutularak ülkeye kabul edilir ve kendilerine vatandaşlık hakkı verilir!..

Nürnberg mahkemelerinde yargılanmaları gereken Nazi bilim insanlarına ayrıcalık tanınmasının ortaya çıkması üzerine, JIOA Başkanı Bourguet N. Wev, bir açıklama yapmak zorunda kalır: "Alman bilim insanlarına gelince, ulusal güvenliğimiz açısından Nazizm'in artık ciddi bir tehlike oluşturmadığı açıktır. Dünyayı tehdit eden en büyük tehlike komünizmdir."

Toplama kamplarında kadın, çocuk, ihtiyar demeden binlerce insanı kobay olarak kullanan Naziler, Teksas'da bulunan, Hava Kuvvetle-

ri'ne bağlı "Air Force's School of Aviation Medicine" bünyesinde gerçekleştirilen radyasyon denemelerine katılırlar. Kobay olarak mahkûmların kullanıldığı denemelerde, yüksek basıncın etkisi, oksijensiz kalma ve soğuğa dayanaklılık gibi Nazi kamplarında savaşın bitimiyle yarım kalan uygulamalar devam ettirilir. Öyle ki, okulu yöneticisi olan General O. Benson, 1951 Mart'ında şunları söyler: "Almanya'dan getirilen bilim insanları çok işimize yaradı. Bir grup daha istiyoruz."

ABD'nin kucak açtığı Naziler arasında Reinhard Gehlen adlı faşistten apayrı bir önemi vardır. Hitler'in başcasusu olan Gehlen, Amerika'daki Merkezi Haber Alma Örgütü'nün, yani CIA'nın da kurucusudur.

Ordunun Kontra Servis Birliği (Counter Intelligence Corps), Gehlen'e yakın olan altı yöneticinin de Nazi olduğunu ortaya çıkarır. CIA'yı oluşturan Naziler arasında en tehlikeli olanı Dr. Franz Alfred Six ve Emil Augustburg'dur. Toplama kamplarında on binlerce insanı katletmekten dolayı savaş suçlusu olarak aranan bu iki faşistten Dr. Six tutuklanır. Augustburg ise "bilgilerinden" yararlanılmak üzere Kontra Servis Birliği'ne dahil edilir. CIA'ya çalışan Naziler'den biri de, "Lyon Kasabı" olarak anılan Klaus Barbie'dir.

(Kaynak: Sunay Akın, *Onlar Hep Oradaydı, Çınar Yayınları, 3. Baskı, Eylül 2002*)

Reinhard Gehlen

Merhaba Sevgili Satrançseverler, öncelikle geçen sayımızda yeniden başladığımız Satranç sayfasına gösterdiğiniz ilgiden dolayı teşekkürler. Köşemizle ilgili beklentilerinizi, önerilerinizi ve eleştirilerinizi bekliyorum.

Ödüllü soru

Bu ay ki sayımızda, yine beğeneceğinizi umduğum bir bulmacamı soruyorum. Yanıtlarınızı 18 Şubat 2003 tarihine kadar, ozancapan@mynet.com mail adresime bekliyorum. İnternet kullanmayanlar, yanıtlarını İstanbul dergi adresine gönderebilir. Soruyu doğru yanıtlayan okurlarımız arasında çekilecek kurada kazanan bir kişi FİDE normunda satranç takımı kazanacaktır. İyi eğlenceler ve satranç dolu günler dileğiyle...

Hazine

Satrançla ilgili ilk yazılı belgelere, MS 300'lü yılların sonlarında Hint Hükümdarı olan Chandragupta zamanında rastlıyoruz. O dönemde satranç oyununun adı 'çaturanga' olarak geçer. Chandragupta, hükümdarlığı

zamanında bilim ve sanatı desteklediği gibi, satranç oyunuyla da ilgilenmiştir. Satranç problemleri yapıp, bunları çözmeye çalıştığı söylenir.

Chandragupta'nın hükümdarlığında, halkı, mutlu ve refah içinde yaşamıştır. Bu nedenle halkı tarafından çok sevilmiştir. Bu durumdan rahatsız olan bazı kişiler tarafından, hükümdarlığı tehdit almaya başlamış. Chandragupta durumun ciddiyetini anlayıp birtakım önlemler almak zorunda kalmış. Çünkü kendine ait hazineler tehlike altındadır. Hükümdarlığına ait bu

hazineyi, varisine birtakım şifrelerle ulaştırma gereğini duymuş. Böylelikle bu çok değerli hazinenin başka kimsenin eline geçmesini engelleyebilecek ve hazinesini saklayabilecektir.

Ülkesini bir satranç tahtasında olduğu gibi numaralara ayırmıştır. Böylelikle hazinenin saklı olabileceği 64 kare olur. Hazine, Beyazlar'la oynayan oyuncu-

nun son yaptığı hamledeki karededir. Bakalım bu hazinenin yerini bulabilecek misiniz?

Gerekli ipuçları şunlardır:

1) Satranç tahtasında toplam 6 taş vardır. Çapraz yönde hareket edebilen taşların sayısı 5'dir. Bu taşların 4'ü Beyazlar'a aittir.

2) Şahlar aynı çapraz üzerindedir.

3) Siyah şah, tahtadaki konumu nedeniyle, 3 kareye gidebilmektedir.

4) Beyazlar'ın şahı g4 karesine ilerleyebilmesine rağmen, bu kare siyahların denetiminde olduğu için gidememektedir.

5) Tahtadaki 1. sırada iki taş vardır. h dikeyinde ise 3 taş vardır.

6) Beyaz vezirin bir taş almadan gidebileceği 15 yer vardır.

Tahtadaki taşların yerlerini, beyazın en son yaptığı hamleyi ve tek hamlelik matı bulun, hazineyi kazanın!..

İki problem

Tal - N. N., SSSR, 1964

Beyaz oynar kazanır.

O. Frink, Pittsburgh Post, 1923

Beyaz oynar kazanır.

Geçen sayının çözümleri

1. soru: Satranç Kulübünde Cınayet adlı hikâyenin yanıtı:

Katil, Mimar Sedat Bey'dir. Çünkü:

1) Hamle sırasının kimde olduğu verilmemiş halde, Ali, Sedat ve Osman Bey hamle söyledi. Üstelik Mimar Sedat Bey'in söylemiş olduğu hamle, Sicilya Açılışı'nın önemli bir devam yoluydu.

2) Diyagramdaki konum, Beyazlar'ın e4'e karşı c5 oynayarak devam ettiği Sicilyanın Dragon devam

yolundaki konumdur. Sicilyayı tek bilen ve oynayan Sedat Bey idi.

2. soru: (R. Garcia-Wassrestrom) 1. Ae7! Şf8 (1. ... Fe7 2. Vh7 Şf8 3. Vh8 mat) 2. Ad7! Vd7 3. Vh7 ve beyaz kazanır.

3. soru: (Grigoriev) 1. b6 b3 2. b7 b2 3. b8(K) [3. b8(V)?? b1(V) 4. Vxb1 pat] 3. ... Şa2 4. Şa4 b1(V) 5. Kxb1 Şxb1 6. Şb3 Şc1 7. Şc3 Şd1 8. Şd3 Şe1 9. Şe3 ve beyaz kazanır.

Üç soruyu da doğru yanıtlayan okurlarımız arasında yapılan çekiliş sonunda kazanan okurumuz Uğur Deniz Öztürk'dür.

Büyük ve genç yetenekler

Günümüzdeki teknolojik gelişmeler, satrancı da olumlu yönde etkilemiştir. Ulaşım kolaylığı, bilginin daha hızlı ve herkese yayılması, bilgisayarların satrancın önemli bir aracı haline gelmesi, satranç kaynaklarının sayısının artması, turnuvaların sayısı gibi birbiriyle paralel birçok gelişme sayesinde, satranç oyuncuları doru kaynaklarla daha verimli çalışmaya başlamıştır. Böylelikle günümüzde birçok satranç ustasının kıyasıya çekişmesini ilgiyle izliyoruz. Gerçekten de birçok kuvvetli büyükusta en iyiyi belirleyebilmek için büyük bir yarış içindeler. Bu büyükustaların arasından "en iyi şudur" diye bir ayırım yapmak çok zor, ama yine de Kasparov, Kramnik, Anand bu grubun lideri gibi gözüküyor. Onları da birçok kuvvetli büyükusta takip ediyor.

Bence asıl ilginç, çok genç, ama çok yetenekli birçok oyuncunun yetişmesi ve zirveye doğru yükselmesi oldu. Örneğin:

Peter Leko 1979 doğumlu ve 2736 elo puanı var. Ruslan Panomariov 1983 doğumlu ve 2734 elo puanına sahip. Üstelik Dünya Şampiyonluğu unvanını elde etti bile. Alexander Grischuk 1983 doğumlu ve 2712 elo puanı var. Etienne Bacrot 1983 doğumlu ve 2671 elo puanı var. Timur Radjabov 1987 doğumlu ve 2624 elo puanına sahip. Bunun dışında J. Polgar, P. Svidler, A. Morozevich gibi birçok genç oyuncu zirveye ortak olma-ya çalışıyor. Bu genç ve yetenekli büyükustalardan Alexander Grischuk'un birkaç oyununu aşağıda bulabilirsiniz.

A. Grischuk-T. Radjabov, Rusya-Dünya Karşılaşması, Moskova, 2002

1. e4 c5 2. Af3 Ac6 3. Fb5 d6 4. O-O Fd7 5. Ke1 Af6 6. c3 a6 7. Ff1 Fg4 8. d3 Fxf3 9. Vxf3 g6 10. Vd1 Fg7 11. Ad2 O-O 12. Af3 Ag4 13. a3 Kc8 14. Kb1 Age5 15. Axe5 Axe5 16. Fg5 Vd7 17. Vd2

Kfe8 18. Kbc1 b5 19. h3 Ac6 20. Fe3 d5 21. f4 e5 22. exd5 Vxd5 23. Vf2 exf4 24. Fxc5 f3 25. d4 fxg2 26. Fxg2 Vd7 27. Kxe8+ Kxe8 28. Ke1 Kc8 29. b4 h5 30. Vf3 Ff8 31. Vf6 Fg7 32. Vd6 Vxd6 33. Fxd6 Ff6 34. Fe5 Şg7 35. a4 bxa4 36. Ka1 a5 37. b5 Ad8 38. b6 Kb8 39. Kxa4 Ae6 40. b7 Axc5 41. dxc5 Fd8 42. c6 Şf6 43. Kd4 Fb6 44. Şf1 Şe6 45. Kd7 a4 46. c7 1-0.

J. Polgar-A. Grischuk, Rusya-Dünya Karşılaşması, Moskova, 2002

1. e4 e5 2. Af3 Ac6 3. Fb5 a6 4. Fa4 Af6 5. O-O Fe7 6. Ve2 b5 7. Fb3 O-O 8. c3 d5 9. d3 Fb7 10. Abd2 Ke8 11. a3 Ff8 12. Kd1 Ab8 13. Af1 Abd7 14. Ae3 c6 15. Af5 Vc7 16. h3 Kad8 17. Fg5 h6 18. Fh4 g6 19. Ae3 Fg7 20. Fa2 Kc8 21. Ad2 Vd6 22. b4 Ah5 23. Vf3 Af4 24. Fg3 Af6 25. Ab3 Ae6 26. h4 Fa8 27. Kac1 Kcd8 28. Ad2 d4 29. Ag4 Axc4 30. Vxg4 h5 31. Vf3 dxc3 32. Kxc3 Ad4 33. Ve3 a5 34. Kb1 axb4 35. axb4 Fb7 36. Af3 Ka8 37. Kb2 Axf3+ 38. Vxf3 Ve7 39. Fb3 Ked8 40. Kc5 Kd4 41. Şf1 Kf8 42. Ve3 Şh7 43. Fc2 Ka8 44. Vg5 f6 45. Ve3 Vd7 46. f4 exf4 47. Fxf4 Ff8 48. Kc3 Fxb4 49. Kcb3 Ff8 50. Vel Ve8 51. Fe3 Kd7 52. d4 b4 53. Ff2 Ka3 54. Vb1 Fa6+ 55. Şg1 Fc4 56. Kxb4 Fxb4 57. Kxb4 Ff7 58. Kb8 Ka1 59. Vxa1 Vxb8 60. d5 Vf4 61. Fa4 Vxe4 62. Vxf6 Fxd5 0-1.

A. Grischuk-A. Morozevich, Corus Wijk aan Zee, 2002

1. e4 e5 2. Af3 Ac6 3. Fb5 Af6 4. O-O Ae4 5. d4 Ad6 6. Fc6 dc6 7. de5 Af5 8. Vd8 Şd8 9. Ac3 Fd7!? 10. Kd1 Şc8 11. Ag5 Fe8 12. b3 b6 13. Fb2 Şb7 14. Kd3 Fe7 15. Age4 c5 16. Ad5 Fc6 17. c4 Khe8 18. Kf3 Ah6 19. h3 Kad8 20. Kd1 g6 21. g4 Fh4 22. Kfd3 Ag8 23. f4 h6 24. Ad2 h5 25. Af3 Fe7 26. Sf2 hg4 27.

hg4 Kd7 28. Kh1 Fd8 29. Kh7 a5 30. Kd2 a4 31. f5 gf5 32. gf5 Ae7 33. Ae7 Kee7 34. f6 Kd2 35. Ad2 Kd7 36. Şe3 Şc8 37. Kg7 Şb7 38. Fc3 Şa6 39. Ae4 a3 40. Ag5 1-0.

A. Grischuk-M. Adams

1. e4 e5 2. Af3 Af6 3. Axe5 d6 4. Af3 Axe4 5. d4 d5 6. Fd3 Ac6 7. O-O Fe7 8. c4 Ab4 9. Fe2 O-O 10. Ac3 Ff5 11. a3 Axc3 12. bc Ac6 13. Ke1 Ke8 14. Ff4 dc 15. Fxc4 Fd6 16. Kxe8+ Vxe8+ 17. Ag5 Fg6 18. Fxd6 cd 19. h4 Ve7 20. Vg4 h6 21. Ah3 Ve4 22. Vg3 Aa5 23. Fa2 Vd3 24. Kf1!! Vxg3?! 25. fg Kc8?? 26. h5! Fd3 27. Fxf7+ Şf8 28. Kf2 Şe7 29. Fd5 Kf8 30. Af4 Fh7 31. Fa2 Şd7 32. Ae6 Kxf2 33. Şxf2 Fg8 34. Af8+ Şe8 35. Fxg8 Şxg8 36. Fd5 Şe7 37. Şe3 Şf6 38. Şf4 Ac6 39. Fxc6 bc 40. c4 Şe6 41. g4 Şf6 42. g5+ hg+ 43. Şg4 1-0

A. Grischuk-A. Shirov, Rusya-Dünya Karşılaşması, Moskova, 2002

1. e4 c6 2. d4 d5 3. e5 Ff5 4. Ac3 e6 5. g4 Fg6 6. Age2 c5 7. Fe3 Ac6 8. dxc5 Kc8 9. f4 Vh4+ 10. Ff2 Vxg4 11. Vd2 Ab4 12. Kg1 Vf5 13. Kc1 Axc2+ 14. Şd1 d4 15. Fxd4 Ab4 16. Ag3 Vg4+ 17. Fe2 Vh4 18. Ace4 Ac6 19. Ad6+ Fxd6 20. exd6 Axd4 21. Vxd4 Af6 22. Fb5+ Şf8 23. d7 Axd7 24. Fxd7 Kd8 25. Şe1 Vxh2 26. Şf1 h5 27. Kg2 Vh3 28. Şg1 h4 29. Af1 Kh5 30. Kxg6 fxg6 31. Vd6+ Şf7 32. Ke1 Vg4+ 33. Şf2 Kxd7 34. Vxd7+ Şf6 35. Vd8+ Şf7 36. Vd7+ Şf6 37. Ae3 Vxf4+ 38. Şe2 Ke5 39. Şd3 Ve4+ 40. Şd2 Vb4+ 41. Şd1 Kxc5 42. Kf1+ Kf5 43. Axf5 gxf5 44. Vd2 Vxd2+ 45. Şxd2 g5 46. Şe2 g4 47. Kc1 h3 48. Şf2 f4 49. Kc7 g3+ 50. Şf3 h2 51. Kh7 e5 52. Kh6+ Şg5 53. Kh8 e4+ 54. Şg2 Şf5 55. Kf8+ Şe5 56. Kh8 Şd4 57. Kh4 Şe3 58. b4 b5 59. a3 a6 60. Kh8 f3+ 61. Şxg3 f2 62. Şg2 Şe2 0-1.

DSM

DÜŞÜN SATRANÇ MERKEZİ

Özel Eğitim Hizmetleri

Basım Yayım Bilgisayar ve Ürünleri San. Tic. Ltd. Şti.

848 Sk. No. 45/105-106 2. Beyler Kemeraltı-İzmir / Tel: 0 232 484 84 14 - 445 13 39 Faks: 425 42 15
dusunsatranc@superonline.com / www.dusunsatrancmerkezi.com.tr

Ocak ayı ödüllü sorumuzu doğru yanıtlayan okurlarımızdan **Ali Bağcı** (izmir), **İlhane Demirel** (Muğla) ve **Nejat Üstün** (Sivas) bizden kitap kazandı. Şubat ayı bulmacasını doğru yanıtlayan okurlarımız arasında çekilecek kurayla belirleyeceğimiz üç kişi Kaynak Yayınları'nın yayımladığı Feyza Perinçek ve Nursel Duruel'in hazırladığı, *Cemal Süreya -Şairin Hayatı Şiire Dahil-* adlı biyografi kitabını kazanacak.

Soldan sağa

1) Ona göre insanın amacı, iyi ve uzun yaşamaktır. Bunun içinse erdem gereklidir. Doktrini, bir yaşama sanatıdır; metafizikle uğraşmaz. Buddha gibi, o da doğaüstü güçlere sırt çevirmiştir, onlarla ilgilenmemektedir. İnsan, bildiği şeyi bildiğini bilmeli, bilmediği şeyi bilmediğini bilmelidir; gerçek bilgi budur. Erdemsizliğin bilgisizlikten doğduğunu; erdemin bir bilgi işi olduğunu savunmaktadır. İnsanlar arasındaki ayrılıklar, fizik yapılarından çok, bilgi derecelerinden doğar. Bilge insan, iyicil insandır. Bilgelige erişemeyen insansa, ne etse, gerçek anlamda iyi bir insan olamaz... Kendisine, nasıl dua edileceğini soran birine, "Benim duam, hayatımdır" diyen, MÖ 552-479 yılları arasında yaşamış Çinli filozof.- "Cannımın çekirdeğinde diken/ Gözümün be-beğinde ... var" (Bedri Rahmi Eyüboğlu).
2) Mafsal.- ... *Yargısı* (O. İbrahim Kaboğlu'nun bir yapıtı).

3) Bir soru eki.- *Buyruk*.- Bir gerçekliğin onaylanması için olayın arkasında ya da altında bulunan ana öğe.

4) Victoria Çölü'nün batı bölgesinde yaşayan, kayalara, motifleri dinsel kaygılar taşıyan resimler çizen Avustralya yerlileri.- Saçları ya da tınakları boyamada kullanılan, Hindistan ve Arabistan kökenli bir bitki.

5) "... Atlı" (*Gezdim yürüdüm dün gece, Yok mu cânâ âşıkâ hiç şefkatın, Andıkça geçen günleri* gibi şarkıları da besteleyen, parlak sesinden dolayı "Boğaziçi bülbülü" olarak da tanınan, 1869-1945 yılları arasında yaşamış bestekârimiz).- *Amper saat*'in simgesi.- *Sahip*.- Eksiksiz, bütün.

6) İtalya'da bir kent.- "Sait Faik ..." (Öykücümüz).

7) Türlü nedenlerle başarılı olamayan kimse.- "Sabahdan uğradım ben bir güzele/ Güzel ağlatmadı güldürdü beni/ Um-maz idim ondan ben bu keremi/ Ak göğsün üstüne konurdu beni" diyen 1630-1707 yılları arasında yaşamış ozanımız.

8) "Geçme namerd köprüsünden ... apar-sın su seni" (Diyarbakırlı Sait Paşa).- Yunan söylencesinde Apollon ile Artemis'in annesi.- Soğukla sıcak arası.- Bir soru sö-zü.

9) Yaşar Kemal'in ünlü yapıtı.- Güneş,

yağmur gibi doğal etkilerden korunmak için bir yerin üzerine gerilen, bezden, naylondan ya da benzeri maddelerden yapılmış örtü.

10) İslam hukukunda başkasının yönetimi altında bulunan kişi, halk.- *Kalça* kemiği.- *Radyum*'un simgesi.

11) "Siyah zülfün ... yüzüne/ Döken dilber kiminsin sen" (Karacaoğlan).- *Helva* ve tahin yapılan yer.- *Radon*'un simgesi.

12) Mezopotamya'da kullanılmış eski bir hacim ölçüsü birimi.- *Argoda* "çalışkan öğrenci".- Tanrıya ve yarattığı insanlara sevgi duymak.

Yukarıdan aşağıya

1) *Yabancılar, Kaçaklar, Fatma Hanım'ın Erik Ağacı, Bayrama Yakın* gibi yapıtlarıyla da tanınan tiyatro oyuncusu, yönetmen ve yazarımız.

2) Optik aygıtlarında objektiften aldığı ışınları göze veren mercek dizgesi.- *Tas-tik* etme.

3) Hollanda'nın plaka imi. "Bilge ..." (Hukuk profesörlüğünün yanı sıra, İlkçağ kentleri üzerindeki araştırmaları ve özellikle *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* yapıtıyla tanınan araştırmacı yazarımız).- *Amerikan Haber Alma Merkezi*'nin kısaltması.

4) Yaşam ve maddiyatla hiçbir ilişkisi olmayıp sırf hayali ve acayip güzel bir ale-mi gösteren dram ve opera gibi tiyatro eserlerine verilen ad.- Eski dilde "onun üzerine, ona".

5) Okuma yazması olmayan.- *Gecenin ilk üçte biri*.

6) Bir çağrışıya gitme.

7) J. Strauss'un üç perdelik opereti.- *Kutsal Hint* metnlerinin baş ve sonlarında tekrarlanan mistik hece.- "Bülbüle ben-zer dillerin/ Açıldı gonca güllerin/ Karşı-mızda ... kolların/ Sallar sallanı sallanı" (Kul Mustafa).

8) "Memduh ..." (Film yönetmenimiz).- *Etrüskler*'de, işlevi pek belli olmayan ve

genellikle kanatlı olarak canlandırılan ölüm perisi.- Yunan söylencesinde Şafak Tanrıçası.

9) İspanya'da bir kent.- *Aydınlatmak*.

10) Öğretim döneminin ayrıldığı iki süreden her biri.- "Vardığın yerlerde ... bulasın/ Gezdiğin yerlerde makbul olasın/ Sakla sırrını settar olasın/ Çek çevir ken-dini kâr meydanıdır" (Abdal Musa).

11) "Fazıl ..." (Piyanistimiz).- Geçersiz olmuş, eski değeri kalmamış.- "Ben melamet hırkasını giydim eğnime/ ...-ü namus şişesini taşı çaldım kime ne" (Nesimi).

12) "Tamburi ..." (Günümüze 37 peşrev, 28 sazsemai, 5 beste, 1 ağırsemai, 3 yürüksemai ve 6 şarkısı ulaşmış olan, ünlü yapıtları arasında *Pir olmada gerçi gönül amma civan ister, Bileydi derdi derunum o fitne-cü dilber, Bir hoş-hıram taze civan adlı gönlümüz* gibi besteleri de bulunan 1745-1814 yılları arasında yaşamış, Yahudi asıllı Türk besteci.- Eski Türkler'de hakanın seçme muhafızlarına verilen ad. Bir şeyi ilgili gruba beğendirmek amacıyla yapılan etkinliklerin tümü.- Çerkezler'in ünlü bir destanı.

14) Metropol.- *Sodyum*'un simgesi.

15) *Orun*.- Gerçek.

Ocak bulmacasının yanıtı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Ş	E	V	H	B	E	D	R	E	T	T	I	N	S
2	Ü	Y	E	A	T	R	D	F	E	L	I	S	E	
3	K	Ö	R	E	K	E	S	R	A	I	D	A	T	
4	U	H	I	K	U	I	S	T	U	T	A	N	E	
5	F	K	O	Z	D	O	L	M	U	S		D	R	
6	E	K	L	A	K	E	A	A	U	T	A			
7	N	A	R	K	A	N	A	R	Y	A	G	U	L	
8	İ	M	E	R	S	N	A	K	A	R				
9	H	A	V	A	C	I	V	A	S	E	D	A		
10	A	R	A											
11	L	O	N	D	R	A	S	U	A	A	I	D	A	
12	T	I	R	O	K	S	I	N	E	M	O	K		

**16. cilt
çıktı!**

**Dünya bilimine 8 yıldır
Türkiye'den katkı yapan
bir dergi var:
Bilim ve Ütopya.
Bilimsel-teknolojik
gelişmeleri sorgulayan,
sadece eleştirmeyen;
aynı zamanda
alternatifler de üreten ve
"ütopyasız bilim olmaz"
diyenlerin dergisi
Bilim ve Ütopya...**

1 cilt 18.000.000 TL.

Ciltlerin tamamını alana %25 indirim!

Sipariş ve bilgi için Tel: (0212) 244 23 61 - 244 23 72

İzmir'den sipariş için Tel: (0232) 463 98 57

ÖZEL FIRUZKÖY POLİKLİNİĞİ

GENEL CERRAHİ ÜNİTEMİZ AÇILDI

OP. DR. MURAT ÜSTÜN YÖNETİMİNDE
AMELİYATSIZ VARİS VE HEMOROİD
TEDAVİLERİ BAŞLAMIŞTIR.

YURTDIŞINDAKİ
BİLİM ve ÜTOPYA OKURU
DOSTLARIMIZ,
protez ve diğer diş tedavileriniz
özel koşullarda ve uluslararası
standartlarda yapılır.

Protezleriniz izin sürelerinize uygun olarak,
kısa sürede tamamlanır.

Bilgi ve randevu için: Dr. M. Kürşat Bozkurt Dt. Hakan Tüjen

Adres: Özel Firuzköy Polikliniği Hasan Önel Cad. No: 70/1 Firuzköy/Avcılar/İSTANBUL
Tel: (90 -212) 690 57 47- 423 53 98 Tel/Fax: (90 -212) 423 33 10
e-posta: firuzkoydis@yahoo.com dthakantujen@yahoo.com